

MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE İLÂHÎ MERHAMET

DOÇ. DR. MEHMET TÖZLUYURT

EDİTÖR: MEHMET ALTUNTAŞ

EĞİTİM
yayınevi

MÂTÜRİDÎ'YE GÖRE İLÂHÎ MERHAMET

Mehmet Tözluyurt

Editör: Mehmet Altuntaş

Yayınevi Grubu Genel Başkanı: Yusuf Ziya Aydoğan (yza@egitimyayinevi.com)

Genel Yayın Yönetmeni: Yusuf Yavuz (yusufyavuz@egitimyayinevi.com)

Sayfa Tasarımı: Kübra Konca Nam

Kapak Tasarımı: Eğitim Yayınevi Grafik Birimi

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Yayıncı Sertifika No: 76780

E-ISBN: 978-625-385-184-2

1. Baskı, Nisan 2025

Kütüphane Kimlik Kartı

MÂTÜRİDÎ'YE GÖRE İLÂHÎ MERHAMET

Mehmet Tözluyurt

X+158 s., 160x240 mm

Kaynakça var, dizin yok.

E-ISBN: 978-625-385-184-2

Copyright © Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Eğitim Yayınevi'ne aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre kitabı yayımlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik/mekanik yolla, fotokopi yoluyla ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

EĞİTİM

yayınevi

Yayınevi Türkiye Ofis: İstanbul: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Atakent mah.

Yasemen sok. No: 4/B, Ümraniye, İstanbul, Türkiye

Konya: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok,

No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye

+90 332 351 92 85, +90 533 151 50 42

bilgi@egitimyayinevi.com

Yayınevi Amerika Ofis: New York: Egitim Publishing Group, Inc.

P.O. Box 768/Armonk, New York, 10504-0768, United States of America

americaoffice@egitimyayinevi.com

Lojistik ve Sevkiyat Merkezi: Kitapmatik Lojistik ve Sevkiyat Merkezi, Fevzi Çakmak Mah.

10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye

sevkiyat@egitimyayinevi.com

Kitabevi Şubesi: Eğitim Kitabevi, Şükran mah. Rampalı 121, Meram, Konya, Türkiye

+90 332 499 90 00

bilgi@egitimkitabevi.com

İnternet Satış: www.kitapmatik.com.tr

bilgi@kitapmatik.com.tr

EĞİTİM YAYINEVİ
GRUBU

EĞİTİM
yayınevi

SALON
yayıncıları

Kitapmatik
Tic. Ltd. Şti.

kitapmatik
Tic. Ltd. Şti.

EĞİTİM
kitabevi

İÇİNDEKİLER

Mehmet TÖZLÜYURT	V
ÖNSÖZ.....	IX
GİRİŞ.....	1
MERHAMET VE ÖNEMİ	1

I. BÖLÜM

MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE İLÂHÎ RAHMETİN KAPSAMI

1.1. Merhamet İle İlgili Kavramlar	20
1.1.1. Rahmân, Rahîm ve Lütuf Kavramları	22
1.1.2. Lütuf Kavramı	28
1.2. Allah'ın Merhametinin Kapsamı	32
1.2.1. İlahi Kitapların Rahmet Olması.....	32
1.2.2. Nübüvvetin Rahmet Olması	35
1.2.3. İman'ın Rahmet Olması	39
1.2.4. Cennetin Rahmet Olması	41
1.2.5. Yağmurun ve Rüzgârın Rahmet Olması.....	42
1.2.6. Rızkın/Zenginliğin Rahmet Olması	46
1.2.7. Ruhun Rahmet Olması.....	48
1.2.8. Savaşın ve Sıkıntının Rahmet Olması	49

II. BÖLÜM

MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE ALLAH'IN VARLIKLARA MERHAMETİ

2.1. Allah'ın Meleklerle Merhameti	54
2.2. Allah'ın İnsanlara Merhameti	58
2.2.1. Allah'ın Hz. Âdem ve Eşine Merhameti	60
2.2.2. Allah'ın Hz. Mûsâ'ya Merhameti	61
2.2.3. Allah'ın Hz. Eyyûb'a Merhameti	64

2.2.4. Allah'ın Hz. Peygamber'e Merhameti	66
2.2.5. Allah'ın Müminlere Merhameti	71
2.3. Allah'ın İnsanlara Olan Merhametinin Süresi	80
2.4. Allah'ın Hayvanlara Merhameti.....	86
2.5. Allah'ın Merhameti ve Müşrikler/İnkarcılar/Yalancılar	88
2.6. Allah'ın Merhameti ve İblis / Şeytan	95

III. BÖLÜM

MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE İLÂHÎ MERHAMETLE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR

3.1. MERHAMET-UMUT İLİŞKİSİ	98
3.2. MERHAMET-DUA İLİŞKİSİ	107
3.3. MERHAMET-TÖVBE İLİŞKİSİ	115
3.4. MERHAMET-HİDÂYET İLİŞKİSİ	121
3.5. MERHAMET-ADALET İLİŞKİSİ	129
3.6. MERHAMET-AHİRET İLİŞKİSİ.....	135
SONUÇ.....	144
KAYNAKÇA	150

MEHMET TÖZLUYURT

1973 Delice/Kırıkkale doğumlu olan yazar, Nedim İnal İlkokulunu bitirdikten sonra 1991 yılında Ankara Mamak İmam Hatip Lisesi'nden, 1997 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2007'de Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Kur'an'da Gelenek Kavramı" adlı tez ile yüksek lisansını, 2014'de "Allah İnsan İlişkisinin Aşamaları" adlı tezi ile doktorasını tamamladı. "Ebü'l-Mu'in en-Nesefi'nin Eleştiri Anlayışı" adlı çalışmasıyla doçent oldu. 1997-2002 yıllarında Kırıkkale'de imam hatiplik yaptı. 2002-2005 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Kayseri İhtisas Eğitim Merkezi'ni bitirdi. 2005-2008 yıllarında Ankara Şereflikoçhisar ve 2008-2009 yıllarında Ankara Sincan ilçelerinde vaizlik yaptı. 2009-2012 yıllarında Elâzığ Maden, 2012-2016 yıllarında Eskişehir Beylikova İlçe Müftüsü olarak çalıştı. 2016 yılında Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne Dr. Öğr. Üyesi olarak atandı. Bu süre zarfında Dekan Yardımcılığı, Bölüm Başkanlığı ve Anabilim Dalı Başkanlığı yaptı. Halen aynı fakültede Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam Anabilim Dalında Doç. Dr. olarak görev yapmaktadır. İngilizce ve Arapça bilmektedir.

Yayınlanmış Kitaplar

1. Misak, Takdir ve Vahy Bağlamında Allah İnsan İlişkisi (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018)
2. Ebü'l-Mu'in en-Nesefi'nin Eleştiri Anlayışı (İstanbul: Kitap Dünyası, 2019)
3. Kur'an Gelenek İlişkisi (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020)

Yayınlanmış Kitap Bölümleri

1. "Günümüz İnanç Sorunları", *Kelam Tarihi I-II*, Editör: Mehmet Baktır-Ahmet Çelik, (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019), ss. 369-397.
2. "Görünmez Alem (Melekler, Cinler ve Şeytan)", *Kavramlardan Esaslara İslam İnancı*, Editör: Prof. Dr. Recep Ardoğan, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019), ss. 151-172.
3. "Tevhidin Delilleri", *Sistematik Yaklaşımla Kelâm Araştırmaları I-II*, Editör: Ekrem Uysal, (İstanbul: Mütercim Yayınları, 2020), ss. 141-158.
4. "Muhammed B. Ali El-Kaffâl (976)", *İslam'ın Akılcıları MU'TEZİLÎ ÖNCÜLER*, Editör: Mehmet Azimli-Özden Kanter, (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), ss. 320-323.

5. "Ebü'l-Hüseyn Et-Tavâifi El-Bağdâdî (979)", *İslam'ın Akılcıları MU'TEZİLÎ ÖNCÜLER*, Editör: Mehmet Azimli-Özden Kanter, (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), ss. 324-327.
6. "Ebü'l-Kâsım Ed-Dârekî (985)", *İslam'ın Akılcıları MU'TEZİLÎ ÖNCÜLER*, Editör: Mehmet Azimli-Özden Kanter, (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), ss. 335-337.
7. "Ebü'l-Hasan El-Cürcânî (1002)", *İslam'ın Akılcıları MU'TEZİLÎ ÖNCÜLER*, Editör: Mehmet Azimli-Özden Kanter, (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), ss. 384-386.
8. "Kelâm İlminin Doğuşundaki Etkenler", *Tarihsel Süreçte Kelâm -Kelâm Tarihi-*, Editör: Ekrem Uysal, (İstanbul: Mütercim Yayınları, 2021), ss. 86-100.
9. "Kadiyanilik", *İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ*, Editör: Maksut Çetin-Muhammet Raşit Batur, (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023), ss.349-363.
10. "İlahi İmtihanın Sebep ve Hikmetleri", *Kelâmda Teodise*, Editör: Recep Ardoğan-Furat Akdemir, (Kahramanmaraş: Klm Yayınları, 2024), ss.69-90.

Yayınlanmış Makaleler

1. "Kur'an'da Yer Alan Geleneklerin Farklı Bir Açıdan Değerlendirilmesi", *Bilimname: Düşünce Platformu*, 14/1 (2014), ss. 133-156.
2. "İnsan Gruplarıyla Yapılan Sözleşmelerde Allah'ın Vekaleti Problemi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 13/1 (2015), ss. 473-494.
3. "Kur'anî Bir Kavram Olarak Mele'nin Semantik İncelemesi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 13/2 (2015), ss. 807-826.
4. "İstihza Eylemi ve Müslümanlar Üzerindeki Etkileri Hakkında Bir Analiz", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 14/1 (2016), ss. 119-145.
5. "Kur'an'da Allah ve İnsanın Sonsuzluğu Üzerine Bir İnceleme", *Bozifder*, 13/13 (2018), ss. 185-212.
6. "Eş'âri Üzerinde Devam Eden Mu'tezilî Etkiler Hakkında Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, 13/9 (2018), ss. 257-273.
7. "Mukâtil B. Süleyman'ın Zeydî ve Mürcîî Oluşu Meselesi", *Bozifder*, 14/14 (2018), ss. 275-299.
8. "Ravzâtü'l-Cennât Fî Usûlî'l-İ'tikâdât" Adlı Risalenin Aidiyeti Ve İçeriği Konusunda Bir İnceleme" *Dergiabant*, 7/13 (2019), ss. 171-189.
9. "Sâd Suresi Bağlamında Mâtürîdî'nin Kelâmî Görüşleri" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13/72 (2020), ss. 1014-1024.
10. "Ebû Ali el-Cübbâî'nin Kitâbü'l-Makâlât Adlı Eserinde Kelâmî Ekollere Bakışının Değerlendirilmesi", *Bozifder*, 18/18 (2020), ss. 41-69.
11. "Ebü'l-Mu'in En-Nesefî'ye Göre Kerrâmiyye Ekolü Ve Görüşleri" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14/76 (2021), ss. 813-824.
12. "Hayâ Sıfatının Allah ve İnsan Hakkında Kullanımının Karşılaştırılması" *Social Sciences Studies Journal*, 7/89 (2021), ss. 4469-4480.

13. "Halk-ı Cedid" İfadesinin Kavramsal Çerçevesi" *The Journal of Academic Social Science Studies*, 15/91 (2022), ss. 303-314.
14. "Ebü'l-Kâsım Ömer B. Muhammed Ezzemahşerî'nin Günah Algısı", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/24, (2023), ss.227-260.
15. "Gelenek ve İletişimin Kimlik Üzerindeki Rolü", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, sa. 38 (2024), ss.1083-1097.
16. "Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî'nin Umut Anlayışı", *İHYA Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 10/2 (2024), ss.424-450.

Ulusal ve Uluslararası Sempozyumlarda Sunulmuş Tebliğler

1. "Fütüvvetnamelerde Nübüvvet Anlayışı", III. Uluslararası Ahilik Sempozyumu XIII. Yüzyıla Kadar Türk ve İslam Dünyasında Ahiliğin Temelleri, Kırşehir, Türkiye, 05-07 Ekim 2017, cilt: 2, ss. 505-519.
2. "Bolvadinli Yûnuszâde Ahmed Vehbî'nin Bilgi ve Varlık Anlayışı", Uluslararası Bolvadin Sempozyumu, Afyon, Türkiye, 13-15 Ekim 2017, cilt: 1, ss. 1147-1173.
3. "İmam Mâtürîdî'de 'Adalet' Kavramının Model İnsanın Oluşumundaki Katkısı", Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu, Kahramanmaraş, Türkiye, 26-27 Nisan 2018, cilt: 2, ss. 535-544.
4. "Kelamî Geleneğin İnsanların İletişimindeki Rolü", I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim, Eskişehir, Türkiye, 10 -12 Ekim 2019, ss. 352-362.
5. "Mâtürîdî Bağlamında Peygamberlerin Öldürülmesi Üzerine Bir İnceleme", Taras Shevchenko 6th International Congress On Social Sciences, Kiev, Ukrayna, 05 Nisan 2021, cilt: 3, ss. 899-911.
6. "İnsanlığın Kendisine Çağrıldığı Temel İlkeler", 2nd International Baku Conference On Scientific Research /April 28-30, 2021 Baku Odlar Yurdu University, Baku, Azerbaycan, 29-30 Nisan 2021, cilt: 2, ss. 361-373.
7. "Batı, İslam ve Öteki Sorunu", I. Uluslararası Medya ve İslamofobi Sempozyumu, Ankara, Türkiye, 25-26 Mayıs, 2021, ss. 359-376.
8. "Mâtürîdî'ye Göre Sorumluluktan Kaçışın Gerekçeleri", 5. Uluslararası Sosyal Bilimler ve İnovasyon Kongresi 12-13 Kasım 2022 / Ankara, Türkiye, ss. 129-140.

ÖNSÖZ

Farklı inançlara sahip olup asırlarca çeşitli medeniyetler kuran insanlığın, insanî değer olarak kabul ettiği hususların başında merhamet gelmektedir. Bununla birlikte insanlar tarafından tarihte merhametin bir kenara bırakılarak şiddetin, zulmün ön plan çıkarıldığı da bir gerçekliktir. Günümüzde ise merhametin hızlı bir şekilde hayatın pek çok alanından çekildiğine hatta silindiğine şahit olunmaktadır. Bu da merhamet gibi ulvî bir değerın yerini öfke, şiddet, zorbalık vb gibi tüm insanların fıtraten sahip oldukları ortak akıl tarafından makbul karşılanmayan olumsuz değerlere bıraktığı anlamına gelmektedir.

Yeryüzündeki bütün varlıklara uygulanması yönüyle merhamet, önemli bir değerdir. Ne var ki günümüzde farklılık arz eden değer yargıları ve toplum hayatında baş gösteren bireyselleşme bu değerın aşınmasına, süistimal edilmesine hatta ortadan kalmasına neden olmaktadır. Özellikle genç nesillerin bir kısmında dikkat çeken merhamet duygusundan yoksun hareketler/davranışlar bu değerın yeniden ele alınmasını ve toplumda uygulanır hale getirilmesini zorunlu kılmaktadır. Zira Kur'an'da çok kez üzerinde durulan ve Hz. Peygamber'in yaşamında en özel misalleri sunulan merhamet, tüm varlıklar için vazgeçilmesi düşünülemeyen değerlerden biridir.

Merhametten yoksun toplumlarda kendini gösterecek duygu şiddettir. Şiddet, bir toplumda sergilendiğinde orada inanç, renk, dil, ırk, kültür ve coğrafya farkı gözetmez. Şiddet öncelikle bireyin kendisine uyguladığı fiziksel ve duygusal davranışlarla başlar. Sonrasında bütün olumsuz yönleriyle beraber insanın ikili ilişkilerine sıçrar. Ardından şiddet, aile ve yakın çevre ilişkilerine uzanır, kurumların ve şehirlerin dokusuna işler, nihayetinde uluslararası arenada görünür hale gelir. Sonuçta şiddet olgusu bütün dünya halkını kasıp kavurur.

Merhamet duygusunun vicdanlara yerleşmesi yolunda verilecek olan eğitim-öğretimin hedefi yalnızca şiddet duygusunu önlemeye yönelik olmamalıdır. Bu amaca ek olarak tüm boyutlarıyla şiddete "dur" diyebilme azim ve kararlılığı gösterilmelidir. Zira şiddete karşı böylesi bir kararlılık sergilenip bilinçli ve kapsamlı faaliyetlerin önü açıldığında şiddet hayatın dışına atılacaktır. Bilinçli ve kapsamlı faaliyetlerin ana çıkış noktası ise değerler eğitimi yoluyla yediden yetmişe "merhamet" in eğitimi ve öğretimi olacaktır.

Merhamet eğitimini ilk olarak başlatan Allah'tır. Yüce Allah'ın, ilâhî zât-ı gereği aleme ve insana dönük fiilleri bulunmaktadır. Allah'ın fiillerindeki merhamet, adalet vb. ilkelerin doğru şekilde ortaya konması ve bu ilkelerin olguda gerçekleştirilmesi insanlığın huzuru açısından önem arz etmektedir. Zira insan fiillerindeki merhamet ve adaletin gerçekleşmesi, Allah'ı, fiillerinde merhamet ve adalet bulunan bir zât olarak tasavvur etmeye dayanmaktadır. Söz verdiğinde bunu yerine getiren insan modeli de yine va'd ve va'î dini yerine getiren bir adil Allah düşüncesiyle mümkündür

İnsanın Allah ile doğru ve sağlıklı iletişim kurması, onun bireysel ve toplumsal yaşantısına olumlu şekilde yansımaktır. Bu bağlamda Allah-insan iletişiminin aracı olan vahyin, yaratmanın bir nesnesi olmanın ötesinde insanın ona ihtiyacı ve sosyal yapısına uygunluğu açısından ele alınması gerekir. İnsanın, vahiyden hareketle geleceğinin ilâhî otoritenin garantisi altında olduğunu kabul etmesi, ayrıca vahyin gelecek öğretisiyle dünyadaki fiillerine etkisini geliştirmesi esas olmalıdır.

“Ebû Mansûr el-Matürîdî'ye Göre İlâhî Merhamet” adlı çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında ana hatlarıyla merhamet kavramının öneminden bahsedilmiştir. “Mâtürîdî'ye Göre Allah'ın Rahmetinin Kapsamı” başlıklı birinci bölümde merhamet kavramının semantik tahlilinin yanı sıra Mâtürîdî'ye göre kavramın Kur'an'da ne tür anlamlarda kullanıldığı ele alınmıştır. “Mâtürîdî'ye Göre Allah'ın Varlıklara Merhameti” adlı ikinci bölümde Mâtürîdî'ye göre yüce Allah'ın insanlar özelinde diğer varlıklara olan merhameti üzerinde durulmuştur. “Mâtürîdî'ye Göre Merhametin İlişkili Olduğu Kavramlar” adlı üçüncü bölümde ise Mâtürîdî'ye göre Allah Teâlâ'nın merhameti ile ilgili hususlar yani merhamet-umut, merhamet-dua, merhamet-tevbe, merhamet-hidayet, merhamet-adalet ve son olarak merhamet-ahiret ilişkisine temas edilmiştir.

Çalışmanın tüm aşamalarında değerli fikirlerini, tecrübelerini ve tavsiyelerini esirgemeyen Prof. Dr. İsmail PIRLANTA, Doç. Dr. Mehmet ALTUNTAŞ ve meslektaşım Doç. Dr. Halil ÖZTÜRK'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca yaşamım boyunca gerek maddî gerekse manevî desteğini esirgemeyen ve bana merhamet değerini hissettiren anne-babama şükranlarımı sunarım. Son olarak çalışmanın bitirilmesi noktasında beni sürekli teşvik eden, desteklerini esirgemeyen, her daim yanımda olan değerli eşim Zübeyde ve çocuklarım Cihat, Firdevs, Eyyüp Hakan ve Tarık'a çok teşekkür ederim.

GİRİŞ

MERHAMET VE ÖNEMİ

Din, Allah'ın insanlığa sunduğu en büyük hazinedir. Dinin bu özelliği onun hakikî/gerçek olması, ölü metinlerden ibaret olmayıp canlı duygular, salih ameller içermesinden kaynaklanmaktadır. Hakikî din, iradeye güç vermesine ek olarak kalbin huzurunu da sağlamaktadır. Din, baskının ve zulmün değil adaletin ve merhametin yanındadır. Ayrıca dinin hakikat yolunda farklı fikirlere sahip kimselere zulüm etme özelliği de yoktur. Zira din, farklı fikirlerin sonunun tek bir Tanrı'ya çıkan çeşitli yollardan ibaret olduğunun farkındadır.¹

Dinin sahibi olan Allah, insanı iki zıt kutbun davranışlarını sergileyebilecek fıtrata sahip olarak yaratmıştır. Bu iki zıt kutbun varlığı aynı zamanda insanın “özgür” olduğunun işaretidir. Özgürlük olduğu sürece, insanın hem kendi içinde hem de yaşadığı toplumda çatışma olması kaçınılmazdır. Zira iyi ve kötünün varlığı bu ikisi arasında bir tercih yapılmasını gerekli kılmaktadır. Tercih söz konusu ise her daim hata yapma olasılığından/belirsizlikten söz etmek mümkündür. Belirsizliğin açığa çıktığı an ise ahlakın/erdemın doğduğu/başladığı andır.²

Aklî ve aklı başında olan insan tarafından belirlenen, insan ile ilgili durumlarda orta noktada bulunmayı sağlayan en önemli huy erdemdir. Erdem, biri aşırılık diğeri noksanlık olan iki kötülüğün arasında orta yolu bulma ve bu yolu tercih etmedir. Dünyada olup bitenlere bakıldığında erdemli olmayı başaranların sayısının az olduğunu söylemek sanırım yanlış olmayacaktır. Örneğin öfkelenmek, acımak, üzülmek herkesin yapabileceği kolay bir davranıştır. Ancak bu duyguların kimlere ne oranda ne zaman, niçin, nasıl sergileneceği hiç de kolay olmasa gerektir. Bu duyguları yerli yerince yapmanın nadir, övülesi, örnek bir davranış olmasının gerekçesi de budur. Duygusal tepki ve eylemlerle ilgili bir duygu olan erdem, gönüllü yapılanlarda övgü ve yergiler, gönülsüzce yapılanlarda ise bağışlanma, hatta bazı kez acıma söz konusudur.

¹ Zygmunt Bauman-Stanislaw Obirek, *Tanrı'ya ve İnsana Dair* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018), 129.

² Bauman-Obirek, *Tanrı'ya ve İnsana Dair*, 41, 46. Ayrıca bk.

Gönüllü ve gönülsüzce yapılan davranışların hangileri olduğunu belirlemek, erdem konusunda araştırma yapanlar için bir zorunluluk; toplumu yasalara göre yönetenler için ödüllendirmek/teşvik etmek, caydırıcı olması için de ceza vermek bir gerekliliktir.³

Erdem hakkında yapılan kısa bilgilendirmeden sonra şimdi erdemli davranışlardan⁴ biri olan “merhamet” kavramı üzerinde durulacaktır.

“Merhamet” kavramının türemiş olduğu Arapça “r-h-m” sülâsi fiili sözlükte “incelik/yumuşaklık, acıma ve şefkat”⁵ anlamlarına gelmektedir. “R-h-m” fiil kökünden türeyen “rahmet” kelimesi ise “acınacak durumda olan birine ihsan etmeyi gerektiren incelik”⁶ olarak tarif edilmektedir.

İngilizce’de “merhamet” kelimesi pek çok kavramla ifade dilmıştır. Bu kavramlardan merhameti ifade etmek için en çok kullanılanları “mercy, compassion, grace, benignity, charity, pity” kelimeleridir.⁷ Türk Dil Kurumu sözlülüğünde ise “merhamet”, “bir insan ya da başka bir canlının maruz kaldığı kötü durumdan dolayı hissedilen derin üzüntü ve acıma duygusudur”⁸ şeklinde tarif edilmektedir. Biyoetik terimlerin ne anlama geldiğini açıklayan sözlükte “merhamet”, “sıkıntı içindeki ya da daha kötü durumdaki bir birey ya da gruba, kimi zaman da diğer canlılara yönelik olarak sergilenen duygudur” diye tanımlanmaktadır. Kendisine merhamet duyulan kimsenin bu tür olumsuzlukları ya da acınası yaşamı hak edip etmediğinin, ne tür eyleminden dolayı o hale düştüğünün, suçunun olup olmadığının merhamet duygunun sergilenmesinde etkin rolünün bulunmadığı ifade edilmektedir.⁹ Sağlık alanında merhamet ise, “bir insanın, diğer bir insanın yaşadığı derin acıyı ve stres düzeyini içten bir şekilde fark etmesi neticesinde duyulan acıma ve üzüntü hissidir”¹⁰ diye tarif edilmektedir.

Merhamet kavramının anlamlarına değindikten sonra özellikle felsefe ile tasavvuf ilminin kavrama yükledikleri anlamlar üzerinde durmanın konumuz açısından önemli olacağı kanaatindeyiz.

³ Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, 37-43.

⁴ Erdemli davranışlar hakkında geniş bilgi için bk. Ebû Ali Ahmed b. Muhammed el-Miskeveyh, *Ahlâk Eğitimi Tehzibu’l-Ahlâk*, çev. Abdülkadir Şener vd. (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 33-141; Ebû Ca’fer Nasirüddin Muhammed b. Muhammed el-Hasen et-Tûsi, *Ahlâk-i Nâsirî*, çev. Anar Gafarov vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 89-129; Ebû Abdillâh Celâlüddin Muhammed b. Es’ad ed-Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, çev. Ejder Okumuş (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 47-95.

⁵ Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyîsi’l-Luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, (Beyrut Dâru’l-Fikr, 1979), 2/498.

⁶ Râgib el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbü’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ty.), 253.

⁷ Hakan Atalay, “Merhamet”, *PsikeArt Dergisi*, 8 (Mart-Nisan, 2015), Erişim tarihi: 8 Mart 2020. Erişim adresi: <https://hakanatalay.wordpress.com>.

⁸ Türk Dil Kurumu Sözlüğü. Erişim: <http://www.tdk.gov.tr/>. Erişim tarihi: 03.02.2023.

⁹ Yasemin N. Oğuz, Harun Tepe, N. Örnek Büken, Deniz K. Kucur, *Biyoetik Terimleri Sözlüğü*, 1. Baskı, (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2005), 172.

¹⁰ Fatma Nur Polat- Ramazan Erdem, “Merhamet Yorgunluğu Düzeyinin Çalışma Yaşam Kalitesi İle İlişkisi: Sağlık Profesyonelleri Örneği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/26 (2017), 291-312.

Merhamet kavramını ele alan ve onu farklı şekillerde açıklayan filozoflardan biri felsefe tarihinin önemli isimlerinden olan Aristoteles'tir (MÖ 384-322). Aristoteles'in, merhamet anlayışının ip uçlarına *Retorik* adlı eserinde rastlamak mümkündür. Eserinde merhamete ek olarak pekçok duyguya değinen düşünür, merhametin neliğine ilişkin açıklamalarda bulunurken, bu duyguyu diğer ahlakî duygulardan ayıran yönleri sorgulamaktadır. O, konuya merhamet kavramının anlamına değinmekle başlamaktadır. Ona göre merhamet, "kişide derin izler bırakmanın yanında acı veren bir kötülüğün, hak etmediği halde bir kişinin o kötülüğe maruz kaldığı görüldüğünde, kişinin veya bir arkadaşının da karşı karşıya kalabileceğini, bunun da hiç ummadığı kadar yakın bir zaman diliminde olabileceğini beklediğinde duyulan acı hissidir."¹¹ Aristoteles tarafından yapılan tanımda merhamet duygusunun ortaya çıkması için üç koşulun gerekli olduğu görülmektedir. Bu koşullardan ilkinde merhamet için; kişinin bir başkasının başına elem verici veya yok edici bir kötülüğün geldiğine tanıklık etmesi gerektiği, ikincisi; bu kötülüğü hak edecek eylemlerde bulunmamış bir kişinin başına geldiğine şahitlik etmesi gerektiği, üçüncüsü herhangi bir kötülüğün en kısa zamanda bizzat kendisinin ya da arkadaşının başına gelebileceğine dair güçlü bir hissin oluşması durumunda acı duygusunun kendisini göstermesi gerektiğidir. Ancak merhamet koşulsuz olarak, kötü hadisenin yaşandığı zaman diliminde kendisini ve başkalarını düşünmeden, sadece kötülüğü yaşayan kişinin o andaki hali düşünüldüğünde merhamet vasfını kazanacaktır.

Aristoteles, merhamet kavramının tanımını yaptıktan sonra bu duygunun ortaya çıkmasında etkin olan hususların neler olduğunu, hangi kesim insanlara karşı hissedildiğini ve bu hissin meydana gelmesi için zihnin ne tür bir durumda olması gerektiğine de değinmektedir. Aristoteles'e göre merhameti hissedemeyecek olanlar iki grupta değerlendirilebilir. Bunlardan ilki, en kötüsü başlarına gelmiş daha başka bir kötülük beklemeyen ve tamamen yıkılmış kişilerdir. Aristoteles'in yıkılmış kişileri merhamet edemeyecekler sınıfına dahil etmesinin nedeni yeterince başına kötülük gelmiş bir kişinin daha başka bir kötülüğün başına gelme ihtimalini düşünmemesi olabilir. Bunun bir başka nedeni de bir hissizlik hali olabilir. İkincisi kendilerinin son derece şanslı kişiler olduklarını düşünenlerdir.¹² Aristoteles bu kişilerin ortalamanın üzerinde bir hayatsürdürdükleri için başkalarının da böylesi bir hayat yaşadıklarını düşündüklerini, bu sebeple kendilerini şanslı olarak gören bireylerin başkalarının acıyla karşılaşma olasılıklarının

11 Aristoteles, *Retorik*, çev. Ari Çonoka (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 107.

12 Aristoteles, *Retorik*, 107.

yüksek olduğu ihtimalini göremediğini dile getirmiştir.¹³ Onun şanslı insanları merhamet edemeyecekler arasına almasının nedeni şu şekilde açıklanabilir: Kendilerinin şanslı olduğunu düşünen kişiler kendi yaşamlarına aşırı şekilde odaklanmaları nedeniyle merhamet duygusunu içlerinde hissedemezler. Ayrıca kendini şanslı olarak gören kişiler, iyi yaşam koşullarına da sahip oldukları için yeterince kötülüğe maruz kalmamış kişilerdir. Bu kişiler acı çekmelerine neden olabilecek kötülüklerle karşı karşıya kalmaları nadir olduğundan acı çeken insanların halini anlamakta zorluk çekeceklerdir.¹⁴

Merhameti hissedemeyecek olanların özelliklerini bu şekilde belirtmesinin ardından Aristoteles, merhameti hissedebilecek olanları zikreder. Ona göre merhameti hissedecek olanlar, sağduyu ya da deneyim sahibi yaşlı kimseler, korkaklık duygusuna meyilli olanlar, geleceği planlayan eğitilmiş insanlar ile anne babaları, eşleri, evlatları hayatta olup onlarla birlikte yaşayan kimselerdir.¹⁵ Aristoteles, insanların bu duyguyu kalplerinde hissedebilmeleri merhametin ortaya çıkmasına mâni olan duygularının etkisi altında kalmaktan kendilerini kurtarmaları gerektiğini belirtir. Bununla birlikte aşırı uçlar arasında duygularını yaşayan kimselerin merhameti hissedebileceğini ilave ekler. Aristoteles, öfke ve güven gibi yürekli bir coşkunun, küstahlığa eğilimin ve büyük bir korkunun etkisi altında olan kişilerin merhamet hissini duymayacaklarını; ancak bu aşırı uçların arasında bir duyguya sahip olanların merhamet hissini duyabileceğini ifade eder.¹⁶ Bu şartların dışında bir de merhamet duyulabilmesi için toplumdaki kimi kişilerin iyi insanlar olduğuna inanılması gerekir. Eğer toplumu oluşturan bireylerinin tamamının kötü karakterli olduğu fikrine kapılırsa bu insanların kötü yazgıya müstehak olduğuna inanılır. Aristoteles, kötülüklerin bireyle aynı kişilik özelliklerine sahip kimselerin başına geldiği görülüyorsa ve bu kötülüklerin bireyin başına gelebileceği olasılığı var sayılıyorsa merhameti hissetmesinin daha kolay olacağını söyler.¹⁷

Aristoteles, bir kimseye merhamet hissetmek için gereken zihinsel durumlara değindikten sonra bireye acı verici veya bireyi yıkıcı kötülüklerin şu şekilde sıralanabileceğini zikreder: Farklı türde ölümler, bedeninin maruz kaldığı yaralanmalar, ihtiyaçlı hali, açlık çekme, dertlerin paylaşılacağı arkadaşların olmaması veya arkadaş yetersizliği,

¹³ Aristoteles, *Retorik*, 108.

¹⁴ Gizem Danacı, "Martha C. Nussbaum'un Merhamet Anlayışı ve Eleştirisi", *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2016), 23-24.

¹⁵ Aristoteles, *Retorik*, 108.

¹⁶ Aristoteles, *Retorik*, 108.

¹⁷ Aristoteles, *Retorik*, 109.

sakatlık, dış güzelliğin yeterli düzeyde olmaması, zayıflık, iyilik umulan yerden kötülük gelmesi ve böylesi durumların tekrar etmesi, son olarak kötü durumla karşılaşmadan iyiliğin ortaya çıkmamasıdır. Bu aşamadan sonra o, merhametin kimlere karşı hissedilmesi gerektiğini tartışmaya başlar. Ona göre ilk olarak acıma duyulan kişiler bireye çok yakın olmama koşuluyla tanıdığı kimselerdir. Aristoteles kişilerin yakın çevresinde bulunanlara karşı merhamet duygusu taşımayacaklarını ifade ederken bu kişilere karşı hissedilen duygunun merhametin zıddı bir duygu olduğunu ve hatta kişide ortaya çıkan bu duygunun merhameti ötelediğini ileri sürmüştür.¹⁸

Merhamet hakkında görüşlerine değineceğimiz bir diğer kişi Tanrı'yı ve ruhu karşılıklı birbirinde yok etme düşüncesine sahip olan Alman mistik ve panteist filozof Eckhart Von Hochheim'dir (1260-1327-28).¹⁹ Ona göre merhametin iki boyutu vardır. Bunlardan birincisi yaratılış olarak isimlendirilen, ilâhî panenteistik²⁰ denizde beraber yüzen tüm var oluşun karşılıklı dayanışma bilincidir. İkincisi ise adalettir. Tanrı merhametli olduğundan bütün varlıklar merhamette doğmuş ve oraya dönmek istemektedirler.²¹ Bir bakıma merhamet, varlık ihsan etmenin ontolojik bir gerçeğidir. İnsan olarak duygular, özellikler kusurlu nitelikler olup Tanrı'ya uygulanamazlar. İlâhî bir sıfat olarak merhametli olmak, varlık verme sürecine eşdeğerdir. İster İslam öncesi ister İslami olsun Neoplatonik/Yeni Platonculuk yazılarda bu ihsan etme, Tanrı'nın cömertlikle dolup taşması nedeniyle ortaya çıkar. Varoluş bu yüzden her şeyde rahmet doludur.²²

Eckhart, insanı başkalarına merhamet etmeye davet eden dört nedenin olduğunu belirtir ardından bu nedenleri şu şekilde sıralar: Birincisi merhamet, düşmanları mağlup eder. İkincisi, Tanrı'nın isteğine uygun olan elbiseye sarılarak ruhu ilâhî olanla süsler. Üçüncüsü, bireyi adalet yoluyla insanlarla iletişim kurmaya yönlendirir. Dördüncüsü, insana bütünüyle cennetsel nimetleri sunar. Bu bağlamda ona göre merhamet, Tanrı'nın varlığının insanın içinde almış olduğu niteleyici bir isimdir. Bir bakıma tüm nimetlerin ilki merhamettir. Zira merhamet

¹⁸ Aristoteles, *Retorik*, 109-110.

¹⁹ Thuringia şehrinin Gotta civarındaki Hochheim kasabasında doğmuş olup 15 yaşında Albertus Magnus'un (ö. 1280) kurmuş olduğu Köln okuluna intisap etmiştir. Burada Dominikan yolunu takip ederek iyi bir eğitim alma fırsatı yakalamıştır. Önemli bir din adamı olmasının yanı sıra, Teoloji kürsülerine de başkanlık eden Eckhart, eserlerini Latince ve Almanca olarak vermiştir. Felsefenin temel konularından biri olan mistisizm hakkında savunduğu bazı görüşleri sebebiyle papalık fetvasıyla kınanmış ve kâfir ilan edilmiştir. Bk. Meister Eckhart, *The Essential Sermons, Commentaries and Defense*, Translation and Introduction By Edmund Colledge O.S.A And Bernard McGinn (New York: Poulis Press, 1981), 24-25.

²⁰ İlk defa 19. yüzyıl başlarında Alman idealist geleneğine bağlı Karl Krause adında bir düşünür tarafından kullanılan ve "her şey Tanrı'dadır" fikrine dayanan bir terimdir. Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1996), 190.

²¹ Matthew Fox, *Breakthrough: Meister Eckhart's Creation Spirituality In New Translation* (New York: O. P. Image Books A Division of Doubleday ve Company Inc. Garden City, 1980), 72.

²² Sajjad H. Rizvi, "The Existential Breath of al-Rahmân and the Munificent Grace of al-Rahîm: The Tafsîr Sûrat al-Fâtîha of Jâmî and the School of Ibn 'Arabi", *Journal of Qur'anic Studies*, 8/1 (2006), 70.

son lütuf olarak da yaratmanın kendisiyle yıkandığı bir duygudur. Ayrıca merhamet inancın ruhsal yolculuğunda elde edilen değerli bir meyvedir.²³

Eckhart, Luka incilinden hareketle Tanrı'nın en yüce eyleminin merhamet olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre Tanrı'nın yaratmış olduğu varlıkların herbiri üzerinde gerçekleştirdiği fiililerinde merhamet bireye eşlik eder ve onun önünü aydınlatır. Bu anlamda merhamet, eşi benzeri bulunmayan ilâhî bir nitelik olup, tüm yaratılmışların özlerini ve köklerini şekillendirir. Tanrı'nın gerçekten merhametli olması insanlara Tanrı'nın nasıl merhametli olduğunu araştırarak dersler çıkarmasında önemli ipuçları sunar.²⁴

Eckhart, merhametli olabilmek için kişinin karşısındakinin sözünü dinlemesinin yeterli olmayacağını savunur. Aksine kişi, kendisine yapılan iyiliğe karşılık olarak daha fazlasını yapma becerisini geliştirmelidir. O, düşüncesini Yeşaya'daki şu sözlerle destekler:

“Yiyeceğinizi aç olanlarla bölüşür, evi barkı olmayan yoksulları evinize alır, üstü başı açık olanları giydirebilir, dost ve akrabalarınızdan yardımınızı esirgemez iseniz, ışığınız tan gibi ağaracak, çok tez sağlığınıza kavuşacaksınız. Doğruluğunuz sizi hiç terk etmeyecek, Rabbin yüceliği artçınız olacak. O zaman yardım taleplerinizi çağrılarınızı Rab karşılıksız bırakmayacak, feryat ederek ümitsizliğe kapıldığınızda, işte ben burada senin yanındayım diyecek. Eğer Rabden başkasına boyun bükmeye, başkalarını itham etmeye, fayda vermeyen konuşmalara bir son vererseniz; açların doyurulması uğrunda kendinizi feda eder, muhtaçların ihtiyaçlarını gidererseniz, ışığınız karanlıkta da parlayacak. Karanlığınız gündüz gibi parlak olacak. Rab her daim size doğru yolu gösterecektir.”²⁵

Eckhart'a göre Hz. İsa hem merhameti öğretmiş hem de insanların acılarını giderme konusunda merhametli davranışlarda bulunmuştur. Ona göre Hz. İsa'nın davranışlarından hareketle merhamet, teslim etme ve affetme olmak üzere iki yolla gösterilir. İnsanlar affederek bağışlanacak, boyun bükerek ederek teslim edilecektir. O, konu hakkında Matta İncilinde yer alan “Eğer eksiğinin olmamasını arzu ediyorsan git, tüm mal varlığını elinden çıkart, elde ettiğin geliri yoksullara dağıt; böyle yaparsan göklerde hazinelerin olacaktır. Sonra gel göklerde beni takip et” ifadelerini zikreder.²⁶

23 Fox, *Breakthrough: Meister Eckhart's Creation Spirituality*, 357.

24 Luka İncili, Kutsal Kitap, (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2006), 1275. Kutsi Kahveci, *Bir Mistik Düşünür Meister Eckhart* (Erzurum: Eser Matbaacılık, 2014), 358.

25 Yeşaya, Kutsal Kitap, (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2006), 841.

26 Matta İncili, Kutsal Kitap, (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2006), 1189. Kahveci, *Bir Mistik Düşünür Meister Eckhart*, 361.

Merhameti ilâhî zarafetin denizi olarak adlandıran Eckhart, uyanık ve bunun farkında olan kişinin, her gün bu merhameti içine çekeceği görüşündedir. Ona göre, insanın Tanrı'daki bilinci neyse merhametteki bilinci de odur. Şayet merhamet Tanrı'nın ismiyse ve insan da O'nun gibi olma yolunda adımlar atmaya başlamışsa, merhamet duygusuyla O'na bezenmeye adım atmış demektir. Ayrıca merhamet deryasında yani anneliğe ait kutsal bir zarafetin merhametli ortamında dünya hayatına gelen için merhamet, kişinin özüne dönüşünü ifade etmektedir. Zira insan, bu kutsal denizde tek başına değildir. İnsan, diğer varlıklarla dayanışma içerisinde. Yaratılanlar bu genel denizde birbirlerine hizmet edip birbirlerinin varlığını devam ettirirler.²⁷

Merhamet hakkında görüşlerine değineceğimiz bir diğer kişi Ahlak filozofu olarak da bilinen İmmanuel Kant'tır. (1724-1804). O, merhameti de içine alan erdemli davranışlardan oluşan bir ahlak yasası kurmayı hedefler. Bu yasayla öznel isteme ilkeleri için bir kriter getirmeyi amaçlayan Kant, ahlak yasasının temelini "her defasında insanlığa, kendi kişiliğinde olduğu kadar başkasının kişiliğinde de araç olmanın ötesinde amaç olarak davranacak fiilde bulunmayı istemektir" şeklinde kurmaktadır. Ayrıca o, istemenin ahlak yasasında belirtilen şekliyle olmasını bir eylemin etik bakımdan değerli olması için yeterli görmektedir.²⁸ Ahlakî olan her şey iyidir diyen Kant, ahlaklı olmanın şartını duygularla hareket etmemeye bağlar. Kant'ın ve onun görüşünü benimseyen bazı filozofların ahlaklı olmayı bir var oluş şekli olarak gördükleri, duygularla hareket etmenin ahlaklı olmayı gerektirmediği fikrine sahip oldukları söylenilebilir.²⁹ Bu açıdan o, bir tür duygu olan "merhametli olma"yı ahlakî bir erdem olarak kabul eden Aristoteles'e katılmamıştır. Neticede merhamet, Kant'a göre ahlakla bağdaştırılamaz. O, merhameti insanda ortaya çıkan zayıflık duygusu olarak tarif etmektedir.

Felsefesini merhamet kavramı üzerine bina eden ve eserlerinde bu konuyu detaylı bir şekilde ele alan diğer filozof ise Arthur Schopenhauer'dır (1788-1860). Ona göre insan davranışlarına rengini veren üç temel güç vardır: Birincisi kötülük olup kişinin başkalarının acı çekmesini arzu etmesidir. İkincisi bencillik olup kişinin yalnızca kendi rahatını düşünmesidir. Üçüncüsü merhamet olup kişinin kendisinden ziyade başkalarının rahatını istemesidir. Ona göre hayatın akılla izah edilebilecek bir yönü yoktur ve hayat hakkında yapılacak

²⁷ Fox, *Breakthrough: Meister Eckhart's Creation Spirituality*, 380.

²⁸ Theodor W. Adorno, "Aşkınısalık Kavramı Üzerine", *Cogito Dergisi, Sonsuzluğun Sınırlarında: Immanuel Kant*, sayı: 41-42 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 65.

²⁹ Immanuel Kant, *Groundwork of the Metaphysical of Morals*, çev. Mary Gregor (New York: Cambridge University Press, 1998). 12.

fikri tartışmalar (felsefe yapmak) insanının bu konudaki tereddütlerini gideremez. İnsanı insan yapan ve onu diğer varlıklara nazaran değerli kılan tek duygu merhamettir. Schopenhauer merhamet bağlamında, bir “aziz” gibi bu dündayan el çekerek yaşamak yerine, mümkün olduğunca başkalarının dertlerine derman olmayı; toplumda mutluluğu artırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmaktan ziyade insanların çektiği acıları önlemeyi ya da azaltmayı teklif etmektedir.³⁰

Schopenhauer, merhametin ahlakla bağlantılı olduğu ön kabulünden hareketle Kant’ın merhamet konusundaki görüşüne itiraz eder. Ona göre gerçek sevginin kökeninde merhamet duygusu bulunmaktadır. Merhametle ilişkisi olmayan sevginin temelinde ise bencillik duygusu yatmaktadır. Merhamet duygusu, karşıdaki kişinin sevinç ve acılarını paylaşmaya katkı sunduğundan, böyle bir paylaşımda bencillikten eser yoktur. Schopenhauer görüşünü Spinoza’nın “refah isteme duygusu, merhamet duygusunun tetiklediği bir istekten öte bir şey değildir” sözünü alıntı yaparak desteklemeye çalışır.³¹

Schopenhauer, bireyin başkasına karşı merhamet beslemesinin yanında kendisine karşı da merhamet duygusu içerisinde olabileceğini belirtir. Ona göre insanlar hiçbir zaman yaşadıkları acının etkisinde kalarak ağlamazlar. İnsanların ağlamalarının asıl nedeni, daha önce tecrübe ettikleri bir acının hatırlanmasından başka bir şey değildir. Bu hislere sahip olan kişi başkalarının acılarından ziyade kendi durumunun acınmaya daha müsait olduğunu düşünür ve ağlar. Kişinin kendi haline ağlamasının altında yatan sebebin kendisine karşı hissettiği merhamet duygusu olduğu söylenebilir. Ayrıca göz yaşı dökme eyleminin temelinde kişinin hem kendisine hem de başkalarına karşı sevgi ve merhamet duygusu beslemesi, kendini hayal etmesi bulunmaktadır. Bu sebeple de kalbi katılmış ve hayal gücünü kaybetmiş insanlar kolay kolay göz yaşı dökmezler.³²

Merhamet duygusunun vicdanlı ve sevgi dolu bir kalple sıkı bir ilişkisi olduğunu da düşünen Schopenhauer, yalnızca merhamet duygusuyla ortaya çıkan bir davranışa ahlakî değer atfedilebileceğini belirtir. Ona göre bunun haricinde başka güdü ya da duyguların tetiklemesi sonucu meydana gelen davranışların hiçbirinin ahlakî olma olasılığından söz edilemeyeceğini dile getirir. Ayrıca merhamet kalpte hissedildiği anlarda, karşıdaki kişinin huzurlu ya da acı çekiyor olması merhamet sahibi kimse için bir anlama taşır.³³ Yapılan bu açıklamaya biraz daha dikkatli bakılacak olursa merhametin, olumsuz duygular olan kötülük

30 Arthur Schopenhauer, *Merhamet*, çev. Zekai Kocatürk, 3. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 83.

31 Schopenhauer, *Merhamet*, 59.

32 Schopenhauer, *Merhamet*, 60.

33 Schopenhauer, *Merhamet*, 81-82.

ve bencillikle birlikte bireyin davranışlarına yön veren ana hareket ettirici güdülerden biri olarak değerlendirildiği görülür. Merhamet güdüsü sayesinde bireyin kendisini acı çeken birinin yerine koyduğu ve onun çektiği acıyı doğrudan kişisel acı olarak hissettiği söylenebilir. Sevgi, adalet gibi yüce erdemler bu güdü sayesinde korunabilir. Öte yandan Schopenhauer, Hristiyanlık'ın kutsal metinlerinde merhamete eşlik eden sevginin var olduğunu ifade eder ve bu konudaki ilâhî metinleri kendi felsefî görüşlerini desteklemek için kullanır. Ayrıca o, merhamet konusunda görüşlerini temellendirmek için uzak doğu dinlerinden de faydalanır.³⁴

Schopenhauer'a göre merhamet, insan bilincinde bulunan inkârı mümkün olmayan bir gerçekliktir. Bu duygu din de dahil hiçbir düşünceye dayanmamaktadır. Kendisinde bu duygu bulunmayan insanlar ona göre insanlık dışı varlıklar olarak tanımlanmaktadır. Bir nevi insancıl demek merhametli demektir. İnsanın içinde bulunan merhamet, ahlaka aykırı eylemlerin başkalarına vermesi muhtemel zararlara karşı çıkar. Bu merhametin birinci seviyesi olan "kimseyi yaralama" ilkesini ortaya çıkarır. Şayet kalp merhamete kendini kapatmamışsa, bu tür merhamet bireyi kötüye meyletmekten alıkoyacak ve bireyi kötü olarak anılmaktan uzak tutacaktır. Merhametin ikinci seviyesi ise "kimsenin acı çekmesine izin vermeme"dir. Başkasına ait değerli bir eşyayı bulan kişiyi, bunu sahibine geri verme konusunda ikna eden husus aklı, zekâsı ve dini inancından ziyade merhamet duygusudur. Zira eşyayı bulan kişi kendisini kaybeden kimsenin yerine koyarak olayı içselleştirir.³⁵

Sonuç olarak Schopenhauer'e göre insanlarla iletişim halinde iken onların değerleri söz konusu olduğunda nesnel değerlendirmede içinde olmaktan kaçınmak gerekir. Ayrıca onların istençlerinin kötü, anlayışlarının sınırlı veya fikirlerinin tersliği konusunda önyargılı olmaktan uzak durulmalıdır. Zira birincisi kolaylıkla nefrete, diğeri insanı küçümsemeye sevk eder. Tam tersine insan dikkatini yalnızca onların acıları, gereksinimleri, kaygıları ve ıstırapları üzerine yoğunlaştırmalıdır. İşte o zaman kişi hislerini paylaşp, küçümseme yahut nefretin yerine şefkat ve merhameti tecrübe edebilir.³⁶

Merhamet konusunda kalem oynatan bir diğer filozof Friedrich Nietzsche'dir (1844-1900). Nietzsche'ye göre merhamet, içerisinde bencilce duyguları barındırmayan güdülerden biridir. O, merhametle ilişkili olan diğer güdülerin ise özgecilik ve kendinden feragat/kendisizlik olduğunu ifade eder. Nietzsche insanda ortaya çıkması

³⁴ Schopenhauer, *Merhamet*, 106.

³⁵ Schopenhauer, *Merhamet*, 88-92.

³⁶ Arthur Schopenhauer, *Hukuk, Ahlak ve Siyaset Üzerine*, çev. Ahmet Aydoğan (İstanbul: Say Yayınları, 2009), 15-16.

muhtemel merhamet duygusuna karşı çıkar. Bunun nedenini merhametin her şeyden önce gücü istemede bir azalış manasına gelmesi olarak ortaya koyar. Acı çeken birinde merhamet yoluyla bu acı daha da derinleşir, yaygınlaşır ve başkalarını etkileme aracı haline dönüşür. Merhamet hakkındaki bu yorumuyla Nietzsche, dikkatleri merhametin hayat üzerindeki olumsuz etkisine çeker. Nietzsche merhametin yaşamda istenmeyen durumların kalıntılarını, toplumda geliri ve etkinliği az olanları canlı tuttuğundan, yaşamın kendisini sorunlu, karamsar bir görünüme sevk ettiğinden yakındır.³⁷

Nietzsche, merhamet ile acı arasında sıkı bir bağ bulunduğunu, buradan hareketle haz ve acının birlikte bulunabileceğini düşünür. O, merhameti yaşam mücadelesinde geçim sıkıntısı çekenlerin (nasibi kıtların), ruhî bakımdan hastalıklı olanların ve yaşama dair ümitleri kalmayanların temel gereksinimi olarak tahayyül eder. Ayrıca o, merhamet gösterilenin, kendisine bu merhameti sergileyende acı hissi bıraktığını, böylelikle huzur duygusuna kavuştuğunu ve tüm zayıflığına karşın tek bir güç olarak merhamet edende acı duygusunun ortaya çıkmasına imkân sağladığını belirtir.³⁸ Ona göre merhamete dayalı ilişkide, merhamet edilen kendisine merhamet edene karşı hakiki bir sevgi duymamaktadır. Nitekim Zerdüş'tün parazit ismini verdiği ve en iğrenç kabul ettiği insan, sevmekten uzak duran fakat geçimini sevgi üzerinden sağlayan bir tiptir.³⁹ Diğer taraftan Nietzsche *İnsanca Pek İnsanca* adlı eserinin birinci cildinde, insanların kendilere merhamet etmesini umarak göz yaşı döken ve dikkatleri üzerlerine çekmek isteyen çocukların da merhamet edecek kişilerde bir acı hissi bırakmayı amaçladıklarını örnek olarak aktarır.⁴⁰

Nietzsche'ye göre bir kimsede acıma duygusunun varlığı, o kimseye merhametli denmesini zorunlu kılmaz. Böylesi kimselerdeki acıma duygusu, bu duygunun toplumda yer edinmesine karşıdır ve acıyı çoğaltarak yüceltmenin önüne geçerek, insan kabiliyetlerini körelten sürü ahlakının 'bir faizlet olarak merhamet'ine karşı panzehir görevini kuşanır. Şayet merhametli olmak arzu ediliyorsa bu ancak 'uzaktan' olması şartıyla tercih edilir. Başka bir şekilde ifade edilecek olursa, merhamette bulunma, merhamet edilen kişi tarafından görülmeyecek veya hissedilmeyecek bir tarzda sergilenmelidir. Nietzsche, 'uzaktan' ifadesiyle 'utanç' kelimesi arasında bağ kurar ve burada "asil kimsenin başkalarını utandırmamayı kendisine prensip edinmesi gerektiğini" söyler. Hayatı acılarla dolu birine merhamet sergilemeyi

37 Friedrich Nietzsche, *Deccal*, çev. Oruç Aruoba, (İstanbul: İthaki Yayınları, 2003), 13.

38 Friedrich Nietzsche, *İnsanca, Pek İnsanca*, çev. Cemal Atilla, (İstanbul: Say Yayınları, 2003), 67.

39 Friedrich Nietzsche, *Zerdüş Böyle Diyordu*, çev. Osman Derinsu, (İstanbul: Varlık Yayınları, 1996), 157.

40 Nietzsche, *İnsanca, Pek İnsanca*, 67.

kabul etmeme, acıyı kat be kat artırmaktan uzak durma, merhamet edilen kimsede bir utanma hissi var etmekten kaçınma olarak da anlaşılabilir. Bu yorumunda Nietzsche'nin kişisel sevgi anlayışının ipuçlarını görmek mümkündür. O, Tanrı'nın cehennemi olduğundan, bunun insana olan sevgisinden kaynaklandığından ve sonuçta fazla merhamet göstermekten öldüğünden söz ettikten sonra oldukça önemli sayılabilecek saptamalar yapar. Şöyleki ona göre "Büyük sevgilerin her biri, bütün merhametin üstündedir: çünkü sevilen odur,-yaratmak ister! Sevgime kendimi ben sunuyorum, komşumu da kendim gibi!-yaratıcıların tamamı böyle konuşurlar".⁴¹ Nietzsche'ye göre 'merhamet ahlakı, fertler arasında değer bakımından sorgulanmaya açık, her yerde geçerli bir eşitlik anlayışını temel almaktadır. Bu yönüyle merhamet göstermek kendi içerisinde faydalı ve iyi bir davranış değildir'.⁴²

Merhamet hakkında görüşlerine temas edeceğimiz bir diğer isim Nurettin Topçu'dur (1909-1975). O, İslam ahlakının af, sabır, şükür gibi pek çok esası içermekle birlikte, üç esasta toplanabileceğini mümkün görmekte ve bu üç özelliğin hizmet, hürmet, merhamet olduğunu ifade etmektedir.⁴³ Merhamet kavramına adalet duygusu ile anlam kazandıran Topçu, merhamet kelimesini, kişinin kendisi dışındakilerin iyiliğini istemek ve sıkıntılı anlarında yardımlarına koşmak, şeklinde tanımlamıştır. Ona göre bir canlının ızdırap çekmesi; kerem sahibi, akleden ve seven insanın acıya maruz kalmayan diğer insanların sahip olduğu haklardan ve özgürlüklerden mahrum oluşu, bireylerde merhamet duygusunun açığa çıkmasında etkili olur. Ayrıca ona göre merhamet sınırları olmayan, insan ruhunda doğan içsel bir harekettir. Her ne kadar insan merhamet duygusunu yaşarken küçülse de bu duygu onun ruhindaki hakiki yükselişin nedeni olmaktadır. Topçu, başta adalet duygusu olmak üzere pek çok duygunun kaynağı olan merhametin, diğer duyguların tamamının ilerisine geçtiğini ifade eder.⁴⁴

Merhametin zayıfa, fakire ve sefile acımak olmadığını dile getiren Topçu, bunları küçük ruhların kötürüm merhameti olarak görür. Merhametin samimi olarak yaşandığı halin daha ziyade kuvvetli ve devletli olana acıma olduğunu dile getirir. Ona göre gerçek merhamete uygun davranış, zulüm karşısında zulme uğrayandan ziyade zalimin vicdanına; bir hükümdarın, saltanatına boyun eğen ruhuna, haksızlık

41 Nietzsche, *Zerdüşt Böyle Deyordu*, 75-77.

42 Christopher Janaway, *Beyond Selflessness: Reading Nietzsche's Genealogy* (Oxford: Oxford University Press, 2007), 67-68.

43 Nurettin Topçu, *İslam ve İnsan* (İstanbul: Hareket Yayınları, 1974), 68.

44 Nurettin Topçu, *Ahlak* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 103-105. Auguste Comte'e (1798 -1857) göre merhamet ruhu oluşturan şeydir. Ona göre ruhun ortaya çıkışında ıstırap etkindir. Etkin olan bu ıstırap kendine yönelik olduğunda cesaret, diğerlerine yönelik olduğunda ise merhamet ortaya çıkar. Merhametin bir duygu ve erdem olduğunu belirten Comte'nin tanımlamalarında merhametin insanın ruhunu oluşturan bir duygu ve erdem oluşu ön plana çıkmaktadır. André Comte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, çev. Işık Ergüden, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 147-148.

üzere tesis edilen sistemde fakirlerden önce zenginlerin rezil olan ruhuna acımadır. Bununla birlikte o, merhameti alemdeki sefaletin büyük bir gözle yüksekten seyredilmesi olarak değerlendirir. Merhamet, umutsuzlukla birlikte aynı anda bulunamaz aksi durumda ya kin ya da haset olarak yok olup gider. Merhamet, umut deryasında tükünmeyen dua olup Allah'a uzanır ve ibadete dönüşür. Topçu'ya göre başka bir açıdan merhamet, Hz. Peygamber'in ümmetinin selameti uğrunda sürekli cihat halinde olan hayatında olduğu gibi insanı ahlak hareketine sürükleyen, varlıkları ve dilekleri sarıp kucaklayan bir duygudur. Bu duyguya sahip olan insan, alemle bir bütün olarak Allah'ın huzurunda eriyecek ve O'na teslim olacaktır. O, insanın içindeki merhameti karartan davranışların "kin ve haset" olduğunu belirtir. Ona göre dıştaki bu kabuk tabakasının üstü açıldığında alemin, saf ve samimi temaşanın merhametle temaşadan ibaret olduğu görülecektir. Pascal'ın, değerleri bakımından ruhları bedenlerden, merhameti ruhlardan ve her şeyden üstün tutmak suretiyle, insanın kendisini ebedi olarak geçen kendi özünün merhamet olduğunu söylediğini aktaran Topçu, bu özü kaybeden insanın kendisini yitireceğini ve merhametin yok edildiği ortamda zulmün ayaklanacağını belirtir. O, insanın kendisini yitirmesini, kendisine karşı işlenmiş en büyük zulüm olarak değerlendirir ve gerçek anlamıyla insana insandan daha zalim birisinin olmadığını ifade eder.⁴⁵

Topçu'ya göre, merhametin ilişkili olduğu kavramlardan biri mesuliyettir. Ona göre insanın ilâhî bir görevlendirme olarak çevrenin düzensizliğini gidermek, sefalet içerisindeki insanlığın farkında olmak ve onların sefaletine çare bulmak için gayret göstermesi mesuliyet kavramıyla ifade edilir. Bu mesuliyetin özelliği, ihtiras ve hareket haline gelip evrensel nitelik kazanan bir merhamettir. Mesuliyet ve merhametten yoksun harekette alem, insanın varlığı için bir araçtan ibaret olduğu halde, merhamet pınarından fışkıran mesuliyet davranışında insan, vasıttan başka bir şey değildir. Bir bakıma insan aleme hizmet etmektedir. Nefis öldürülmüş ve böylece nefsin eseri olarak ortaya çıkan zulüm de yok edilmiştir. Ayrıca Topçu topluma ve Hakk'a hizmet olan mesuliyet hareketinin ancak ve ancak adalete ulaştıracağı kanaatindedir. O, merhametle mesuliyetin dışında, kendiliğinden var olan afaki adaleti gerçek adalet olarak kabul etmez. Adil insanın, merhametli ve mesul insan; gerçek adaletin de ruhi öz olan merhametin toplum içinde eşitlikle yapılan tatbikatı olduğunu, mesuliyet ve merhamet iradesine sahip insanın adil olmamasına olanak bulunmadığını dile getirir. Topçu, merhametin Müslüman bireylerin temel özelliklerinden

45 Topçu, *İslam ve İnsan*, 59-61.

biri olduğunu şu sözleriyle ortaya koyar: “Merhamet, inanan insanın yüreğinde hiç sönmeyen ateş gibidir. Mümini, kâfir ve münafıktan ayıran en önemli husus onlardan daha fazla merhametli olmasıdır.” O, “Elhamdülillah Müslümanım ve bu inancımın gereği olarak Allah’a karşı görevlerimi yapıyorum” dedikten sonra kalplerinde ve hareketlerinde merhameti yaşatmaktan kaçınanların, kendi ırklarından ve dinlerinden olmayanlara hücum etmekle Allah’a yakın olacakları zannına kapılan katı yürekliilerin, İslam’ı yüceltmek için şiddet, kılıç ve kin silahlarını kullananların, sıratı müstakimin dışında dolaşan gerçek imansızlar ve ziyanda kalanlar olduğunu ifade eder.⁴⁶

Topçu’ya göre merhamet, insanlığın dünyada şahidi olan ve kalp yoluyla onu Allah’a yaklaştıran ilâhî bir cevher olup insan dışında herhangi bir varlıkta bulunmaz. Oruç ibadeti ile merhamet arasında yakın bir ilişki olduğuna vurgu yapan Topçu, orucun nefsi zapt eden ve böylelikle insanın içindeki ilâhî unsur olan merhamet meleğinin özgürce yaşayışını temin eden bir disiplin olduğunu dile getirir. Orucun diğer faydalarını ise ruhu, beden ile nefse tutsak olmaktan kurtarması, ona hürriyet sağlaması, oruçlu halde serbest kalan ruhun fetihlerini başlatması ve nefis ülkesini aşması olarak sıralar. Ona göre insan, dünyevileştiği halde dünyadan kurtulması mümkün olmadığından, oruçla yücelir ve güzelleşir. Merhamete dayanmayan davranışların şer ve zulümle karşılaşınca “isyan” adını aldığını ifade eden Topçu, Hz. Peygamber’in Mekke’de iken başlattığı mücadelesinin ve İslam’ın emrettiği cihatın, ilâhî aşkı yok etmeye çalışan nefislere karşı yükseltilecek olumlu bir isyan olduğunu belirtir. O, isyanın ahlaki bir harekete dönüşebilmesi için bireylerin merhametini ezen mahkûm edici güçlere karşı olması; nefsin şahlanmasına karşı gelmesi, sonsuzluk yolunu tıkayan, bütünü yok eden ferdî hırs ve iradelerin karşısına dikilmesi ve ilâhî merhamet pınarından beslenmesi gerektiğini dile getirir. Topçu’ya göre isyanın, ahlakilik vasfını kaybetmemesi için, hareketin her anında ilâhî merhametle bağlılığının korunması gerekir. Zira onunla bağları koparıldığında zulüm halini alabilir. Sonuçta merhamet, toplum nizamı içinde afakî bir ortak ölçüt haline geldiğinde adalet adını alır.⁴⁷

Hakikati arayan her insanda görülen ilk dönüşüm, kişinin çevresine yönelen arzularını bir kenara bırakıp başka insanların üzüntülerine, dertlerine etki eden ıstırapı özümsemesidir. Topçu’ya göre bu durum,

46 Topçu, *İslam ve İnsan*, 61-63. Yapılan bir araştırmada; hak edenlere hak etmiş oldukları cezanın verilmesi; kimi zaman başkalarına zarar verme isteği duyma; maruz kalınan saldırıya aradan geçen zamanı dikkate almaksızın benzer tarzda karşılık verme; kavgaları seyretmekten memnun olma gibi hususlarda rahatsız olma duygularının gençlerde yoğun şekilde bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bk. Selahattin Yakut, “Şiddete Eğilimin Psikososyal Dinamikleri”, *Journal of Current Researches on Social Sciences (JoCRSS)*, 10/3 (2020), 569-590.

47 Topçu, *İslam ve İnsan*, 63-65.

insandaki merhametin harekete geçmesiyle gerçekleşir. Aynı zamanda kişinin ruhunda var olan merhametin öncelikle Allah aşkıyla huzura kavuşarak, bedende vücut bulduğunu ifade eden Topçu, merhametle davranılan ruhları şu şekilde ifade eder; “Merhametle kurtulan ruh etrafında kurtarılacak başka canlılar arar; başkalarına ait sorumluluklar üstlenir. Başkasının sefaletlerinin azabını hisseder. Saldırgan olmaktan uzaklaşır; acı çeken, kurtarmayı ilke edinen, insanları Allah’ın bir emaneti olarak gören, başkalarına aşk ve sevgiyle yaklaşan bir ruh hali kazanır. Onun muhtaçların sorunlarına merhametle yaklaşması, bir bakıma aşkın yaklaşmasıdır”.⁴⁸ Topçu’nun merhamet konusundaki açıklamalarından çıkan sonuç, insandaki ahlakî davranışların gerçekleşmesinin temelinde merhametin bulunduğu ve bunun aynı zamanda diğer duygulara kaynaklık eden bir erdem olduğudur.

Filozofların bir kısmının merhamet kavramı hakkındaki açıklamalarına temas ettikten sonra şimdi sûfilerden bazılarının merhamet konusundaki görüşlerine değinilecektir.

Tasavvufî düşünceye göre “rahmâniyet”, ilahlık mertebesinden sonraki ilk mertebe, “Rahmân” ise “Allah” isminden sonra yer alan ilk isim’dir. Bu bağlamda “Rahmân” isminin, ilâhî isimler içerisinde “Allah” isminden sonra gelen en kapsayıcı ikinci isimdir.⁴⁹ “Rahmân” isminin “Allah” isminden farkı yaratılmışların tamamına hayat lûtfetmesi ve yüce mertebelere işaret etmesi bakımındandır. Zira “Allah” ismi zâtın bir ismi olduğu halde, “Rahmân” ismi sadece zâtın varlığının ismidir.⁵⁰ Tasavvufî düşünce açısından isimler hiyerarşisi içerisinde “Rahmân” isminin, temel ve kurucu bir isim olarak yer aldığı söylenebilir.

Mütekellim olmasının yanında mutasavvıf yönü de bulunan Ebû Hamîd el-Gazzâlî’ye (ö. 505/1111) göre rahmân ve rahîm isimleri “rahmet” kökünden gelmektedir. Rahmet esirgenmiş bir varlığı gerektirmekte olup, ihtiyaçsız bir esirgenmişin zihinde tasavvur edilmesi olası değildir. Bu isimle, muhtacın ihtiyacı karşılanır. Kendisi başkasına muhtaç olmakla birlikte, başkasına muhtaç olan kişinin bir ihtiyacını karşılamak istese, ancak o ihtiyacı karşılamaya gücü yettiği halde karşılamazsa ona ihtiyacı karşılama noktasında iradesi tamam olmadığı için rahîm denilmez. İhtiyacı karşılamaya gücü yetmemekle birlikte, şefkat ve merhamet duygusunu içinde barındıran kişiye merhameti noksan olmasına rağmen rahîm denmesinde sakınca yoktur.

⁴⁸ Nureddin Topçu, *Ahlak Nizamı* (İstanbul: Yy., 1961), 12.

⁴⁹ Sadreddin Konevî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, trc. Ekrem Demirli, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 39-41; Abdülkerim b. İbrahim el-Cilî, *el-Kemâlâtü'l-İlâhiyye fî Ma'rîfeti'l-Evâhiri ve'l-Evâil* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 69-72; Toshikiko Izutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar*, trc. Ahmet Yüksel Özemre, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1998), 173.

⁵⁰ Cîlî, *el-Kemâlâtü'l-İlâhiyye*, 69-72.

Zira tam rahmet/merhamet iyiliğin ihtiyaç sahiplerine izafesiyle ve onlara karşı hakikaten istenmesiyle mümkün olur.⁵¹

Gazzâlî genel rahmeti, hak edeni ve etmeyi kapsayan bir merhamet olarak tanımlar. Ona göre, Allah'ın rahmeti muhtaçların ihtiyaçlarını gidermek istemesi ve bunu eksiksiz yerine getirmesi yönüyle tam; rahmeti hak etsin ya da etmesin, her iki alemde duyulacak her türlü gereksinimleri içermesi yönüyle de kapsamlıdır. Rahmet, merhamet eden kimsede geçici olarak ortaya çıkan hüznün verici bir duygudur. Yüce Allah ise bu tür duygulara sahip olmaktan uzaktır. Bu sebeple rahmet O'nun hakkında mükemmellik olup eksiklik değildir. Esirgeyici, muhtaca yardım etmek suretiyle nefsinde duyduğu acıma hissini dindirmek ister. Bu durum, her ne kadar görünürde onda eksiklik meydana getireceği hissini verse de asıl gaye kendi vicdani üzüntüsünü dindirmek olmayıp muhtaç durumda olanın ihtiyacını karşılamaktır. Esirgeyici için böyle bir noksanlıktan söz edilemez.⁵²

Rahmân isminin rahîm isminden daha özel olduğunu ifade eden Gazzâlî, Allah'tan başkasına bu ismin verilemeyeceğini söyler. Bu yönüyle Rahmân ismi Allah'ın zatının ismi olan "Allah" ismine yakındır. Bu sebeptendir ki Allah, her iki ismi "De ki: 'İster Allah diye; ister Rahmân diye dua edin! Hangisiyle dua ederseniz edin, en güzel isimler yalnızca O'na aittir'"⁵³ ayetinde birlikte zikretmiştir. Ona göre rahmân ismi, ahiret mutluluğunu yalnız müminlere vermek anlamında olan rahîm isminden şu açılardan farklıdır: Allah insanları rahmân ismi gereğince önce yaratmış sonra müminleri imana ve mutluluk sebeplerine hidâyet etmiş, sonrasında ise onları ahirette mutlu ve bahtiyar eylemiştir.⁵⁴

Müminlerin "rahmân" isminden elde edecekleri birtakım hususların olduğunu belirten Gazzâlî bunları şu şekilde izah eder: Müminler öncelikle Allah'ın din ve dünya konusunda duyarsız kullarına merhametli davranarak onları nasihatte bulunmak suretiyle Allah yoluna çevirmeye çalışırlar. Onlar böyle bir eylemde bulunduklarında şiddetten ziyade yumuşaklığı ve şefkati tercih ederler. Bu bağlamda inanan kimsenin temel amacı, insanların yaptığı her çeşit kötülüğü sanki kendilerinden ortaya çıkıyormuş gibi, o kötülüğü onlardan gidermeye çalışmak ve onları Allah'ın azabına uğramaktan uzak tutmak olmalıdır. Gazzâlî, müminin "rahîm" isminden faydalanacağı hususları ise şu şekilde açıklar: Mümin gücü nisbetinde muhtaçların ihtiyacını karışılar,

51 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ Şerhu Esmâ'illâhi'l-Hüsnâ*, nşr. Mahmûd Bicû, (Dimeşk: Matbaatü's-Sabâh, 1999), 46.

52 Gazzâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ*, 46-47; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Faysal et-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka*, nşr. Hukke Mustafa, (Paris: Ma'hedi'l-Ulûmî's-Siyâsiyye, 1983), 38.

53 El-İsrâ 17/110.

54 Gazzâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ*, 47.

gücü yetmediği durumlarda ise nüsuzlu ve zengin kişilere başvurmak suretiyle çevresinde ihtiyacını karşılamadığı hiçbir fakir bırakmaz. Bu gibi imkanlardan yoksun olan müminler ise muhtaç için dua etmek suretiyle onun hüznünü ve kederini paylaşır.⁵⁵

Allah'ın "merhamet edicilerin en merhametlisi olması"nın manasına da değinen Gazzâlî "rahîm" kelimesinin anlamının, zarara uğramış, hastalığa yakalanmış, işkence görmüş, belâ ve musibetlerle karşı karşıya kalmış bireylerin yardımına koşup kurtarmak olduğunu ifade eder. "Hak Teâlâ'nın her türlü belâları, ihtiyaçları, hastalıkları gidermeye gücü yettiği halde neden dünyada hastalar ve muhtaçlar çoktur; onları neden bu halde bırakmaktadır" şeklindeki soruya ise Gazzâlî şöyle cevap verir: Ameliyat edilmesi gereken hasta bir çocuğu, annesi acıdığı için cerraha teslim etmek istemezken, babası ameliyat edilmesinden yanadır. İşin iç yüzünü kavrayamayan kimse, annenin babadan daha merhametli olduğunu zanneder. Akıllı kişi ise babanın, çocuğunun acıdan kurtarılmasını arzulaması sebebiyle daha merhametli olduğuna inanır. Bunun için de çocuğunun birtakım geçici acılara maruz kalmasına göz yumacaktır. Rahîm olan Allah ise merhamete ihtiyacı olan kişiye merhamet etmek ister. Ayrıca varlıklar dünyasında her bir şer, her ne kadar bazı insanlar tarafından algılanmasa da içerisinde bazı hayırları da barındırır. Zira şerrin olmadığı bir dünyada hayırdan söz etmek mümkün değildir. Bu durumda hayır, kendisine ulaşmak için bazı sıkıntıları gerektirmekle birlikte rahmete engel olmaz.⁵⁶

Gazzâlî merhamet konusuna *Faysalü't-Tefrika* adlı eserinde "Allah'ın rahmetinin genişliği" başlığıyla geniş bir şekilde yer verir. O, eserinde Allah'ın rahmetinin, sadece dünyada değil ahiret hayatını da kapsayacak şekilde, geçmiş ümmetlerin çoğunu kuşatacağını söyler. Yetmiş üç fırka hadisini, başka rivayetlerden de istifade ederek farklı bir yorumla, insanların çoğunun kurtuluşa ereceği manasında yorumlar. Kendi zamanında yaşayan İslam davetinin ulaşmadığı Hristiyan Rum ve Türkler'in çoğunluğunu da bu rahmet kapsamında görür.⁵⁷

Ebü'l-Fütûh Şihâbüddîn Yahyâ b. Habeş b. Emîrek es-Sühreverdî (ö. 587/1191) Allah'ın rahmetinin tecellisinin görüleceği insanlar sûfilerdir. Onlar bu tür bir mazhariyete isimleri, alameti, mârifetullah sıfatları, ibadet süsleri, takva şiarları, hakikatin incelik sırları olmalarıyla elde ederler. Bu özellikleriyle sûfiler, uzlete çekilmiş fazilet sahipleri, gayret kubbesinin sakinleri, hayretler diyarının insanları olmuşlardır. Onlar; ilâhî aşkla tutuşup: "Dahası yok mu?" diyerek fazlasını isterler.

⁵⁵ Gazzâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ*, 48.

⁵⁶ Gazzâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ*, 48-49.

⁵⁷ Gazzâlî, *Faysal et-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka*, 38-40.

Sühreverdi sûfilerle hemhal olan, onlar gibi olmaya çalışan ve onları seven kimselerin de ilâhî rahmetten mahrum kalmayacağını ifade eder.⁵⁸

Sühreverdi, Cüneyd-i Bağdâdî'den (ö. 297/909) nakille sûfiler grubunun üzerine üç yerde ilâhî rahmetin ineceğini belirtir. Bu üç durumdan ilki zaruret ve ihtiyaçtan dolayı yedikleri yemek anıdır. İkincisi sürekli peygamberlerin halleri ve sıddıkların konumları konusunda konuştukları ilmî müzakere anıdır. Üçüncüsü ise ilâhî, kasîde ve şiirleri dünyevi arzulardan arınmış bir biçimde dinleyip bu vesile ile Hakk'ı müşahade ettikleri sema halidir.⁵⁹

Şeyh Ebû Ali el-Farmedî'nin (ö. 477/1084), şeyhi Ebû'l-Kâsım el-Cürcânî'den (el-Kürkânî) öğrendiği "Allah Teâlâ'nın doksan dokuz ilâhî ismi, kul seyru sülûk halinde olup daha Allah'a ulaşmadan, beğenilen vasıflar halinde onda tecelli eder" sözünü nakleden Sühreverdi, bu sözden hareketle Allah'ın "Rahîm" isminden, her kulun beşerî durumu ve kusuru nisbetinde, rahmet/merhamet ahlakı alabileceğini belirtir.⁶⁰ Ayrıca tevekkülündeki sadakat ve Rabb'ine olan güveni sayesinde sûfinin bütün ihtiyaçları, Allah'ın rahmet hazinelerinden karşılanmaktadır. Yaşanan bu alem, sûfî için bir gurbet yurdu olup burada kendisi için bir mal biriktirme ve çoğaltma kaygısı yoktur.⁶¹

Tasavvufî düşüncede önemli bir konuma sahip olan Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) rahmet ve merhamet kavramlarını ele alış tarzı da konumuz açısından önem arz etmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki kimi sûfiler birincisi ihsân rahmeti ve genel rahmet; ikincisi vacip ya da özel rahmet olmak üzere iki tür rahmetten bahsederler.⁶² Onlara göre ilk tür rahmete, "*Rahmetim her şeyi kuşatmıştır*"⁶³ ayeti ile "*Rahmetim gazabımı geçti*"⁶⁴ hadisi temel teşkil ederken, ikinci tür rahmete "*Rabbin nefesine rahmeti yazdı*"⁶⁵ ayeti dayanak oluşturmaktadır. Konu bağlamında Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin açıklaması şu şekildedir: "Bu konudaki gayemiz, iki rahmetten söz etmek ve onlara dikkat çekmektir. Söz konusu iki rahmet, er-Rahmân ve er-Rahîm isimlerinde zikredilen rahmetlerdir. Böylece zorunluluk O'nun rahmetine bir sınır çizmiş; ihsan rahmetini ise "*Rahmetim her şeyi kuşatmıştır*" ayetinde umumileştirmiştir. Bizlerin var olmasını sağlayan, ilâhî isimlere ve rabbanî nispetlere dönük ihsân rahmetidir."⁶⁶

58 Ebû'l-Fütûh Şihâbüddîn Yahyâ b. Habeş b. Emîrek es-Sühreverdi, *Avârifü'l-Maârif*, (Gerçek Tasavvuf), trc. Dilaver Selvi, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2010), 80, 88.

59 Sühreverdi, *Avârifü'l-Maârif*, 223.

60 Sühreverdi, *Avârifü'l-Maârif*, 300.

61 Sühreverdi, *Avârifü'l-Maârif*, 336.

62 Konevi, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, 39-41; Cili, *el-Kemâlâtü'l-İlâhiyye*, 69-72.

63 El-A'raf 7/156.

64 Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Camiu's-Sahih*, (Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1400 h.), "Tevhid", 15, 22, 28, 55; "Bed'u'l-Halk", 1; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *Sahihu Müslim*, (Riyad: Beytül-Efkârî'd-Devle, 1998), "Tevbe", 14-16.

65 El-En'âm 6/12.

66 Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, thk. Afifi, (Beyrut: 1980), 102-103.

İslamî ilimlerde (Kelam, Tefsir, Hadis gibi) tartışılan “İlâhî rahmet” ifadesi tasavvuf ilminde de üzerinde fikir yürütülen kavramlardan biridir. Nitekim ilâhî rahmet kavramı çerçevesinde genel olarak Yaratıcı’nın âlem ve insanla ilişkisi, kötülük problemi gibi hususlar tartışılmıştır. Kur’an, “*Rahmetim her şeyi kuşatmıştır*” (A’râf, 7/156) ayetinde olduğu gibi pek çok yerde Allah’ın varlıklara dönükengin rahmetinden bahsetmiştir. Sûfiler de bu benzeri ayetlerden hareketle ilâhî rahmetin bu yönü üzerinde daha fazla durmuşlardır. Söz gelimi İbnü’l-Arabî, “Bil ki, Allah’ın rahmeti hem zahirinde hem de batınında her şeyi istila etmiştir.”⁶⁷ sözüyle bu hususa işaret etmiştir.

İbnü’l-Arabî düşüncesinde, bilinen anlamlarının yanında ilâhî isimler, ontolojik bir mahiyete ve işlevselliğe de sahiptirler. Zira ilâhî isimler, aynı zamanda âlemdaki yaratılışın temel etkenleridir. Bu anlayış çerçevesinde ilâhî rahmet, hissî bir duruma işaret etmeye ek olarak ontolojik bir nasıllığa da işaret eder. Bu anlamda rahmet, öncelikli olarak “eşyayı var kılma, onlara form verme fiili” olduğu gibi Rahmân ismi de “eşyaya varlık veren”dir.⁶⁸ Şu hâlde âlemin yaratılması ve varlığını devam ettirmesi, Rahmân isminin bir gereğidir.

Abdülkerîm el-Cîlî (ö. 832/1428) Yüce Allah’ın yaratılmışlara olan merhametinin iki şekilde ortaya çıktığını dile getirir. Birincisi âlemi, maânî-i esmâiyye/isim âlemi ve sıfâtîyye sûretleri kılmasından ibarettir. İkincisi “*O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini, kendi katından bir lütuf olarak size boyun eğdirmiştir*”⁶⁹ ayetinde ifade edildiği üzere âlem’i nefsinden icat etmesidir. Rahmân, mahlûkta ortaya çıkması ve mahlûkatı nefsinden izhârıyla mahlûka rahmet etmiştir; bu iki emir, bizzat gerçekleşmiştir.⁷⁰

Cîlî’ye göre Rahîm ile Rahmân, rahmet kelimesinden türeyen iki isimdir. Ancak mana bakımından Rahmân genel, Rahîm ise özel olup, daha tâmmü’d-delâledir. Rahmân’ın genel olması, mahlukatın tamamında rahmetin ortaya çıkmasından, Rahîm’in özel olması ise mutluluğa erenlere ait olmasındandır. Rahmân’ın rahmetinde tadı ve kokusu kötü/kerîh olan ilacı içmek gibi azap/acı karışmış olabilir. Çünkü burada hastalık rahmet olmakla birlikte, yaratılışa uygun olmayan şey de bulunmaktadır. Rahîm’in delâlet ettiği rahmete, hiçbir şey karışmaz. O, sırf nimet olup bu nimet ancak kâmil bir mutluluğa ulaşanlarda bulunur. Eserleri ve etkileriyle sıfat ve isimlerinde rahmetin varlığı da Rahîm isminde yer alan rahmettendir. Rahîm, Rahmân’a oranla insan vücudundaki göz gibidir. Yani Rahîm, daha azîz, şanı yüksek ve özeldir. Rahmân ise her türlü merhameti içine alan bir özelliğe sahiptir.

⁶⁷ İbnü’l-Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, 177.

⁶⁸ İbnü’l-Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, 177.

⁶⁹ el-Câsiye 45/13.

⁷⁰ Cîlî, *el-Kemâlâtü’l-İlâhiyye*, 50-51.

Bunun için Rahîm'deki rahmet, tam anlamıyla yalnızca ahirette ortaya çıkar. Zira dünyadaki her nimete keder karışması zaruridir. Böylesi bir kederle karışmış olmak, rahîmiyyetin ortaya çıkmasından ziyade rahmâniyyetin görünür olmasındadır.⁷¹

Allah'ın mahlukata yönelik eylemlerinde merhametinin gazabını geçtiğini dile getiren Cîlî, bu durumu kâinatın yaratılmasıyla örneklendirir. Ona göre Allah, kâinata "itaatle" hükmetti. Kâinat ise isteyerek bu emre itaat etti. İtaatkâr olmada rahmete nail olma söz konusudur. Şayet Allah mecburî olarak "geliniz" şeklinde hükmetmiş olsaydı bu hüküm bir fazilet olmaktan ziyade adalet olurdu. Zira mahlukatın var olma konusunda tercihi olmadığından kudrette kâinatı varlık sahasına çıkarmada mecbur kılma özelliği bulunmaktadır. Allah böyle zorlama ile emretmiş olsaydı gazabı, rahmetini geçmiş olurdu. Ancak rahmeti gazabını geçtiğinden kâinata "itaatle" hükmetmiştir. Varlıkların var olma noktasında tamamının itaatkâr olduğuna Fussilet 11. "*Muti olarak geldik*" ayeti de şahitlik etmektedir.⁷²

Cîlî, Allah'ın kullarına yönelik rahmetinin gazabını geçtiğini "Rahmetim gazabımı geçmiştir" rivayetiyle de ortaya koymaktadır. Ona göre rivayetteki rahmet asıl, gazap ise fer'dir. Rahmet asıl olduğu için varlığın başlangıcından son bulmasına kadar sürerken gazap varlığın son bulmasına kadar devam etmez. Bunun gerekçesi Allah'ın varlığı yokluktan varlık sahasına çıkarması mahluka olan rahmetinden dolayı olup burada gazap düşünülemez. Ayrıca yeni yaratılan varlıktan günah ortaya çıkmayacağından gazaba yer olmayacaktır. A'râf suresi 171. ayette "*Gazabım her şeyi kuşattı*" ibaresi yerine "*Rahmetim her şeyi kuşatmıştır*" denildiği için gazap, rahmet gibi varlığın son bulmasına kadar sürmez.⁷³

Sonuç olarak merhamet, değerler alanını tanımlayan bir anlama sahiptir. Bu bağlamda merhamet kavramının iki boyutunun olduğundan söz edilebilir. Birincisi "duygu" boyutudur. Bu boyutta merhametin anlamı, başkasının eksikliğini duyumsadığı şeye güçlü bir empati kurarak kalbî bir duyguyla ortak olmaktır. İkincisi ise "değerler" boyutudur. Bu boyutta merhametin manası, bir acıya son verecek ya da noksanlığı duyulan şeyi ortadan kaldıracak eylemde bulunma güdüsüdür. Bu iki boyuttan merhametin kalbin hissettiği "acıma duygusu" olmayıp, doğruluğu zihin tarafından onaylandıktan sonra yerine getirilmesi "zorunluluk arz eden bir eylem" olarak kaynağını kalpte hazır bulan bir değerdir.⁷⁴

71 Cîlî, *el-Kemâlâtü'l-İlâhiyye*, 52-53.

72 Cîlî, *el-Kemâlâtü'l-İlâhiyye*, 88.

73 Cîlî, *el-Kemâlâtü'l-İlâhiyye*, 183-184.

74 Şaban Ali Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu*, 3. Baskı (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 178.

I. BÖLÜM

MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE İLÂHÎ RAHMETİN KAPSAMI

Kur'an üzerinde çalışmalar yapan alimler Kur'an'da bulunan rahmet/merhamet kavramına açıklık getirmeye çalışmışlardır. Bu kavramın ne anlam ifade ettiğini izah eden alimlerden birisi de Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî'dir (ö. 333/944). Onun rahmet/merhamet ile ilgili görüşleri Kur'an'ın tefsirini yaptığı *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne* ile kelami konuları ele aldığı *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserleri referans alınarak diğer alimlerin görüşleriyle kıyas yapılarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.1. Merhamet ile İlgili Kavramlar

Söze başlarken öncelikli olarak “rahmet” kelimesinin hangi manalara geldiği üzerinde durulacaktır. Mâtürîdî, Fâtır 2. ayette geçen “rahmet” kelimesine Abdullah İbn Abbâs'ın (ö. 68/687-88) “âfiyet”;⁷⁵ Katâde'nin (ö. 117/735)⁷⁶ “hayır”⁷⁷; Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ile ismini zikretmediği bazı kimselerin “rızkı” anlamı verdiklerini nakleder.⁷⁸ O, Mukâtil ve diğerlerinin bu konudaki delilinin Allah'ın “*Rabbinden beklediğin bir rahmet/lütuf arzusu için onlardan yüz çevirirsen*”⁷⁹ ayeti olduğunu nakleder. Bazılarının ise ayetteki “rahmet” kelimesine, “bol rahmet ve yağmur” anlamı verdiğini zikreden Mâtürîdî ayetteki rahmet kelimesi hakkında yapılan tüm yorumların aynı anlama geldiğini belirtir. Zira ona göre “hayır” kelimesi, rızkı ve âfiyeti içine aldığı gibi âfiyet kelimesi de onlardan her birini kapsamaktadır.⁸⁰

⁷⁵ Ali b. Ebî Talhâ, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsiri İbn Abbâs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 458.

⁷⁶ Ebû'l-Hattâb Katâde b. Diâme (ö. 117/735) müfessir ve muhaddistir. Görmeye engelli olarak dünyaya gelen Katâde, Arapça dilinde, eyyâm-ı Arap ve neseb ilminde devrinin otoritelerinden birisi olmuştur. Kelâmî konularda ise kaderci bir bakışa sahip olduğu nakledilmektedir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba İrsâdül'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edib* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 2233; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtul-Ayân ve'nâü ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), 4/85-86.

⁷⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'ul-Beyân an Te'vîli ây'ül-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmühsin et-Türkî (Kahire: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabî, 2001), 19/328.

⁷⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehl-i Sünne*, thk. Mücdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 8/466-467. Krş. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferid (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 3/71; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzi İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, thk. Esad Muhammed Tayyib (Riyad: Mektebetü Neẓârî'l-Bâz, 1997), 3171.

⁷⁹ İsrâ, 17/28.

⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/466-467. Mâtürîdî'ye göre bu ayet Mu'tezile'nin aleyhine bir delil niteliğindedir. Mâtürîdî bu koudaki gerekçesini şu şekilde izah eder: Onlara göre Allah'ın açmış olduğu rahmet kapısını

Kur'an'da rahmet anlamına gelen başka kelimeler var mıdır? Alimlerin bazılarına göre Kur'an'da "rahmet" anlamında kullanılan kelime, kavram ve ifadeler bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Vâkıa suresinin 89. ayetindeki "rûh" kelimesidir. Zikri geçen kelime ötreli "rûh" şeklinde okunduğunda Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) tarafından "rahmet" olarak adlandırılmış, "rayhân" şeklinde okunduğunda ise "iki rahmet" anlamı verilmiştir.⁸¹ Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824) da "kelime ötreli okuduğunda "hayat" ve "beka" manasına gelir"⁸² demiştir. Dahhâk ise "ravhâ" diye üstünlü okunduğunda; "ravh" "istirahat"; "rayhân"ın da rızık manası ifade edeceğini belirtmiştir.⁸³ Bazılarına göre ise "ravh" kelimesi, nimetin sürekliliğinden ve bolluktan kinayedir. Bu durumda "falan ravh içindedir" denilince, "bolluk ve nimet içindedir" şeklinde anlaşılır. "Rayhân" da şerefli ve yüce makamda olmaktan kinayedir. Yaratıcı indindeki üstün derecesi ve değeri nedeniyle, "falan kişi reyhânîdir" denilir. Kimileri, "ravh"a rahatlıktır, "rayhân"a da "cennetteki rızıktır" anlamı vermiştir. Bazıları ise "rûh" şeklinde tilavet edildiğinde "rahmet", "ravh" şeklinde okundunda "rahatlık" anlamına gelir" demiştir. Mâtürîdî kelimenin her iki okunuşunun da caiz olduğunu (ravh/rûh) ve "rahmet" manasına geldiğini belirtir. O, kelimenin "ravh" diye üstünlü okunduğuna ve rahmet anlamına geldiğine Yûsuf suresi 87: "Allah'ın rahmetinden inkârcılardan başkası ümit kesmez!"; "rûh" diye ötreli okunduğuna ve rahmet manasına geldiğine ise Mücadele suresi 22: "Allah onları katından bir rûh / rahmet ile desteklemiştir" ayeti delil göstermiştir.⁸⁴

Rahmet manası içerip içermediği konusunda tartışılan diğer ifade "hanânen min ledünnâ"⁸⁵ cümlesidir. İbn Abbâs "hanânen min ledünnâ" ifadesini "katımızdan bir şefkat";⁸⁶ Hasan-ı Basrî ve Mukâtil b. Süleyman "katımızdan bir rahmet" şeklinde açıklamıştır.⁸⁷ "el-Hanân" kelimesinin rahmetten ziyade "sevgi" anlamına geldiğini belirten alimler de olmuştur. Ebû Avsece ifadenin, "hanâneke" ve "hanâneyeke" ile aynı manada olmalarından dolayı "senin rahmetinle" anlamına

kulun kapamaya/kısmaya; kıstığında da açmaya gücü yeter. Onların iddiasına göre Allah kulu için takdir ettiği ecel gelinceye kadar kulan yaşamasını ve ona rızıkını vermeyi garanti etmiştir. Bir başkası tarafından öldürüldüğünde ise hayat süresini doldurmuş, rızıkını da tam olarak almamış demektir. Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmîyyîn ve'l-İtlâfî'l-Musallîn*, thk. M. Muhiddin Abdülhamid (Kahire: Mektebetü Nehdati'l-Misri, 1950), 2/321-322. Cübbâiler ve Kâdî Abdülcabbâr'a göre ise ne şekilde öltürse ölsün, insanın öldüğü vakit, onun ecelidir. Ebû'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar, *el-Muğni*, thk. Muhammed Ali Neccâr (Kahire: Byy, 1965), 11/4.

81 Celâleddin es-Suyûtî, *Ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Mensûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Et-Türkî (Kahire: Merkezü Hicr, 2003), 14/253.

82 Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzî'l-Kur'ân*, nşr. Fuat Sezgin (Kahire: 1373-82/1954-62), 2/253.

83 Taberî, *Câmi'ul-Beyân*, 22/379; Suyûtî, *Ed-Dürri'l-Mensûr*, 14/241.

84 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/509-510.

85 Meryem 19/13.

86 Mukayese etmek için bk. Ali b. Ebî Talhâ, *Tenvîru'l-Mikbâs*, 321; Taberî bu tevili tabiri, "rahmetle şefkat" şeklinde açıklayan Mucâhide atfetmektedir. Taberî, *Câmi'ul-Beyân*, 15/476.

87 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/308.

geldiğini belirtmiştir.⁸⁸ Ebû Avsece ayrıca kelimenin “tehannûn” köküne dayandığını ve “merhamet etme” manasına geldiğini ifade etmiştir. Kelimenin aslının “devenin yavrusuna özlem duyması”⁸⁹ deyiminden geldiğini ifade eden kişi ise Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe’dir (ö. 276/889).⁹⁰

Kur’an’da “rahmet/merhamet” anlamında kullanılan bir başka kelime “ruhmâ”dır.⁹¹ Mâtürîdî’ye göre zikri geçen kelimeye kimilerince farklı anlamlar yüklenmiştir. Bunlar “akraba ziyaretini çokça yapan, anne ve babasına itaatkâr olmada kusur etmeyen ve onlara çokça iyilik eden”, “her türlü şüpheden uzak şekilde amel yapan” anlamlarıdır. Ebû Avsece “ruhmâ” kelimesini “rahîm ve akrabalık” olarak anlamlandırmıştır. Kelimenin “rahmet ve şefkat” anlamına geldiği ise İbn Kuteybe tarafından ifade edilmiştir.⁹² Mâtürîdî ise kelimeye bir anlam vermediği gibi verilen anlamlar arasında bir tercihte de bulunmamıştır.⁹³

Kalpteki merhameti kinayeli olarak ifade eden kavram ise “ez-züll”dür. Mâtürîdî “ez-züll” kavramının ifade ettiği anlama İsrâ suresinin 24. ayetinin yorumunda değinmiştir. İlgili ayet kelimenin bu anlamı dikkate alındığında “kalb de dahil olmak üzere bütün azaların inceliği/merhametiyle anne babaya hürmette zaaf gösterme” şeklinde anlam kazanmaktadır.⁹⁴

Allah’ın varlıklara karşı merhameti konusunda sağlıklı çıkarımlarda bulunabilmek için Mâtürîdî’ye göre Kur’an’da hangi hususların merhamet olarak ele alındığının bilinmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Merhamet kavramıyla yakın ilişkisi olan rahmet, rahîm ve lütuf kavramlarına temas ettikten sonra bu hususların neler olduğuna değinilecektir.

1.1.1. Rahmân, Rahîm ve Lütuf Kavramları

Kur’an’da, “r-h-m” kökü farklı kalıplarıyla birlikte 339 defa yer almaktadır. “Rahmet” kelimesi, geçtiği 114 yerin doksan ikisinde Allah’a nispet edilmektedir.⁹⁵ Ayrıca “r-h-m” kökünün, fiil kalıbında 119 kez kullanıldığı, “rahmân” ismi olarak 57 ve “rahîm” şeklinde 114 yerde de Allah’a nispet edildiği görülmüştür. Yüce Allah’ın

88 “Hanâneke” ve “hanâneyke” tabirleri “şefkat üstüne şefkat” manasına gelir. bk. Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: yy. ty.), 1030.

89 واصله من حنين الناقة على ولدها

90 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1978), 273. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/224.

91 Kehf 18/81.

92 İbn Kuteybe, *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân*, 270. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/224.

93 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/201.

94 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/30.

95 M. Fuat Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfreh Li Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990), 304-309.

“erhamü’r-râhimîn”⁹⁶ olduğu dört ayette, “hayrû’r-râhimîn”⁹⁷ olduğu ise iki ayette geçmektedir.⁹⁸ “Rahmet” kelimesi Allah ile ilişkili olarak kullanıldığında, onunla incelik/rikkatten ziyade, yarattığı varlıklara ihsanda/lütüfta bulunma anlamı ön plana çıkmaktadır. İnsanlardan olduğu takdirde “rahmet” incelik ve acıma anlamını ifade etmektedir. R-h-m kökünden türemiş olan “merhamet” sözcüğü ise yalnızca bir ayette yer almaktadır.⁹⁹

“R-h-m” kökünden türeyen kelimelerin bulunduğu ayetlerin çoğunda Allah Teâlâ’nın genel olarak insanlara ya da insanlardan yalnızca müminlere ve diğer mahlukata yönelik rahmet, merhamet ve lütuflarından söz edilmektedir. Ayrıca kavram, Hz. Peygamber’in inananları çok sevmesi dolayısıyla onlara karşı merhametli olduğu,¹⁰⁰ inananların birbirlerine karşı davranış sergilerken çok merhametli, inkârcılara karşı ise aşırı sert ve tavizsiz oldukları¹⁰¹ örneklerinde olduğu gibi bazı ayetlerde insanlar arasındaki acıma duygusunu ve bu duygu sonucu ortaya çıkan iyiliği ifade etmektedir.¹⁰² Ayrıca kavramla ilgili olarak Allah’ın rahmetinin/merhametinin her şeyi kuşatmasının,¹⁰³ rahmet ve merhameti kendisine farz kılmasının¹⁰⁴ bir sonucu olarak karı kocanın kalbine sevgi ve merhameti yerleştirdiği¹⁰⁵ dile getirilmekte; ihtiyarlık çağındaki ana babalarının üzerine hoşgörü ve rahmet kanatlarını indirmeleri çocuklara emredilmektedir.¹⁰⁶

Merhamet kavramının da kökü olan “r-h-m” fiilinden pek çok kelime türemiştir. Bunların en önemlileri rahmân ve rahîm’dir. Bu iki kelimeye İbn Abbas’tan da alıntı yapılarak “biri diğerinden daha ileri derecede olacak şekilde ince, yufka” anlamları verilmiştir.¹⁰⁷ Mâtürîdî zikri geçen manayı verenin bu iki kelimeyle asıl kasdettiğinin “latîf” yani “insanlara karşı nezaket ve merhametle davranmayı elden bırakmayan” olabileceğini, bu yorumun ispatının ise iki şekilde yapılabileceğini zikreder. İlk olarak rahmân ve rahîm kelimelerinin “latîf” anlamına geldiğine dair naklî bir delilin olması gerekir. Zira Kur’an’da Allah

96 El-A’râf 7/151; Yûsuf 12/64, 92; el-Enbiyâ 21/83.

97 El-Mü’minûn 23/109, 118.

98 Kur’an’da Allah’a izâfe edilen “rahmet” kavramının *Vücûh ve Nezâir* kitaplarında hangi anlamlarda kullanıldığı hususunda bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî, *el-Vücûh ve’n-Nezâir* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2010), 224-227; Ebû’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetü’l-Ayûnî’n-Nevâzir Fî İlmi’l-Vücûhi Ve’n-Nezâir*, thk. Kâzım er-Râdî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985), 331-334. Ayrıca bk. Abdülhamit Birışık, “Rahmet”, *DİB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/419.

99 El-Beled 90/17.

100 Et-Tevbe 9/128.

101 El-Fetih 48/29.

102 Buhârî, “Bedü’l-Halk”, 1, “Tevhîd”, 55; Müslim, “Tevbe”, 14-16. Ayrıca geniş bilgi için bk. Mustafa Çağrırcı, “Merhamet”, *DİB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/184.

103 El-A’râf 7/156; el-Mü’min 40/7.

104 El-En’âm 6/12, 54.

105 Er-Rûm 30/21.

106 İsrâ 17/24.

107 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 2006), 2/498-499; Ebû’l-Fidâ’ İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-Azîm*, thk. Mustafa Seyyid Muhammed (Kahire: Mektebetü Kurtuba, 2000), 1/13-14.

Teâlâ'nın zikri geçen isimlerinden birinin "Latîf" olduğu bilgisi mevcuttur. Latîf kelimesinin manası, Lokmân suresi 16. ayette de geçtiği üzere "Allah'ın, gizli kalan hususları ortaya çıkarması ve bunların kendisince bilinir hale gelmesi" dir. Buna karşılık ayetlerde Allah'ın "Rakîk" şeklinde bir ismi olduğuna dair bir bilgiye rastlanmamıştır. İkincisi "latîf" içerisinde vefâkârlık, şefkat ve merhamet gibi duyguları barındıran bir kavramdır. "Rikkât", bir yönüyle "bir şeyin ince oluşu"nu, diğer yönüyle "kalınlık ve yoğunluğun zıddı" olan bir manayı ifade eder. "Filan kişi başkalarına karşı çok yufka yürekli" cümlesindeki "yufka yürekli" iifadesi rakîk kelimesiyle dile getirilir. "Filan kişi çok latiftir" denildiğinde ise bu ifadeyle kişinin "vefakâr, merhametli" olduğu vurgulanmış demektir. Bu açıklamalardan hareketle Allah Teâlâ için "Latîf" isminin kullanılması uygun iken rakîk isminin kullanılması doğru değildir. Zaten, "Rahmân" ismini, "Rızıklarını eksiksiz vermekle toplumuna merhamette bulunan" (latîf) şeklinde tefsir edenlerin de aynı öncüllerden hareket ettiği söylenebilir.¹⁰⁸

Mâtürîdî'ye göre yukarıda rahmân ve rahîm kelimeleri hakkında İbn Abbas'a dayandırılan mana lütfun içeriğine dahildir. Bu ifadenin ise iki manaya gelme ihtimali söz konusudur. Birincisi rahîm kelimelesiyle gerçekleşen lütuf daha özel, münasip ve eksiksizdir. Allah'ın inananlara yönelik olan rahmeti bunun örneğidir. "Allah müminlere karşı rahîmdir" denildiğinde bu sözle onları İslam diniyle onurlandırması anlaşılır.¹⁰⁹ Bir de Kur'an'da "Allah müminlere karşı Rahmândır" denmediği halde "rahîmdir" denilmiştir. Buna ilaveten Allah, dünya nimetleri hususunda müminlerle diğer insanları ortak kılmış ve aralarında herhangi bir fark gözetmemiştir.¹¹⁰ "Allah kâfirlere karşı rahîmdir" şeklinde genel bir ifade kullanılması ise uygun değildir. İkinci bir yorum ise "rahmân ve rahîm" kelimelerinden her birinin diğerine göre lütuf ve ihsana daha fazla işaret ettiğiidir. Her iki kavramın içerdiği lütfu kapsamlı bir şekilde anlamak söz konusu olmasa da bu iki ismin aynı ifade de birlikte kullanılması durumunda en üst noktadaki lütfun amaçlandığını söylemek mümkündür.¹¹¹

Mâtürîdî, her ne kadar Yüce Yaratıcı'nın en özel ismi "Allah" olsa da O'nun Fâtîha suresinde bizzat Kendisini nitelendirdiği bir diğer isminin Rahmân olduğunu belirtir. Ona göre herhangi bir beşerin

¹⁰⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/38-39.

¹⁰⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/316.

¹¹⁰ El-A'raf 7/32 ayette nimetlerin asıl olarak iman edenler için yaratıldığına, kâfirlerin ise müminlere tâbi olduğuna dikkat çekilmektedir. Buradan hareketle dünya nimetleri konusunda müminlerle inkarcıların eşit olmadığı söylenebilir. Ayrıca bk. Bakara, 2/126.

¹¹¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/38-39. Merhametle ilgili olan rahmân ve rahîm kelimelerinin tanımı Sadreddin Konevî tarafından da yapılmıştır. Ona göre, Tanrı'nın merhameti kendi içinde farklılaşmamış, ancak nesnelere konuslandırıldığında, rahmân evrensellik ve rahîm tikellik işlevlerine ayrılmıştır. Bu iki isim de Allah'ın güzel isimleri olan doksan dokuz arasında sayılmıştır. Sadreddin Konevî, *İ'câzû'l-Beyân fî Te'vîli Ümmi'l-Kur'ân* (Byy: Dâiretü'l-Meârif, 1310), 176.

rahmân isminin içerdiği anlamlardan birine sahip olması ya da rahmân ismini almayı hak edecek bir rahmet derecesine ulaşması söz konusu olamaz.¹¹² Allah, rahmet kelimesinden türeyen Rahîm gibi isimleri olsa da Rahmân ismini Kendinden başkasına tahsis etmemiştir. Bunun yanında Rahîm ismini Allah'ın haricinde insanlara da vermek caizdir.¹¹³

Mâtürîdî'ye göre Hakk Teâlâ'nın "Rahmân" ismi gibi kendisine tahsis ettiği isimleri bulunmaktadır ki bunlardan biri "Îlâh"tır. Başkalarına ilâh denilmesi uygun değildir. Zira insanların düşünce dünyalarında ilâh, mabut olup kendisine kullukta bulunulandır.¹¹⁴ Allah dışında herhangi bir varlığa ibadet edildiği takdirde kendisine ibadet edilen her varlık ilâh konumunda olacaktır. Allah'ın kendisine tahsis ettiği bir diğer ismi "Hâlik"tır. Bu ismin de başkaları tarafından kullanılmasının doğru olmadığını Mâtürîdî, "Hâlik" isminde, fâil vb. isimlerde bulunmayan özel bir mananın bulunduğunu ileri sürerek izah eder.¹¹⁵

Allah'ın diğer isimlerinin kemal rengine bürünmesi rahmetten pay aldığı sürece gerçekleşecektir. Rahmân isminin Allah'ın "Adl" ismi de dahil olmak üzere diğer isimleri üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğu Dâvûd el-Kayserî (d. 751/1350) tarafından şu şekilde izah edilir: "Rahmân ismi merhametin kaynağı olarak varlığa sahip olan her şey üzerinde etkisini gösterir. Rahmân isminin bu özelliği onun Allah'ın diğer isimlerinin üzerinde üstün konuma sahip olduğunun bir işaretidir. Rahmân ismi her iki alemi; itaatkâr ya da asi olacak olanlar Allah tarafından bilinmekle birlikte var kılınmaları ve varlıklarını sürdürmelerine izin verilmesi gibi durumlarda eşit derecede kapsayıcıdır. Bu kaynaktan kendi dışındakilere de bahşetme anlamında olan Rahîm ismi Allah'ın emri kime ulaşmışsa ona hastır. Aslında her iki isimle Allah'ın kemali hedeflediği ifade edilebilir."¹¹⁶ Dâvûd el-Kayserî'nin sıfatları Allah'ın tecellileri olarak görmesi ve onları "kemal" kavramıyla anması önemlidir. Merhametin bütün sıfatların üzerinde olup onlara karakter veren bir yapısı bulunduğu kabul edildiğinde her sıfatın kemalini, muhtevasında barındırdığı merhametle açığa çıkardığı söylenebilir.¹¹⁷ Rahmân ve Rahîm isimlerinin Allah Teâlâ'nın kendini rahmetle vasıflandırdığının en önemli kanıtı olduğu ifade edilebilir. Şöyle ki dünya imtihanını başarıyla tamamlayarak kurtuluşa eren kimsenin kurtuluşu, mutluluğa kavuşanların da saadeti Allah'ın rahmeti sonucunda mümkün olmaktadır. Ayrıca kişi hayat serüveni

112 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/34.

113 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/461 (Rahmân, 55/1).

114 İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, 1/127; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 114.

115 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/394-395 (Zâriyât 51/56).

116 Dâvûd el-Kayserî, *Şerhu Te'vîli'l-Besmele*, Resâil içinde, ed. Mehmet Bayraktar (Kayseri: Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 1997), 199; Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu*, 181.

117 Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu*, 181.

süresince karşılaştığı veya karşılaşma ihtimali bulunan tehlikelerin elim sonuçlarından aynı rahmetin devreye girmesiyle emin olabilmektedir.¹¹⁸

Allah'ın rahmân ve rahîm sıfatları konusu Mâtürîdî tarafından da el alınmıştır. Ona göre Allah'ın rahîm olduğu Kur'an'dan bazı ayetlerle temellendirilebilir. Bu konuda onun delil olarak sunduğu ayetlerden biri Furkân suresinin 6. ayetidir. Ayetten anlaşıldığına göre Allah, azabı hemen vermeyerek günah işleyenlere tövbe etmeleri ve yalanlamaktan vazgeçip Allah'ı tasdike dönmeleri olanağını sağlaması anlamında çok merhametlidir. Allah rahîm sıfatının gereği olarak yapılan tövbeleri kabul etmekte, kendisine inananları mükafatlandırmakta ve gerçeğe/hakikate dönüş yapanları daha önce işledikleri günahlar yüzünden cezalandırmaktan vaz geçmektedir.¹¹⁹

Rahmân ve Rahîm isimleri arasında nasıl bir fark vardır? Bu konuda Mâtürîdî rahmân ve rahîm isimleri arasında fark bulunduğunu belirten Zeccâc'nın görüşlerini nakleder. Zeccâc rahmân isminin, rahmette nihaî noktayı ifade ettiğini belirtir. Ona göre bu kelime bir bakıma gazabı nihaî noktaya varan kimse için söylenen "gazbân" sözcüğünün zıddı konumundadır. Rahîm de rahmân gibi rahmetten türemiş bir kelime olmakla birlikte o, rahmân isminin ifade ettiği rahmet sıfatının nihaî noktasını belirtmez. Mâtürîdî'ye göre ise her ne kadar bu iki kelime aynı anlamı ifade etmese de aralarında fazla bir fark yoktur. O, bu iki sığata Allah'tan başkasının ortak olamayacağını ancak diğler sıfatlarda böyle bir durumun bulunmadığını belirtir.¹²⁰

"Allahrahmânverahîmdir" denildiğinde Mâtürîdî'ye göre bu ifadedeki sıfatların her biriyle direkt olarak Allah'ın zâtı isimlendirilmektedir. Mâtürîdî, Mu'tezilî olan Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed el-Belhî el-Kâ'bî'nin (ö. 319/931), "İlâhî kudretin bir sonucu olarak meydana gelen sıfatlar zâtî değildir" görüşüyle buna aykırı hareket ettiğini zikreder. O, Kâ'bî'nin görüşünü aklî olarak şöyle temellendirdiğini nakleder: "Ezelde Allah Teâlâ hâlik ve de rahmân değildi, Allah'ın zâtını hâlik ve rahmân yapan bizzat kudretidir. Ancak bu aşamadan sonra insanların rahmân olan hâlik'a tapınması söz konusudur." Mâtürîdî, Kâ'bî'ye ait görüşün gerçeğinin şu şekilde olduğunu izah eder: "Allah'ın kudreti yaratılanlar için bir ilah/mâbud yaratmaya taalluk etmiştir, çünkü bu durumda ilah/mâbud kudretin gerçekleşeceği bir şeydir. Böylesi bir durumda gerçekte Allah'tan başkasına kulluk yapılmış olur. Rahmân ve hâlik gibi isimlerin tâbi kılındığı statü nedeniyle mâbud, yaratılmış/

118 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/34.

119 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/7. Bir bakıma Yüce Allah, merhametine bir cevap olarak insanların günahıtan vazgeçmesini beklemekte, sevgiyi kendisine döndürerek teslim olmalarını istemektedir. Jose Kut'ianimattathil, "The Mercy of God in the Life and Apostolate of Don Bosco", *Bosco Udayam*, 2016 (1), 2.

120 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/128 (İsrâ, 17/110).

muhdes konumuna iner, böylelikle kudretin sonucu meydana gelen şeylerden biri haline gelir.”¹²¹

Mâtürîdî'nin Allah'ın rahmân ve rahîm olduğunu temellendirdiği ayetlerden bir diğeri Haşr suresi 22. ayettir. Ayette tevhidin beyanı ve insanın bütün hallerinin Allah tarafından bilindiği belirtildikten sonra rahmân ve rahîm kelimelerine anlam verilmiştir. Ona göre bu iki kelimeyle insanlar, Allah'ın rahmetine özendirilmektedir. Ayrıca her iki alemde verilen ya da verilecek olan her nimetin kendilerine Allah tarafından ihsan edildiği hatırlatılmaktadır.¹²²

Hız. Peygamber döneminde Ehl-i kitap mensuplarınca rahmân'ın Allah'ın isimlerinden biri olduğu bilinirken, bu isminin ne anlam ifade ettiği Araplar tarafından bilinmemekteydi. Zira onlar, Allah'ın isimleri içinde rahmânı bilmiyor ve O'nu rahmân diye isimlendirmiyorlardı. Hız. Peygamber elçi olarak gönderildiğinde Kureyş ona: “Rahmân nedir? Bize emrettiğinde secde mi edeceğiz? Bu ismin Allah'ın isimlerinden olduğunu bilmiyoruz, bilmediğimiz bir isimle O'nu çağıramayız/O'na dua edemeyiz” demişlerdir. Onların bu sözlerine Allah: “*Rabbini ister Allah diye çağırın ister Rahmân diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihayet en güzel isimler O'nundur*”¹²³ diyerek cevap vermiştir.¹²⁴

Cahiliye Araplarının rahmân ve rahîm isimleriyle ilgili tavrına Mâtürîdî de değinmiştir. Mâtürîdî, onların peygamberleri, gökten indirilen kitapları tanımadıkları ve bunlara iman etmedikleri gibi rahmân'ı ne şekilde anacaklarını ve Allah'ın rahmân isminin olup olmadığını bilmediklerini zikreder. O, bu konulardaki bilgisizliklerinin onları Allah'ın isimlerini inkâr etmeye sevk ettiğini ifade eder. Bu bağlamda onlar “*Rahmân da neymiş*”¹²⁵ diyerek “Rahmân'ı inkâr etmişlerdir.”¹²⁶ Mâtürîdî, onların rahmân adını inkâr etmelerinin gerekçesini, bu kelimenin rahmetten alındığını bilmemelerine bağlamaktadır. Halbuki Allah'ın, kendisinin “Rahmân” olduğunu bildirmekle bir bakıma insanların O'nun rahmetini arzulamalarını, O'nu bilmeye/tanımaya koşmalarını hedeflediği söylenebilir.¹²⁷ Bunun

121 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu (Ankara: İsam Yayınları, 2003), 81-83, 86. Kâ'bî, sıfatullah meselesine 'Uyûnû'l-Mesâ'il adlı eserinde temas eder ve Allah'ın özellikle hayat, ilim ve kudret sıfatları üzerinde durur. Ona göre bir varlığın hayy/diri olması onun kâdir olmasını gerektirmez. Ancak o varlığın kudret sahibi olması onun hayat sahibi olmasının bir gereğidir. Bu nedenle hayy olmayan ancak kâdir olan bir varlıktan söz etmek mümkün değildir. Kâ'bî inkarcıların aksine hayat, ilim ve kudret sıfatlarının cismanîlik alameti taşımadığını, bunun zıddının uluhiyet hakkında düşünülmesinin doğru olmadığını dile getirir. Ebû'l-Kâsim Abdullâh b. Ahmed el-Belhî Kâ'bî, *'Uyûnû'l-Mesâ'il ve'l-Cevâbât* (Amman: Dâru'l-Hamîd, 2014), 79-80, 90, 104.

122 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/603.

123 İsrâ 17/111.

124 Zeyd b. Ali b. Hüseyin, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Muhammed Yusufuddin, (Haydarabat: Byy., 2001), 6.

125 El-Furkân 25/60.

126 Er-Râ'd 13/30.

127 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/400 (Nebe 78/37).

yanında onlar rahîm adının rahmetten alındığını bilmeleri nedeniyle bu ismi inkâr etmemişlerdir.¹²⁸

Mâtürîdî, rahmân ve rahîm kelimelerinin anlamları çerçevesinde Mu'tezile mensubu bazı kimselerin yaratanların en güzeline Allah olduğunu belirten Mü'minûn suresinin 14. ayeti Ehl-i sünnete karşı delil olarak ileri sürdüklerini iddia eder. Onlara göre eğer Ehl-i sünnetin iddia ettiği gibi Allah dışında yaratıcılık özelliğine sahip varlık yoksa bu durumda ayetteki "ahsenü'l-hâlikîn/yaratanların en güzeli" ifadesi bir anlam taşımayacaktır. Onlara göre bu anlatımın benzerleri "erhamu'r-râhimîn" merhametlilerin en merhametlisi¹²⁹ "ahkemü'l-hâkimîn" hüküm verenlerin en iyisi¹³⁰ ayetlerinde de dikkatleri çekmektedir. Bu tarz kullanımlardan Allah dışında özellikle insanların da merhametli, hüküm veren, kerem sahibi olabilecekleri sonucuna ulaşılabilir.¹³¹ Mâtürîdî onların bu söylemlerine 'insanların konuşurken hakikatte başkasının şahsında o sıfatı ispat etme gayesi taşımaksızın mecâzen bu tarz ifadeler kullanmaları doğaldır' diyerek cevap vermektedir.¹³²

Mâtürîdî'nin rahmân ve rahîm kelimeleriyle ilgili yapmış olduğu açıklamalara değindikten sonra onun merhamet kavramıyla yakın anlama sahip olan "lütuf" kelimesine verdiği anlamlara değinilecektir.

1.1.2. Lütuf Kavramı

Merhamet kavramıyla yakın anlama sahip kelimelerden birisi l-t-f kök fiilinden türemiş olan lütuf kavramıdır. Kur'an'ın 8 yerinde l-t-f kök fiilinden türeyen kelimeler bulunmaktadır.¹³³ Ayetlerdeki l-t-f fiilinden türeyen kelimelerin tümünün "nazik ve incelikle davranma, bağışlama, gizli ve aşikâr olan her şey hakkında bilgi sahibi olma" anlamlarını ifade ettiği söylenebilir.¹³⁴ Lütuf, anlam Kur'an'da yakın manalara gelen pek çok terimle birlikte kullanılmıştır. Bu kavramlardan birkaçı ihsan, fazl, rahmet, bağışlama, in'amdır.¹³⁵ Lütuf kavramının Kur'an'daki kullanımları dikkate alındığında, Allah'ın, iman yollarını

¹²⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/128 (İsrâ, 17/110). Yusuf Sıdkı el-Mardinî, *Mesîru Umûmî'l-Muvahhidîn Şerhu Terceme-i Kitâb-ı İhyâu Ulûmî'd-Dîn* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 8/607.

¹²⁹ El-A'raf 7/152.

¹³⁰ Hüd 11/45.

¹³¹ Bk. Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/197-198.

¹³² Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/546 (Mü'minûn, 23/14). Allah'ın merhametli olduğunun bir göstergesi de insanları ve mahlukatı yaratmasıdır. Hac 22/65. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/438. Mâtürîdî, Eş'ari gibi Mu'tezilî bir geçmişe sahip değildir. Bu açıdan onun, eserlerinde kullanmış olduğu kavramlar ve bunlara yüklenen anlamlar, Mu'tezile ekolünün ortaya koyduğu kayramların istilâhî anlamlarından farklı olmuştur. Recep Önal, "Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri Ve Kelam İlmi'ndeki Yeri", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 8/3 (2013), 353.

¹³³ El-En'am 6/103; Yusuf 12/100; el-Kehf 18/19; Hac 22/63; Lokman 31/16; el-Ahzâb 33/34, eş-Şûrâ 42/19; el-Mülk 67/14. Ayrıca kavram; "yetelettaf" şeklinde bir kez (el-Kehf 18/19) ve "Latifun" şeklinde altı kez (el-En'am 6/103; Yusuf 12/100; Hac 22/63; Lokman 31/16) geçmektedir.

¹³⁴ İbn Fâris, *Makâyisü'l-Lüga*, 5/250; İsfahânî, *el-Müfredât*, 580.

¹³⁵ Ebû Hilâl el-Askerî, *Arıp Dilinde ve Kur'an'da Farklar Sözlüğü/el-Furûk fi'l-Luğa*, çev. Veysel Akdoğan (İstanbul: İşaret Yayınları, 2013), 44, 318; İsmail Hakki Bursevî, *Kelimeler Arasındaki Farklar/Kitâbu'l-Furûq*, çev. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret Yayınları, 2011), 348.

belirtmesi,¹³⁶ Hz. Yûsuf'u kardeşleri ile uzun ayrılıktan sonra bir araya getirmesi,¹³⁷ insanlara hidayet yolunu gösteren elçi ve vahiy göndermek suretiyle onları azaptan koruması¹³⁸ gibi olaylar birer lütuf olarak ifade edilmektedir. Bütün bunlar Rabb olmanın ve insanları var edip varlıklarını sürdürme imkanlarını sağlamanın bir gereği olarak Yüce Allah'ın kullarına lütufta bulunduğuna işaret etmektedir.

Lütuf kavramı Yüce Allah'ın isim ve sıfatlarından olup, O'nun kullarına yumuşak ve incelikli davranmasını ifade etmesi bakımından hayatın içerisinde işlevsel bir niteliğe sahiptir. Bu bağlamda nezâketli davranma ve sakin hareket etme, duyu dışı işlerle uğraşma alanına dahil olan "letâfet" ve "lüt" sözcükleriyle ifade edilmiştir. Daha da ötesi beş duyunun algılama alanına girmeyen kimi durumlar bazı zaman "latîf" kelimesiyle karşılık bulmuştur.¹³⁹ Yüce Allah'ın latîf sıfatıyla vasfedilmesinin temelinde de aşikâr ya da gizli olsun meselelerin inceliklerinden haberdar olmasının ve insanları doğru yola sevk etme noktasında onlara incelikli/nezâketli bir şekilde davranışın bulunduğu söylenebilir.

Önemine binaen "lütuf" kavramını pek çok alim gibi Mâtürîdî de ele almış ve açıklamalarda bulunmuştur. O, kavramla ilgili kendi görüşünü vermeden önce Hasan-ı Basrî'nin kavrama yüklediği manalara değmiştir. Hasan-ı Basrî'ye göre bir varlığa dünya hayatında üç gerekçeyle "latîf" denilir. Birincisi bir şey çok ince ise buradan hareketle ona "latîf" denir. Bu manaya sahip olan "latîf" kelimesinin Allah Teâlâ hakkında düşünülmesi aklen ve varlıksal olarak mümkün değildir. İkincisi zorluk çekmeksizin varlıkların meydana gelmesine sebep olan varlığa "latîf" denir. Üçüncüsü ise "latîf", şefkatli ve merhametli demektir. Mâtürîdî'ye göre kelimeye yüklenen son iki mananın Allah'a nispet edilmesinde bir sorun bulunmamaktadır.¹⁴⁰ Ayrıca o, kimilerince "latîf" in iyilik eden ve merhamette bulunan; nesnelerin gizli yönlerini bütünüyle bilen olarak tarif edildiğini nakletmiştir. Mâtürîdî'nin kendisi de En'âm suresi 103. ayetteki "latîf" kelimesine, "fiillerinde ince ve hikmetli olan" anlamı vermiştir. O, Allah'ın "latîf" ve "azîm" olması arasında bir karşılaştırma yapıldığını dile getirmekle birlikte kendisi dünya hayatındaki azîm'in latîf'ten; latîf'in de azîm'den farklı olduğunu dile getirmiştir. Ona göre dünyada azîm, yoğun/kesif olan nesneyi; latîf ise nefsinde lütufkar ve ince olmayı ifade etmektedir.¹⁴¹

¹³⁶ En-Nisâ 4/94.

¹³⁷ Yûsuf 12/90.

¹³⁸ Et-Tûr 52/28.

¹³⁹ Ibn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4036; Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Kitâbu't-Târifât* (Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 1985), 202.

¹⁴⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/437 (Hac, 22/63).

¹⁴¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 4/200-201. Mu'tezilî alim ve müfessir Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî ise gözlerin Allah'ı algılayamamasını, O'nun Latîf yani son derecede ince ve gözlerin algısı dışında kalmasıyla

Mâtürîdî Allah'ın lütfu ve merhametinin ne olduğu konusunda farklı görüşler bulunduğu ifade eder. O, eserinde bu konudaki farklı görüşleri kime ait olduğunu belirtmeden anlatır. Şöyleki kimilerince Bakara suresi 64. "*Hüsrana uğramamanızın temel nedeni Allah'ın lütfu ve merhametinin sizlere yetişmesidir*" ayetteki lütf kelimesi ile kastedilenin "İslam", merhametten maksadın ise "Kur'an" olduğu ifade edilmiştir. Allah'ın kullarına olan lütfunun Hz. Muhammed olduğu da dile getirilmiştir. Zira Hz. Peygamber tüm insanlığa elçi olarak gönderilmiştir. Onun lütfu olmasının gerekçesi, uzun süre Allah'ın elçilerinin rehberliğinden mahrum, din ve amelden uzak bir halde yaşayan insanları hak dine davet etmesidir. Kimilerine göre de Allah'ın lütfunun bir diğer manası Hak Teâlâ'nın lütfu gereği, inkarları nedeniyle Tûr dağına Hz. Musâ'nın kavmi üzerine yıkılması; son dinin hedef kitlesi olan Arapları hak hukuk tanımayan davranışları nedeniyle topluca cezalandırmamasıdır. Mâtürîdî ilgili ayetteki lütfun neliği konusunda yapılan tüm açıklamaların birbirine yakın olduğunu belirtir ve kendisi bu konuda bir açıklamada bulunmaz.¹⁴² Mâtürîdî'ye göre lütf ile merhamet/rahmet kelimeleri arasında yakın bir anlam ilişkisi söz konusudur. Zira Haşr suresi 10. ayetteki "rahmet" kelimesi Yüce Allah'ın kullarına olan lütfu ve ihsanına delalet etmektedir. Ayrıca Âl-i İmrân suresi 8. ayette Allah Teâlâ, rahmetinin kendisinden kullarına bir ihsan olduğunu haber vermektedir.¹⁴³

Bazılarına göre Yûnus suresi 58. ayetteki "fazl/lütf" ve "rahmet" kelimeleriyle ifade edilmek istenen Kur'an'dır. Bazıları ise bu iki kelimenin farklı anlamalara sahip olduğu kabulünden hareketle lütfun "Kur'an", rahmetin ise "iman ve İslam" olduğunu dile getirmiştir.¹⁴⁴ Mâtürîdî'ye göre ise burada, zikredilen anlamların yanında Allah'ın Kur'an'ı indirmekle insanlığa lütfettiği anlamı vardır. Ayette lütf ile ilgili zikredilen bir diğer husus kendileriyle müminlerin sevinmelerinin istendiği İslam ve Kur'an'dır. Müminlerin niçin sevinmeleri gerektiğiyle ilgili olarak Mâtürîdî, Allah'ın lütfu ve rahmeti olan İslam ve Kur'an'ın inkarcıların toplayıp biriktirdiklerinden, ömürlerini harcadıkları altın, gümüş ve diğer mallardan daha değerli olduğu yorumunu yapmıştır.¹⁴⁵

açıklamıştır. Ebû'l-Kâsim Maḥmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl* (Beyrut: Dâru l-Hyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 2003), 1-2/340.

142 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/487. "Allah'ın fazl-u rahmeti olmasaydı", ifadesi Zemahşerî tarafından "size tövbe etmeye imkân tanımakla rahmet etmeseydi" şeklinde yorumlanmıştır. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/67.

143 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/591.

144 Übeyy b. Kâ'b'ın "De ki: Allah'ın lütfu ve rahmetiyle..." ayetini Hz. Peygamber'in "Allah'ın kitabı ve İslamiyetle" şeklinde yorumladığı nakledilmiştir. "Allah'ın lütfu"nun İslâm, "rahmeti"nin ise ona karşılık yaptığı vaatler olduğu da söylenmiştir. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/483.

145 Mâtürîdî, zikri geçen ayetten, vahyin kesildiği dönemlerde yaşayan insanların da dinin emirlerinden sorumlu olacakları anlamının çıkabileceğini düşünmektedir. Zira ona göre Yüce Allah'ın, vahyi insanlığa göndererek lütfu bulunması, kendilerine sorumluluk yüklenen kişilere önceden akli deliller gönderdiği anlamına gelmektedir. Aksi takdirde Allah'ın Kur'an'ı indirmesi kati bir emir olur ve o olmadan insanların sorgulanması mümkün olmazdı. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/55.

Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm (ö. 231/845) ve Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz (ö. 255/869) gibi Mu'tezile alimler Allah'ın fazlî/rahmeti konusunda salah-aslah prensipleri¹⁴⁶ gereğince Cenab-ı Hakk'ın, hiç kimseye karşı lütuf ve merhamet sahibi olmadığını ifade ederler. Zira onların "aslah" anlayışına göre Allah'ın insanlara merhamet etmesi veya bütün dertleri onlardan gidermesi kendisine zorunlu kıldığı bir iştir. Cübbâiler ve Kâdî Abdülcabbâr ise teklif sebebiyle lütfun Allah'a vacip olduğunu ifade ederler.¹⁴⁷ Mâtürîdî ise durum böyle olduğu takdirde Allah'ın, giderdiği tehlikeler nedeniyle herhangi bir kimseden lütfekar ve şükürle karşılık görecekerem sahibi bir varlık olmaktan çıkarılacağı kanaatindedir. O, Mu'tezile alimleri gibi Allah hakkında haddi aşacak türde söz söylemekten Allah'a sığınılması gerektiğini dile getirir.¹⁴⁸ Sonuç olarak Allah'ın insana olan yardımı bir zorunluluk değil lütuftur. Zorlukla karşılaşılan her durumda Allah insana yardım etmek zorundaymış beklentisine girmek doğru olmasa gerektir.

Mâtürîdî, Yüce Allah'ın azîz, azîm, zâhir, bâtın, evvel ve âhir isimlerinin latîf ismiyle anlam ilişkisi olduğunu belirtir. Ona göre dünya hayatında azîz olmakla nitelenen biri merhametli, azîm olmakla nitelenen de latîf olmakla nitelenmez. Benzer şekilde zâhir olmakla nitelenen bâtın olmakla; evvel olmakla nitelenen de âhir olmakla nitelenmez. Bu durum, yaratılmış olanların nitelendiği vasıflarla, Allah'ın nitelendiği sıfatların farklı olduğunun bilinmesi içindir. Çünkü yaratılmış olanlardan birinin herhangi bir vasıfla nitelenmiş olması halinde onun aksi olan diğer bir niteliğin ona verilmesi uygun olmaz. Bu da göstermektedir ki, Allah'ın merhamet de dahil nitelendiği sıfatlar yaratılanların nitelendiği sıfatlardan farklıdır.¹⁴⁹

Fazilet, refah ve hayır olarak elde edilen rahmet hazinelerinin tamamının Sâd suresi 39. ayette hiçbir itiraza yer bırakmayacak şekilde Hakk Teâlâ'nın lütfu olduğuna, bu nimetlere yalnızca Allah'ın rahmeti ve lütfu ile ulaşıldığına, onları kullara vermenin Allah üzerine bir görev

146 Bk. Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, 82, 153, 343. Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn*, thk. Hanz (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye Li't-Türâs, 2005), 130-131. En uygun, en faydalı anlamına gelen aslah kelimesi, Allah'ın kulları için en uygun ve en iyi şeyleri yaptığını ifade eden bir kavramdır. Mu'tezile ekolü genel olarak aslah prensibini kabul etmektedir. Bşr el-Mu'temir gibi Allah'ın aslah olana riayet etmesinin vacip olmadığını iddia edenler de vardır. (Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/313; Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, nşr. Emir Ali el-Mühennâ (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 1/56, 79. Aslah prensibini kabul edenler arasında tam bir görüş birliğinden söz etmek mümkün değildir. Şöyle ki, Nazzâm, Câhiz gibi aslah taraftarlarına göre dünyevî ve uhrevî konularda, Allah'ın insanları için aslah olanı yapması vaciptir. Ebû'l-Hasan Abdülcabbâr b. Ahmed b. Abdülcabbâr, *el-Muhîtt bi't-Teklîf*, thk. Ömer es-Seyyid (Kahire: Yy, 1965), 243-244. Bu grup, Allah'ın bütün fiillerini aslah saydıkları için O'nun lütufta bulunmasını, yaratmasını ve teklif etmesini de vacip olarak görürler. Buna karşılık, Cübbâiler ve Kâdî Abdülcabbâr'ın da aralarında bulunduğu Basra Mu'tezile'si, yalnızca teklifle ilgili dinî konularda, aslahın vacip olduğunu ifade etmişlerdir. Ebû'l-Hasan Abdülcabbâr b. Ahmed b. Abdülcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, trc. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/750; Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/95.

147 Ebû'l-Hasan Abdülcabbâr b. Ahmed b. Abdülcabbâr, *el-Muğnî*, thk. Ebulleylâ Afîfi (Kahire: Dâru Kütübî'l-Musriyye, 1962), 13/7; Ebû'l-Hasan Abdülcabbâr b. Ahmed b. Abdülcabbâr, *el-Muğnî*, thk. Mustafa es-Sikâ (Kahire: Dâru Kütübî'l-Musriyye, 1965), 14/53. Krş. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/287-288.

148 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/231 (Bakara, 2/251).

149 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/504 (Yasin, 36/5). Krş. Zeyd b. Ali, *Tefsîru Garîbî'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, 259.

olmadığına işaret edilmektedir. Zira görevi gereği bir şeyi yapması gerekene “vehhâb”¹⁵⁰ yani lütufkâr denilmez. Dünyada vehhâb ismi, vermesi gerekeni veren için değil, ancak verdiğini lütuf ve rahmetinin sonucu olarak veren kişi için kullanılır.¹⁵¹ Mâtürîdî'ye göre rahmet hazinelerinin sahibi Allah olduğuna göre gerçek manada O'nun dışında rahmet edebilecek varlık yoktur. Bu durumun örneği Ahzab suresi 17. ayetin son kısmında yer almaktadır. Zikri geçen ayette insanlar ölümden ya da öldürülmekten ne kadar kaçmaya çalışsalar da Allah onlar için ölüm takdir ettiğinde bunu onlardan gidermeye hiç kimsenin gücünün yetmeyeceği ifade edilmektedir. Ayette ayrıca Allah insanlar için bir rahmet, kurtuluş ve iyilik dilemişse bu nimetlerin onlara ulaşmasına mâni olabilecek hiç kimsenin bulunmadığı belirtilmektedir.¹⁵²

1.2. Allah'ın Merhametinin Kapsamı

İnsanların ve diğer unsurların yeryüzünde var edilmesi tamamen Allah'ın iradesi ile ilgilidir. Bu irade sonucu meydana gelen varlıklara ve özellikle insanlara karşı Allah Teâlâ'nın rahmeti/merhameti gereği olan hususlara Kur'an'da yer verilmektedir. Şimdi Mâtürîdî'nin konu hakkındaki yorumları esas alınarak bu hususların neler olduğuna temas edilecektir.

1.2.1. İlâhi Kitapların Rahmet Olması

Allah'ın insanlara yönelik merhametini gösteren hususlardan ilki insanlar için şifâ ve rahmet kaynağı olan Kur'an'dır. Kur'an, dünyada umut arayışı içerisinde kendisine tâbi olup gereğiyle amel edenler için şifâ, yanlış yollara sapmaktan alıkoyan rehber; ahirette karşılaşılması muhtemel olan azabı ortadan kaldıran bir rahmettir. Onunla müminlerin imanları artarken dinleri de ıslah olur. Konuyla ilgili Hz. Peygamber'in “Allah, Kur'an'la şifâ bulmayanların sıkıntılarını gidermez”¹⁵³ sözü nakledilmiştir. Kur'an, kendisinden yüz çeviren, kendisini küçümseyen ve hafife alan zalimler için ise körlük, ziyan ve karanlıktır. Bir bakıma Kur'an, zalimlerin “hüsranlarını/eksikliklerini” artırmaktadır.¹⁵⁴ Allah Teâlâ Kur'an'a rahmet dışında insanların aklını aydınlatan ışık, hidâyet/doğru yol, beyan/doğru yolun rehberi, nur vb. isimler vermektedir. İnsanlara Allah tarafından gönderilen bu kitap, hak ile bâtılın ilkelerini

150 Herhangi bir bedel ya da menfaat beklentisi içerisinde olmadan mülkün başkasına verilmesi anlamındaki v-h-b fiilinden türeyen Vehhâb mübalağalı bir sıfattır. Anlamı ise “bol bol verip karşılık beklemeyen”dir. Başka bir anlamı ise gerek maddî gerekse manevî alanlarda verme eylemini kesintiye uğratmaksızın sürdürendir. Mecdüddin İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fî Garîbî'l-Hadis ve'l-Eser*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: Dâru l-hyâi't-Türâsî'l-Arabî, ty), 6/231. Krş. İsfehânî, *el-Müfredât*, 691.

151 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/602.

152 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/365 (Ahzâb, 33/17).

153 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/102; 8/134; 9/315. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/65. Kur'an'ın hem bedene hem de ruha şifa olduğuna yönelik açıklamalar için bk. Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, 13/156-162.

154 Bk. İsrâ 17/82; en-Neml 27/77. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/102; 8/134; 9/315.

açıkladığı gibi insanların lehlerine ve aleyhlerine olacak fiilleri ortaya koymaktadır.¹⁵⁵

İlahî kitapların en önemli özelliği insanlar için hidayet kaynağı olmalarıdır. Kur'an'da ilâhî kitapların hidayet kaynağı olmalarını ifade eden kavram "hüden" kelimesidir. Mâtürîdî'ye göre "hüden" ile rahmet kelimeleri arasında yakın anlam ilişkisi bulunmaktadır. Neml suresi 77. ayette yer alan ve "rehber" anlamında kullanılan "hüden" kelimesi, "yanlış yollara sapmaktan alıkoyup doğru yola ileten" manasına gelmekte iken "rahmet", "Allah'ın azabına uğramaktan insanları kurtaran" demektir. Bir başka açıdan "hüden" kelimesi insanı hayra çağıran ve hangi yolun daha hayırlı olduğunu gösteren anlamına gelirken, "rahmet" kendisine bağlanana hayırlı sonuca ulaştıran anlamındadır. Ancak rahmet, kendisine muhalefet edeni ve kendisinden uzaklaşanı, yanlış tercihi ve inançsızlığından dolayı körlükte ve sapıklıkta bırakma özelliğine sahiptir.¹⁵⁶

Mâtürîdî'ye göre Kur'an'ın rahmet olduğunu ifade eden ayetlerden biri Duhan suresinin 6. *"Rabb'inden bir rahmet olarak vahiyleri ve peygamberleri göndermekteyiz. O her şeyi işiten ve bilendir"* ayetidir. Mâtürîdî, ayetteki "rahmet" kelimesi ile Kadir gecesinin kastedilmiş olabileceğini zikreder. Zira Allah, Kadir gecesini insanlara olan rahmetinin bir sonucu olarak lütfetmiştir. Ayrıca Mâtürîdî, rahmet kelimesiyle hikmet konusu olan ayetlerin kastedilmiş olabileceğini, zira onların da Allah'tan gelen birer rahmet olduğunu zikreder.¹⁵⁷

Mâtürîdî'ye göre Kur'an'ın rahmet olduğunu ifade eden ayetlerden bir diğeri Fetih suresi 28. ayettir. Zikri geçen ayette belirtildiği üzere Allah, son elçisini doğru yolun rehberi yani zihinlerde oluşabilecek her türlü körlük, cehalet ve şüpheyi giderici bir beyan/Kur'an ile göndermiştir. Kur'an'ın beyan olarak adlandırılması, her türden karanlığı izale etmesi, her çeşit körlüğü ve şüpheyi bertaraf etmesinden dolayıdır.¹⁵⁸ Kur'an'ın insanlar için rahmet olması kıyamete kadar devam edecektir. Bu rahmetin kıyamete kadar sürmesinin en büyük delili ise onun Yüce Allah'ın koruması altında olmasıdır. Kur'an ile ilgili olarak *"Onu toplamak bize aittir"*¹⁵⁹ cümlesindeki Allah'a yönelik gereklilik Mâtürîdî

¹⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/224 (Câsiye, 45/20). Delil ve burhana dayanan bir düşünce tarzı yani hikmetle dinin getirdiği hususlar birbiriyle çelişmezler, zira "gerçek gerçeğe tezat teşkil etmez. Aksine gerçek olan, gerçek olan diğer bir hususa uygun olur, ona ve hakikatlığına delillik ve şahitlik eder. Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl* (Felsefe-Din ilişkileri), (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004), 87. Ayrıca bk. Yasin Gökhan, "Dinin Dijitalleşmesi ve Medya Dindarlığı", *Dijital Dönüşüm ve Din*, ed. Rıdvan Demir-Hasan Sarı, (İstanbul: Kitap Dünyası, 2024), 25.

¹⁵⁶ "De ki: O, inananlar için bir rehber ve şifadır; inananlara gelince onların kulaklarında bir sağırlık vardır, Kur'an onlara kapalıdır. Sanki onlara çok uzaktan sesleniliyor." El-Fussilet 41/44.

¹⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/197. Zemaşşeri ise zikri geçen ayetteki "rahmet" kelimesinin kitap ve peygamber anlamına geldiğini belirtmiştir. Zemaşşeri, *el-Keşşâf*, 3-4/1124.

¹⁵⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/315.

¹⁵⁹ El-Kıyâme 75/19. Ayrıca bk. İsrâ 17/86-87.

tarafından insanların Allah üzerinde haklarından ziyade Allah'ın onlara rahmetinin bir gereği olarak değerlendirilmektedir. Bir bakıma Allah Teâlâ kullarına olan rahmeti ve lütfu gereği Kur'an'ı kıyamete kadar muhafaza edeceğini haber vermektedir.¹⁶⁰

İnsanlar için ramet olan sadece Kur'an değildir. Kur'an'dan önce de insanlık için rehber ve rahmet olan ilâhî vahiyler gönderilmiştir. Hz. Mûsâ'ya gönderilen kitap/Tevrat bunlardan biridir. Hz. Mûsâ'ya getirilen bu ilâhî kalamı, Kur'an'ı Hz. Muhammed'e getiren Cebrâîl adlı melek getirmiştir. Mâtürîdî'ye göre Tevrat'ın önder, kendisine uyulan bir rehber, rahmet olması inananları azaptan kurtaracak ilkeler içermesindendir. Mâtürîdî bu görüşünü İbn Abbas'tan nakilde bulunarak desteklemektedir. Şöyle ki İbn Abbas'tan Hûd suresi 17. ayetteki “*Bir önder ve rahmet olarak*” ibaresi hakkında “Hz. Mûsâ'ya indirilen Tevrat, kendisine tabi olunan bir rehber olmasının yanında bir rahmettir” şeklinde açıklama nakledilmiştir.¹⁶¹

Tevrat'ın rahmet olduğunu ifade eden delillerden biri de Mü'min suresi 53. ayettir. Ayetteki “hidâyet” kelimesine Mâtürîdî tarafından farklı anlamlar yüklenmiştir. Ona göre bu anlamlardan ilki, “Ona Tevrat'ı veren Biziz” şeklindedir. Zira Tevrat'ta hakikat yolunun ne olduğunu açıklayan ve bu yola insanları çağıran ayetlerin olduğu Kur'an tarafından ifade edilmektedir. Diğer ayetteki hidayet kelimesi “Allah Hz. Mûsâ'ya tevhidî ve İslâm'ı verdi” anlamına gelir. Ayrıca kelimenin “Hz. Mûsâ'ya risâleti verdi” ya da “Allah ona hak ettiği her şeyi verdi” anlamlarına gelmesi de ihtimaller arasındadır. Allah tarafından gönderilen diğer kitaplarda hidâyet, nur ve rahmet ayetleri bulunduğu gibi Tevrat'ta da bu tür ayetlerin bulunduğu söylenebilir.¹⁶²

Sonuç olarak kendinden önceki vahiyleri doğrulayan bir kitap olarak tanımlanan Kur'an, maziye ve atiyi şimdide toparlayan bir bilincin merhameti hak edeceğini ilan eder.¹⁶³ Ayrıca Kur'an, kendisinde Rablerine gereği gibi kulluk edenler için hidâyet ve rahmet hükümlerinin bulunduğunu söyler. Hidâyet hükümlerinde her türlü sapıklıktan doğru yola girmenin, bütün körlük ve şüpheyi giderici açıklamaların olduğu bir gerçekliktir. Rahmetin hükmü ise her türlü öfke ve gazaptan korumaktır.¹⁶⁴ Kur'an'la birlikte diğer ilâhî kitapların insanları çağırdığı üç önemli haslet söz konusudur: Birincisi yüce, güzel, faydalı işlere, üstün ahlâka davet; ikincisi kötü, alçak işleri, ahlâkî düşüşü yasaklamak;

¹⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/347. Zeyd b. Ali, Kur'an'ı unutmaktan korkan Hz. Peygamber'in onu unutmamak için çokça tekrar ettiğini belirtmiştir. Zeyd b. Ali, *Tefsîru Garibi'l-Kur'âni'l-Mecîd*, 287.

¹⁶¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/110. Taberî, *Câmi'ul-Beyân*, 12/361. Krş. Ali b. Ebi Talhâ, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs*, 233.

¹⁶² El-Ahkâf 46/12. Ayrıca bk. el-Mü'minûn 23/53; es-Secde 32/23. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/39.

¹⁶³ Yâsin 36/45.

¹⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 5/48 (A'râf, 7/154).

üçüncüsü hidâyet isteyenler için rahmet ve hidâyet, sıratı müstakim üzere olmayı arzu edenler için doğru yol olmaktadır.¹⁶⁵

1.2.2. Nübüvvetin Rahmet Olması

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın insanlara yönelik merhametini gösteren hususlardan ikincisi nübüvvet/peygamberliktir. Zira peygamberler içinde yaşadıkları toplumsal ve tarihsel şartları sürdürmek için değil toplumsal bozuklukları değiştirip dönüştürmek üzere görevlendirilmişlerdir. Peygamberlerin insanlar için bir rahmet olduğunun delili “Allah rahmetini dilediğine verir”¹⁶⁶; “De ki; lütuf Allah'ın elindedir, onu dilediğine verir”¹⁶⁷ ayetleridir. İlgili ayetlerden de anlaşıldığı üzere peygamberlik sadece Allah'a ait bir görevlendirmedir. Mâtürîdî, Meryem suresi 50. “Onlara da rahmetimizden bağışlarda bulunduk” ayette geçen “rahmet” kelimesini “nübüvvet” ya da “nimet” olarak yorumlayanların olduğunu zikreder. Ona göre “rahmet” nübüvvet anlamına geldiği takdirde anlam “Allah size nübüvveti bahşetmiştir” şeklinde olacaktır. Şayet “rahmet” kelimesi “nimet” olarak kabul edilirse bu durumda mana “Allah peygamberlik vb. şeyleri insanlara katındaki nimetinden bahşetmiştir” anlamına gelecektir.¹⁶⁸ Zemahşerî de Bakara suresi 105. “Oysa Allah rahmetini dilediğine tahsis ediyor” ayetteki “rahmet” kelimesine “nübüvvet” manası vermiştir. Ayette ayrıca Allah'ın peygamberlik vermesinin muazzam bir lütuf olduğuna işaret edilmektedir.¹⁶⁹ Kur'an'dan elde edilen bilgilere göre nübüvvet ile Allah'ın insanoğluna olan nimeti arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Âl-i İmrân suresi 164. ayette nübüvvetin Allah tarafından insanlara verilen bir rahmet olduğu açıkça beyan edilmektedir.¹⁷⁰

Peygamberliği ve vahyi koruması Allah'ın insanlara olan lütfu ve rahmeti olarak anlaşılmalıdır. Bu yönüyle elçiler hem peygamberlik hem de rahmetle kendilerine lütufta bulunulan kimselerdir.¹⁷¹ Bir bakıma peygamberlik peygamber seçilen kimse için bir nimettir. Peygamberliğin nimet olduğunu Mâtürîdî Meryem suresi 58. ayetle temellendirir. Ona göre zikri geçen ayette peygamberlikle birlikte zikredilen rahmetten maksadın “nimet”in bizzat kendisidir.¹⁷² Mâtürîdî, nübüvveti vereceği kimseyi tayin edenin yalnız Allah olduğu düşüncesinin Mu'tezile'nin görüşünü iptal eder tarzda olduğunu zikreder. Ona göre Mu'tezile'nin söylediği “Allah, ancak hak eden kimseyi risâlet ve nübüvvet için seçer

¹⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/11-12 (İsrâ, 17/9).

¹⁶⁶ El-Bakara 2/105.

¹⁶⁷ Âl-i İmrân 3/73.

¹⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/241 (Meryem, 19/50).

¹⁶⁹ Bk. İsrâ 17/87. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/79.

¹⁷⁰ Akbulut da bu Kur'ânî gerçeği “Kur'an'a göre, Allah insanlara elçi göndermekle onlara iyilikte bulunmuştur” cümlesiyle dile getirmiştir. Ahmet Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine* (Ankara: Birleşik Yayıncılık, 1992), 14.

¹⁷¹ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-Hamse*, 2/440.

¹⁷² Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/245.

bunun dışındakileri seçmez”¹⁷³ sözüün yanlışlığı ortadadır. Zira Allah, Hz. Muhammed’i lütfu gereği peygamber gönderdiğini bildirmiştir. Bunun yanında Allah, nübüvveti ve vahyi ortadan kaldırma yetkisinin de kendisine ait olduğunu ifade etmektedir. İndirdiği mesajlarla insanların doğru yolu bulmalarına yardımcı olmanın insanları peygamberlik ve vahiyden mahsun bırakmaktan daha yararlı/aslah olduğunda şüphe yoktur. Bu da Allah’ın dinde insanlar için en uygun olanı yapmamasında sakınca olmadığını göstermektedir.¹⁷⁴ Ayrıca Zülkarneyn’in sed yapımında olduğu gibi Allah, din açısından insanlar için faydalı olmayanı var edebilir. Baskı ve zulüm altında olan kavim için kendilerini bu tür saldırılardan koruyacak bir seddin yapılması dinde en faydalı olandır. Seddin yıkılmasının ise onlar için dinde en faydalı şey olmadığı bir gerçekliktir. Ya da seddin yıkılması daha uygundur. Yüce Allah ise seddin yapımının bu kavim için rahmet olduğunu belirtmektedir. Böylece Mu’tezile’nin “Kulu için en uygun olan ne ise onu yaratması Yüce Allah üzerine vaciptir” iddiası çürümüş olur.¹⁷⁵

Kehf suresinde salih kula verilen bir rahmetten söz edilmektedir. Mâtürîdî, Hz. Mûsâ ve beraberindekinin karşılaştığı salih kula verilen rahmetin “peygamberlik” olabileceği kanaatini taşır. Çünkü Hz. Mûsâ’ya söylenen “Benimle beraber bir yolculuğa çıkmaya sen sabredemezsin”¹⁷⁶ sözü ancak vahiy alan kimse tarafından dile getirilebilir. Salih kulun “Ben bunları kendiliğimden yapmadım”¹⁷⁷ sözünün de yaptıklarını Allah Teâlâ’nın emri üzerine yaptığını haber vermektedir. Mâtürîdî’ye göre “Katımızdan bir rahmet” ifadesiyle Allah Teâlâ’nın kendisine vermiş olduğu bütün hayır ve bereketler de kastedilmiş olabilir. Ayrıca gemiyi delme, çocuğu ana-babasına acıdığı için öldürme ve çökmek üzere olan duvarı doğrultma gibi hareketleri yaparak açığa çıkan kalp merhametini ve şefkatini ifade etmesi de mümkündür.¹⁷⁸

Hz. Peygamber de dahil tüm elçiler kendilerine vahiyde bulunulacağından haberdar olmadıkları gibi, peygamber olarak

173 Kâdî Abdülcabbâr’a göre Allah bir topluluğa elçi göndermeyi dilediğinde o grup içerisinde bulunan bireylerin mevcut durumlarını dikkate almaz. Bir bakıma kişinin peygamberlik öncesi durumu, o kişinin elçi olarak seçilmesinde etkili değildir. Ebû’l-Hasan Abdülcabbâr b. Ahmed b. Abdülcabbâr, *Mütesâbilu’l-Kur’ân*, thk. Adnan Muhammed Zêrûr, (Kahire: Mektebetü Dârü’t-Türâs, 1969), 144.

174 Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 7/108. Ayrıca bk. Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 440, 448. İsrâ, 17/87, 8/391. Thomas Aquinas’a göre (1225-1274) kişi yaptığı güzel işler sonucu ilâhî yardımı hak etmez bilakis ilâhî yardım aldığı için güzel işler yapabilmektedir. Bu hususa Yeni Ahit’te insanın kendi gayretleri ve yaptıklarıyla değil, Tanrı’nın merhametiyle kurtuluşa eriştiği net bir biçimde ifade edilmektedir: “Doğrulukla yaptığımız işlerden dolayı değil, kendi merhametiyle bizi kurtardı” (Titus 3:5). “Seçilmek, insanın isteğine ya da çabasına değil, Tanrı’nın merhametine bağlıdır” (Romalılar 9:16. Ayrıca bk. Romalılar 11:6).

175 Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 7/207-208.

176 El-Kehf 18/67.

177 El-Kehf 18/82.

178 El-Kehf 18/65. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 7/195. Zemahşerî’ye göre nebiler, dönemlerinin en bilgili olanları ve dinî konularda kendilerine danışılanlarıdır. Onlar sıradan bir insanın dinî bilgisine ihtiyaç duymazlar, ancak kendisi gibi bir peygamberden ilim alabilirler. Hz. Mûsâ, Hızır’dan bilgi aldığına göre Hızır, melek veya peygamberdir. Hızır, Zülkarneyn döneminin ileri gelenlerinden olup, Hz. Musa zamanına kadar yaşamıştır. (Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/667). Bu açıklamaları Zemahşerî’nin Hızır’ı, bir insan ve bir peygamber olarak kabul ettiğine işaret etmektedir.

seçilmeyi Allah'a itaatte en üst seviyede olmakla elde etmiş de değildirler. Allah lütfu ve rahmetiyle onları resul ve nebi seçmiştir. Peygamberliğin en çok gönderildiği millet olan İsrailoğulları son elçinin de kendilerinden geleceği ümidine sahiptiler. Bununla birlikte Allah rahmeti ve lütfuyla risâleti Araplardan Hz. Muhammed'e bahşetmiştir.¹⁷⁹ O ve kendisine indirilen Kitap, Yüce Allah tarafından onları tasdik eden bir topluluk için rehber ve rahmet olmuştur.¹⁸⁰

Mâtürîdî rahmet kelimesinin anlamlarından birinin peygamberlik olduğunu ayetlerden örnekler vererek ortaya koymaya çalışır. Ona göre Hûd suresi 28. ayette Hz. Nûh'un kavmine: *"bana onu rahmetiyle verdiği dair Rabbimden gelen bir delilim varsa?"* seslendiği ayetteki rahmet kelimesinden maksadın, peygamberlik olması büyük olasılıktır. Çünkü onların Hz. Nûh'un peygamberliğini inkâr etmelerindeki gerekçe onun da kendileri gibi insan olmasıdır. İnkarcıların nübüvvet konusunda zihinlerini meşgul eden şey, Hz. Nûh da kendileri gibi insan olduğu halde, peygamberliğe kendilerinden biri değil de neden Hz. Nûh'un seçildiği sorusudur. Hz. Nûh bu soruya kendisini elçi seçenin Allah olduğunu zikrederek cevap vermiştir.¹⁸¹

Mâtürîdî'nin rahmet kelimesinin peygamberlik anlamına geldiğini delillendirdiği diğer ayet Zuhruf suresi 32. *"Rabb'inin rahmetini paylaştırmak onlara mı düşmüştü?"* ayettir. Zikri geçen ayetteki "rahmet" kelimesini Mâtürîdî, nübüvvet de dahil birkaç manaya gelmesini muhtemel görür. Ona göre zikri geçen ayetteki rahmet kelimesinin birinci anlamı, insanların rızıkları taksim ve idare etmeye güçlerinin yetmemesi sebebiyle peygamber olacak kişiyi seçememelerinin daha uygun olduğudur. İkincisi, geçimliklerin taksim edilme yetkisi insanlara verilmediği için onların uygun gördüklerine ya da hak edenlere nimet vermeye, nimeti hak edecek eylemde bulunmayanları da darlıkta bırakmaya kudretleri yetmez. Bu bağlamda rahmet/nübüvvet gibi çok büyük bir nimeti taksim etmeleri de mümkün değildir. Sonuçta ayetteki "Rabb'inin rahmeti" ibaresinden maksat peygamberliktir.¹⁸²

Mâtürîdî, Yûnus suresi 2. ayetteki *"İçlerinden bir kişiye"* ifadesinden hareketle insanlardan birine vahiy gönderilmesinden dolayı hayret edilmemesi gerektiğini belirtir. Çünkü insanların, nelerin beşerin gücünün dışında kaldığını bilmeleri mümkün iken, kendi cinslerinden olmayan varlıkları bilmeleri söz konusu değildir. Ayrıca her varlık kendi türünden varlıklarla yakınlık kurabilme yeteneğine sahipken,

179 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/206. Bk. Kasas 28/86.

180 En-Nahl 16/64; et-Tevbe 9/124-125. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/525.

181 Buradaki rahmet kelimesinin, din anlamına gelmesi de olasıdır. Mâtürîdî, *T'evîlât*, 6/122.

182 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/162-163.

kendi yapısı ve türünün dışındakilerle irtibat kuramaz. Mâtürîdî'ye göre Allah'ın peygamberleri elçi gönderildikleri varlıkların içinden seçmesi delillerin kabul edilmesine, insanlar tarafından ileri sürülebilecek mazeretlerin önünü kesmeye, ayrıca şefkat ve merhamete daha uygundur.¹⁸³

Mâtürîdî, isim vermeden peygamber gönderilmesini Allah'ın ilmiyle bağdaştırmayanların olduğunu söyler. Bu kimselere göre nübüvvet faydadan ziyade insanları zarara sokan bir makamdır. İkinci olarak Allah peygamber göndermekte, ancak ona çok az kimse inanmakta, hatta yalanlamaktadır.¹⁸⁴ Mâtürîdî'ye göre Yüce Allah'ın Hz. Peygamber "Biz, seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik"¹⁸⁵ ve Hz. İsâ hakkındaki "Biz, onu insanlara bir delil ve kendimizden bir rahmet kılacağız"¹⁸⁶ beyanları bütün peygamberlerin kendisi tarafından âlemlere gönderilmiş birer rahmet olduklarına işaret etmektedir. Bu da onların saygı gösterilmeye başkalarından daha lâyık olduklarının bir göstergesidir. Mâtürîdî, son elçinin rahmet olmasını birkaç maddede izah eder. Birincisi geçmiş milletlerin başına gelen toplu helakin Müslümanların başına gelmeyecek olması ve azabın ertelenmesidir. İkincisi ümmeti ona uyduğu takdirde her iki alemde onun sayesinde itibar ve saygınlık kazanmalarındır. Üçüncüsü ise ümmeti olmakla birlikte büyük günaha dalıp ardından tövbe etmeden ölenlere ahirette şefaate edilmesidir.¹⁸⁷

Mâtürîdî peygamberlerin şahsından ziyade getirdikleri dinin rahmet olduğuna dikkat çeker. Bu husus Hicr suresi 72. ayetteki "*Ömrüne yemin olsun ki*" ifadesinden hareketle Dahhâk tarafından dile getirilmiştir.¹⁸⁸ Mâtürîdî de Hz. Peygamber'in müminlere karşı merhametli ve şefkatli olmasını fitrî bir merhamet duygusundan ziyade, İslam dininin merhameti olduğu kanaatini taşır. O, bunun yanında Hz. Peygamber'in de güzel fiilleri, şefkati ve merhameti nedeniyle Yüce Allah tarafından övgüye değer bir insan olarak nitelendirildiğini ifade eder. Yani ona göre Hz. Peygamber, bu güzel vasıflandırılmayı fiillerini kendisi için değil sadece Allah'ın rızasını elde etmek için yapmış olmasıyla hak etmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in iman edenler için rahmet olması, onların dünyada iken iman etmelerinde; helakten kurtuluşa yönelmelerinde etkili olmasındandır.¹⁸⁹

183 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/4. Ayrıca bk. Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü Hüccet'in Nübüvve*, trc. Abdülhamit Sinaoğlu-Yasin Ulutaş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 62; Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, trc. Veysel Akdoğan, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), 258.

184 Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn*, 97.

185 El-Enbiyâ 21/107.

186 Meryem 19/21.

187 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/245; 9/197.

188 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/455.

189 Hz. Peygamber'in sahip olduğu ve kazandığı mal Allah'a aittir. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in mal varlığı varislerine miras olarak kalmamıştır. Et-Tevbe 9/61, 128. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 5/412, 518.

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın, insanlara olan nimeti peygamberleri aracılığıyla farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. O, bunun en güzel örneğinin Zülkarneyn'in inşa ettiği set olduğunu belirtir. Kehf suresi 98. ayette Allah, o seddin Rabb'inden bir rahmet olduğunu ifade etmiştir. Bu seddin yapımında Allah'ın rahmetini/nimetini göz ardı etmek söz konusu değildir. Zülkarneyn, kendisinden bir sed yapması istenip de seddin yapım aşamasına geçildiğinde sed yapma fiilini nefesine izafe etmiş ve *"Bana gücünüzle yardımcı olun ki sizinle düşmanlar arasına geçilmesi zor bir set/engel yapayım"*¹⁹⁰ demiştir. Bu ifade, seddi Zülkarneyn'in yaptığını, ancak Yüce Allah'ın rahmeti ve ihsanı sayesinde gerçekleştirdiğini ve seddin inşasını Allah'ın var ettiğini göstermektedir.¹⁹¹

1.2.3. İman'ın Rahmet Olması

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın insanlara yönelik merhametini gösteren hususlardan birisi de imandır. İmanı, kalp ile tasdik dil ile ikrar olarak tarif eden Mâtürîdî imanda tasdike sevk eden bir marifetin bulunması gerektiğini belirtir. O, bu düşüncesini şu şekilde izah eder: *"İman Allah'ın rahmeti, lütfu, nimeti ve elde edilmesine aracılık eden benzer hususlarla nitelendirilebilir. Bu vasıflandırma imanın hakikatte Allah'ın fiili olduğu anlamına gelmediği ancak imanın hakikati de bundan soyutlanmış değildir. Bu nedenle iman Allah'ın lütfuna, nimetine nispet edilmiştir."*¹⁹²

Yüce Allah, her türlü lütfun ve kudretin kendisinde bulunduğunu *"Allah dileyeydi onları elbette aynı inanca sahip tek bir ümmet yapardı"*¹⁹³ ayetiyle haber vermektedir. Nitekim Allah, Zuhur suresi 43. ayette: *"Eğer insanlar tek tip bir topluluk haline gelecek olmasaydı Rahmânı inkâr edenlerin evlerine her biri gümüşten tavanlar yapardı"* demektedir. Zikri geçen ayetten, Allah'ın tevhit ve iman ehli için bunu yaptığında herkesin İslâm dinine gireceğini, şayet bunları inanmayanlara lütfetmesi durumunda ise herkesin inkâr yolunu seçeceğini bildirdiği anlaşılmaktadır.

Mâtürîdî'nin iman tarifini değerlendirmeye geçmeden önce Mu'tezilî alimlerden bazılarınca yapılan iman tanımlarına değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Mu'tezilî alimlerden Ebü'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 235/850) imanı, farz olsun nafîle olsun bütün taatleri yerine getirmek ve kötülüklerden sakınmak olarak tarif eder. Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) ve Ebû Hâşim'in iman tanımı ise, *"Allah'ın farz kıldıklarını yerine getirmek, kötülüklerden ise sakınmak"* tır. Cübbâîler'in Allâf'ın

¹⁹⁰ El-Kehf, 18/95.

¹⁹¹ Mâtürîdî'ye göre bu ifade kulların fiillerinin yaratıcısı yine kullardır diyen Mu'tezile mezhebinin görüşünü çürütmektedir.

¹⁹² İman kavramı hakkında geniş bilgi için bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 611-612.

¹⁹³ En-Nahl 16/93. Ayrıca bk. Hûd 11/118; eş-Şûrâ 42/8.

aksine yalnızca farzları yerine getirmeye ve kötülüklerden kaçınmaya iman tanımında yer verdikleri görülmektedir.¹⁹⁴ İman tanımları farklı olsa da yapılan iman tariflerinden Mu'tezilî âlimlerin, imanın marifet/kalp ile bilme, dil ile ikrar ve amel¹⁹⁵ olduğu hususunda fikir birliği içinde oldukları anlaşılmaktadır.

Ebü Sehl Bîşr b. el-Mu'temir (ö. 210/825) hariç Mu'tezile alimlerinin tamamı Allah'ın kendi katında, iman etmeyeceğini bildiği kimseye verdiğinde iman edeceği bir lütuf yoktur. Şayet Allah katında onlar için bir lütuf olsaydı ve onu kafirlere verseydi, şüphesiz iman ederlerdi. Bunu onlar için yapmadığına göre, onların menfaatini irade etmemiş demektir.¹⁹⁶ Mâtürîdî, Mu'tezile'nin bu iddiasının 'Allah bunu zorla ve baskı ile yapardı' manasına geldiğini ve bu konuda onlara şöyle cevap verileceğini belirtir: Birincisi, iman baskı ve zorlamanın olduğu yerde bulunmaz. Çünkü böylesi ortamlarda insanlardan kendi irade ve tercihleriyle bir tasdik eylemi gerçekleştiremeleri beklenemez. İkincisi, herkes yaradılışın şahitliği ile mümin olup Allah'ın tek olduğuna fıtraten inanmaktadırlar. Teklif çağına ulaşan kimi insanlar sorumluluklarını yerine getirme konusunda zaaf gösterdiklerinden mümin kalamamaktadırlar. Baskı ve zorlama anında fıtratta olduğu gibi insan kendi fiilini değil, başkasının fiilini yerine getirmektedir. Allah insanların iman edip etmeme konusunda özgür olduklarını, bu nedenle de iman etmeyi baskı altında iken tercih etmemelerini dilemiştir. Üçüncüsü, zorlama ve baskıyla yapılan iman, insanların yabancı olduğu fiillerdendir. Örfen de böyle bir imana iman denmez. Allah insanları tek hakiki din olan İslam'ı kabule ve imana davet etmiştir. Bu kabul edişin ve imanın örfte bilinen şekli de zorlama ve baskıyla değil, insanın bunları kendi arzusu ve tercihiyle kabul etmesidir. Allah bu konuda insanın kendi tercihinin murat etmiş sadece kendi tercihiyle seçeceğini bildiği kişi için imanı dilemiştir. Allah imanı insanların hak ettikleri veya buna lâyık oldukları için değil onlara kendinden bir rahmet ve lütuf olarak ihsan ettiğini haber vermektedir.¹⁹⁷

Mâtürîdî'ye göre Allah imana "Okimidilerse onur rahmetine kavuşturur"¹⁹⁸ ayetinde "rahmet", "Bizi nimetine erdirdiklerinin yoluna ilet"¹⁹⁹ ayetinde "nimet" adını vermektedir. "Peygamberleri onlara şöyle dediler; Fakat Allah kullarından dilediğine lütufta bulunur"²⁰⁰, "Asıl Allah sizin için iman yolunu

194 Kâdî Abdülcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/628; Krş. Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/303.

195 Ahmed b. Yahya İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, nşr. S. Diwald Wilzer (Beyrut: Yy., 1961), 8.

196 Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/223-224.

197 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/105-6 (Şûrâ, 42/8).

198 Eş-Şûrâ 8/179.

199 El-Fâtîha 1/7.

200 İbrahim 14/11. Mâtürîdî, peygamberliği iman mertebelerinin en üstünü saymaktadır, çünkü âyetteki bu söz, peygamberlerin sözüdür. Peygamberler bu sözle, Allah'ın onlara lütfettiği risâlet nimetini haber vermektedirler.

açarak size lütufta bulunmuştur"²⁰¹ ayetlerinde ise Allah imanı "minnet/ lütuf" diye isimlendirmektedir. Mâtürîdî Mu'tezile'nin, 'ancak küfrün olduğu yerde iman olur' dediklerini nakleder. Ona göre iman, Allah tarafından müminlere verilmemiş, küfrün bulunduğu yerde güç yoluyla kazanılmış, onun bir benzeri kâfire de mutlaka verilmiş olsaydı, imana nimet, lütuf ve rahmet adının verilmesinin; küfre de bunun zıddı isimlerin verilmesinin anlamı olmazdı. Ayrıca durum Mu'tezile'nin ifade ettiği gibi olsaydı, o takdirde ayette bahsedilen nimet, lütuf ve rahmet Allah'ın ikramı değil insanların kendi eserleri olurdu. Bu da her türlü lütfun Allah katından olduğunu, Allah bu lütfu kime verirse, o kimsenin iman edeceğini ve doğru yolu bulacağını göstermektedir.²⁰²

1.2.4. Cennetin Rahmet Olması

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın özellikle inananlara yönelik merhametini gösteren hususlardan biri de cennettir. Cennet "örtmek, gizlemek" anlamındaki "cenn" kökünden isim olup "bitki ve ağaçlarla toprağı örtülmüş bahçe" anlamına gelir.²⁰³ Ahiret hayatında müminlerin ebedî olarak kalacakları mutluluk yurdu olan cennetin bu şekilde tarif edilmesinin sebebinin, cennetin genel hatlarıyla dünya bahçelerine benzemesi veya Allah'ın eşsiz nimetlerini insan anlayışından gizlemesi olduğu söylenebilir.

"Allah onları rahmetiyle kuşatacaktır"²⁰⁴ ayetindeki 'rahmet' kelimesi kimi alimlerce "cennet" olarak isimlendirmiştir. Mâtürîdî'nin naklettiğine göre Hasan-ı Basrî cennetin yalnızca Allah'ın rahmetiyle elde edilmesi ve sadece O'nun rahmetiyle oraya girilmesinden hareketle "*Lû't'u rahmetimize kabul ettik*"²⁰⁵ ayetindeki "*fî rahmetinâ*" tabirine "cennetimize", "*Onları rahmetimize kabul ettik*" ayetinde yer alan "rahmetimize" ifadesine de "cennet" anlamı vermiştir.²⁰⁶ Bazı müfessirlerce ise "rahmetinâ" kelimesine "nimetimize" anlamı verilmiştir. Kimilerine göre Allah'ın Hz. Lû't'a olan nimetinden maksat ise peygamberliktir.²⁰⁷ Mâtürîdî, bu zikredilenlerin yanında "*fî rahmetinâ*" tabirinin her iki alemde hayır elde edenlerin bunu ancak Yüce Allah'ın rahmeti sonucunda kazanmasından dolayı "Biz ona rahmetimizle hayrın her türlüünü verdik" diye anlaşılmasını da mümkün görmektedir.²⁰⁸

201 El-Hucurât 49/17.

202 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/105-6 (Şûrâ, 42/8). Ayrıca bk. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/72 (Talak, 65/11).

203 İbn Fâris, *Makâyisü'l-Lüga*, 421; İsfahânî, *el-Müfredât*, 128; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 701. Ayrıca bk. Talha Erdem, *Mesajları Bağlamında Kur'ân'da Cennet ve Cehennem Sahneleri*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 83-89.

204 Et-Tevbe 9/99. Bk. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 5/458-459.

205 El-Enbiyâ 21/75.

206 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/368. (Enbiyâ, 21/86).

207 Bk. ez-Zuhrûf 43/59. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/365.

208 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/360. (Enbiyâ, 21/75).

Mu'tezile'den bazılarına göre de "rahmet" kelimesi ile cennet kastedilmiştir. Zira Allah ahiret aleminde iki mekân yaratmıştır; biri öfke adının verildiği cehennem, diğeri rahmet adının verildiği cennettir.²⁰⁹ Mâtürîdî'ye göre onları bu şekilde düşünmeye sevk eden, ezelde Allah'ı rahmet sıfatıyla tavsif etmemeleridir. Onların iddiasına göre, Hz. Peygamber'in "Beni rahmetiyle kuşatan Allah'tır" sözü boş ve anlamsız olacaktır. Bu durumda ifadenin, "insanlar cennete, ancak kendilerini cennete sokacak olan amelleri işlemekle girecektir" diye anlaşılması gerekir. Hz. Peygamber'in sözünün de "bana cenneti verir" şeklinde değerlendirilmesi gerekir. Mâtürîdî, cennete rahmet isminin verilmesini insanların cennete kendi amelleri sonucunda değil²¹⁰ Allah'ın rahmeti sayesinde girmeleriyle ilişkilendirir. Hz. Peygamber'in "Allah'ın rahmeti olmadan hiç kimse cennete giremez. Kendisine, sen de mi ey Allah'ın Rasülü? diye sorulduğunda; "Evet ben de. Ancak Allah beni rahmetiyle kuşatmıştır"" sözünü de buna delil getirir. Mâtürîdî'ye göre Hz. Peygamber'in sözünden de anlaşıldığı üzere cennetin rahmet olması Allah'ın rahmetinden kaynaklanması dolayısıyladır.²¹¹

Sonuç olarak Yüce Allah'ın, arzu edilen ve uğrunda çaba sarfedilen şeylerin temel hedefi cennet olduğu için cenneti rahmetle adlandırdığı söylenebilir. Ameller neticesinde arzulanan ve ümit edilen nimetlere kavuşmak ise arkasında hiçbir korku ve endişenin olmadığı kurtuluş manasına gelir. İnanılması ve tasdik edilmesi gereken her habere ve hükme imaneden; din ve dünya ile ilgili yararlı işler yapan, menfaatlerine uygun olan ve hikmetin gerektirdiği eylemleri icra edenler Rableri tarafından rahmet deryasına daldırılacak yani cennete konulacaklardır. Cennete girmek ise Allah'ın rahmetine kavuşmak anlamına geldiğinden apaçık başarı olarak değerlendirilebilir.²¹²

1.2.5. Yağmurun ve Rüzgârın Rahmet Olması

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın insanlara yönelik merhametini gösteren hususlardan bir diğeri yağmurdur. Yağmura "rahmet" denilmesi, Allah'ın merhametinin eseri olması sebebiyledir. Yağmur için "*Beyne yedey rahmetihi*"²¹³ ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca buradaki "el-yed", yani "el" kelimesinden amacın bilinen organ anlamındaki el olmadığını

209 Bk. Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/737.

210 Ebû Ali el-Cübbâi, A'raf ehlinin sevap ehlinde daha aşağı tabakada olduğu tarzındaki görüşü kabul etmez. Bu görüş onun "cennete ancak hak edilerek girilir" düşüncesine sahip olduğuna işaret etmektedir. Nitekim o, bu konuda cennete girenlerin, oraya girmeyi hak ettiklerine işaret eden "Önlara, 'işte size cennet, yaptıklarınıza karşılık size miras verildi' diye seslenildi" (A'raf 7/43) ayetini delil gösterir. Ona göre bu ayet, cenneti ve cehennemi hak etmedikleri halde oralara giren toplulukların bulunduğu, sonra onların hakları gereği değil de sırf lütuf sebebiyle cennete girdikleri şeklindeki bir görüşe engeldir. Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed er-Râzî, *Mefâtihü'l-Çayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 14/84.

211 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 4/34-36. (En'âm, 6/16). Krş. Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, 14/87.

212 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/233-234 (Casiye, 45/30).

213 Er-Rûm 30/46. Ayrıca Bk. el-A'raf 7/57; el-Furkân 25/48; en-Neml 27/63.

delilidir. Zira yağmurun organı, eli yoktur. Benzer ifadeye “*bi yedillâh*”²¹⁴ ve “*beyne yedeyillâh*”²¹⁵ gibi ayetlerinde de rastlanmaktadır. Yağmur, rahmet olmasının yanında müjdelere de taşımaktadır. Hatta Yüce Allah müjdelere/yağmur taşıyan rüzgârları göndermesini kendi varlığının delillerinden saymıştır. Bir bakıma Allah, rahmeti ve geniş lütfu ile insanları müjdelemektedir.²¹⁶

Mâtürîdî'ye göre nimetler, yüce kudret ve engin hikmet bulutlardan yağmurun yağmasıyla irtibat kurularak hatırlatılır. Bunun yanında nimet olan damlaların birbirine eklenip afetlere sebebiyet vermesi Allah Teâlâ'nın lütuf ve keremiyle önlenir. Onlardan en üst düzeyde faydalanılması için her damla yere tek başına ve peş peşe indirilir. Şayet yağmur kütle halinde yeryüzüne indirilmiş olsaydı, onun önünde hiçbir varlık duramaz, insanlar için rahmet olmaktan çıkıp azap ve helâk nedeni olurdu.²¹⁷

Yağmurun yağmasını bulutun eseri olarak değerlendirmeyen Mâtürîdî bu düşüncesini şu ifadeleriyle izah etmektedir:

“Yağmur yüklü bulutlar, Allah tarafından yaratılır ve nereler sulanacaksa oraya doğru sevk edilir. Yağmur akıl potansiyeline sahip bir yaratılıştan olmadığından yağmuru yağdırma eylemi buluta ait bir fiilin sonucu olamaz. Ayrıca bulutun kendi başına, yağmurun yağdırılacağı yere gitmesi de söz konusu değildir. Eğer yağmur yağdırma bizzat bulutun kendi fiilinin sonucu olsaydı o takdirde dilediği ve geçtiği her yere yağmuru bırakması gerekirdi. Durum böyle olmadığına göre bulutu oluşturanın, nereye yağmurun yağmasını istiyorsa bulutu oraya sevk edenin engin hikmet ve yüce kudret, eşsiz lütuf ve ihsan sahibi Allah olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Buradan yağmur yağdırma işinin bulutun kendi fiili sonucu olmadığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda göklerin ve yeryüzünün yönetimi Allah'a ait olduğu gibi göğün yönetim ve düzenlenmesi de O'na aittir. Bu da herhangi bir beşerin yağması emredilen yağmurun gideceği yere ulaşmasını engellemeye güç yetiremeyeceğine işaret etmektedir.”²¹⁸

Mâtürîdî'ye göre Rûm suresi 50. ayetteki “*Allah'ın rahmetinin izleri*” sözü “yağmurun izleri” manasında kullanılmıştır. Burada Allah, rahmetten yağmuru murat etmiştir. Bunun yanında “izler”in, yağmurun kendisi olması da mümkündür. Yağmurun rahmet olarak nitelendirilmesi hususunda yapılan diğer bir yorum ise, onun insanların bedensel faydalarına ve onların yaşamlarını kolaylaştıran araçlara

214 Âl-i İmrân 3/73.

215 El-Hucurât 49/1.

216 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/31 (Rûm, 30/46).

217 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/392 (Nebe, 78/14).

218 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/393.

dönük olmasındandır. Bu durum, insanların dinleri ve ahiretlerine dair faydalara yönelik rahmeti tanımaları içindir.²¹⁹

Mâtürîdî yağmurun rahmet olduğunu eserinin pek çok yerinde zikretmiştir. O, Müzzemmil suresi 18. ayetin tefsirini yaparken “el-mataru rahmetullâhi” örneğinden hareketle yağmurun rahmet olmasından ziyade yağdırılan yağmurun Allah’ın rahmeti sayesinde yağdığını dile getirmiştir. “Allah’ın sözü/vâdi kesinlikle yerine gelecektir” ifadesinde gerçekleşecek olan vâdedilen olup vâd değildir. “Şüphesiz O’nun vâdi yerine gelecektir”²²⁰ ifadesi de aynı anlam içeriğine sahiptir. Vâd getirilmez, aksine vâdedilen durum yerine getirilir. Fakat ayetlerde vâdedilen husus, vâd olarak ifade edilmiştir. Zira o, vâdin sonuçlarından biridir.²²¹

Allah’ın yağmuru indirmesi ve rahmetini yayması Mâtürîdî’ye göre insanların ümitlerini yitirdikleri bir zaman diliminde gerçekleşir. Zira kimi insanlar kulluk ettikleri ilahların yağmur yağdıracağı, kendilerine şefaath edeceği ve Allah’a yaklaştıracığı ümidini taşırlar. Onların bu beklentileri karşılanmadığında ümitleri ümitsizliğe dönüşür. Nitekim “Denizde bir tehlikeyle baş başa laldığınızda Allah dışında yardıma çağırıklarınızın tamamı kaybolup gider”²²² ayetinde aynı durum söz konusudur. İlgili ayette Yüce Allah yağmura “rahmet” ve “ğays/bereket” adını vermiştir. Allah, insanların kıtlık ve sıkıntı çektikleri anlarda yağmuru katında tutanın kendisinin olduğu insanlar tarafından bilinsin diye yağmuru bu kelimelerle isimlendirmiştir. Mâtürîdî’ye göre Yüce Allah, yağmuru tutma kudreti dahilinde olmasaydı yağmura rahmet şeklinde isim veremezdi. Çünkü bir eylemi yapmak görevleri içerisinde bulunan varlığın yaptığı o eylem için lütuf ve rahmet denilemez.²²³

Mâtürîdî, Allah’ın insanlara yönelik merhametini gösteren hususlardan bir diğerinin de rüzgâr olduğunu ifade eder. Rüzgârlar fırtınaları gereği bazı vasıflara sahip olup ilâhî kanunlar çerçevesinde; hoş, yumuşak, kötü, şiddetli, kırıcı, fırtınalı, aşırı soğuk, faydalı, helak edici, sıcak şeklinde görülürler. Doğu, batı, kuzey ve güney yönlerinden estirilmesi Allah’ın varlığının delillerinden olan²²⁴ rüzgârların tabiatı yönlendirilmesinin neticesinde iki durum ortaya çıkar. Birincisi rüzgârdan kaynaklanan fırtına ve kasırgaların tabiatı ve canlıları olumsuz yönde etkilemesi yani onlara zarar vermesidir.

219 Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 8/289. Allah’ın rahmeti yağmur, yağmurun eseri ise bitkidir. Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 3-4/920.

220 Meryem 19/61.

221 Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 10/287. Krş. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 3/411.

222 İsrâ 17/67. Sıkıntı içerisinde olunan bir zamanda insanlar, yalnızca Allah’a dua eder, O’ndan başkasından bir rahmetin geleceğini ümit etmezler. Allah’tan başkasının kendilerine yardım etmeye kudretinin yeteceğini akıllarından bile geçirmezler. Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 1-2/640.

223 Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/126-127. (Şûrâ, 42/28); Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 3-4/1103.

224 Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmî’l-Kur’ân*, 2/498.

İkincisi rüzgârın tabiata ve içindeki canlılara faydalar sağlamasıdır. Hz. Peygamber'den nakledilen rivayette “Âd kavmi batı rüzgârıyla debûr/helak edildi, bana ise sabâ rüzgârıyla yardım edildi”²²⁵ belirtildiği üzere bazı topluluklar rüzgârlarla cezalandırılırken başka bir topluluğa bunlarla yardım edilmektedir.²²⁶

Allah Teâlâ, insanların karada ve denizde yolculuk yaparken yönlerini ve rotalarını tespit edebilmeleri için bazı işaretler yaratmıştır. Güneşin hareketleri,²²⁷ Kutup yıldızı,²²⁸ denizlerin akış biçimleri²²⁹ vb. insanların yönlerini tespit etmede kullandıkları işaretlerden sadece bir kaçıdır. İşte bu işaretlerden biri de yağmurun geleceğine işaret eden ve Allah'ın rahmetinin bir eseri olan rüzgârlardır.²³⁰ Yüce Allah, suların buharlaşması sonucu oluşan bulutları rüzgâr aracılığıyla istediği tarafa sevk ederek insanların özlemle beklediği suya kavuşmalarını sağlamaktadır. Rüzgârların insanların yararına olan müjdeleri bitkileri aşılması, yeri yararak oradan bitkilerin yeşermesini sağlamasıdır. Yine onlar bulutları bir araya getirerek yağmurun yağmasına aracılık etmekte; göllerde ve denizlerde gemilerin akıp gitmesine vesile olmaktadır. Ayrıca Yüce Allah, müjdenin söz ve konuşma olmadan yazma, işaret ve elçilik gibi araçlarla da olabileceğinin bilinmesi için rüzgarları “müjdeleri taşıyan” diye nitelemiştir. Zira rüzgârın dili ve söz yeteneği yoktur.²³¹

Mâtürîdî, “*Ki böylece size rahmetinden tattırsın*”²³² ayetinden hareketle rüzgârın etkisiyle oluşan müjdenin ve insanlar için var edilen yararların, Allah'a bir zorunluluk ve insanların hak etmeleriyle olmadığı, Allah'ın rahmetinin ve lütfunun bir sonucu olduğu kanaatindedir. Zira bütün bunlar O'nun rahmetiyle gerçekleşmektedir. Mâtürîdî'ye göre Rûm suresi 46. “*Böylece gemiler emriyle yüzün*” ayetteki “emriyle” sözü “O'nun düzenlemesiyle” manasına gelebilir. Bu durumda ayetten gemilerin Allah'ın düzenlemesiyle denizde seyrettiği anlamı çıkmaktadır. “*Biz bir şeyi murat ettiğimizde sözümüz ol!*” demekten ibarettir, o da hemen oluverir”²³³; “*Bir şeyi istediğinde, O'nun emri ol!*” demekten ibarettir; hemen oluverir”²³⁴ ayetlerindeki “emriyle” sözünden “yaratmasını” kastetmesi de mümkündür. Böylece insanlar Allah'ın lütfundan nasiplerini aramaya

225 Buhârî, “İstiskâ” 26; Müslim, “Salâtü'l-istiskâ”, 17.

226 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/286-287 (Rûm, 30/46).

227 İbrâhîm 14/33; İsra 17/78; el-Fâtır 35/13; el-Ankebût 29/61.

228 El-En'am 6/97; Nahl, 16/16.

229 El-En'am 6/97; Kehf 18/61; el-Furkan 25/53.

230 Taberî, *Câmi'ul-Beyân*, 18/103-104; Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb*, 24/209; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm*, 10/424.

231 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/286-287.

232 Rûm 30/46. “Tattırma”, miktarı az olan şeyler hakkında kullanılan bir kavramdır. Çünkü gerçek anlamda dünyanın menfaati az, rahatı geçici ve yetersizdir. Bundan dolayı dünyadaki nimetler için “tattırma” ifadesi kullanılır. Allah ise ahirette hak edenlere nimetleri sadece tattırmayacak onlara bol bol verecektir. Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb*, 25/132; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmî'l-Kur'an*, 16/445-446; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm* 11/36.

233 En-Nahl 16/40.

234 Yâsin 36/82.

başlarlar. Bunların insanlara söz konusu vesileler ve kazanç yollarıyla değil Allah'ın lütfu ve rahmetiyle ulaştığını göstermektedir.²³⁵

1.2.6. Rızıkın/Zenginliğin Rahmet Olması

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın insanlara yönelik merhametini gösteren hususlardan bir diğeri zenginlik/rızıktır. Rızık, r-z-k fiilinden türemiş; mastar ve isim olarak kullanılan bir kavram olup, “kendisinden yararlanılan şey” olarak tarif edilmektedir. Ayrıca “rızık” şans, nasip pay ve hisse anlamlarına da gelmektedir.²³⁶ “Kendisinden yararlanılan şey” rızık tanımında temel ölçü olup yağmur, bağış, yiyecek, giyecek, barınak, gıda, evlat, aile, iyilik, nimet, ilim, mal, mülk, gayret ve güç gibi olgular, rızık kapsamına dahildir.²³⁷

Kelam ilminde alimlerin rızık kavramına yükledikleri anlam doğrultusunda rızık kapsamı farklılık arz etmektedir. Mâtürîdî rızık kavramını Hûd suresi 6. “*Yeryüzünde yürüyen her canlının rızkı Allah'a aittir*” ayetten yola çıkarak “Allah'ın mülk edindirmesi veya yedirmesiyle ulaşılan bir şey” olarak tarif etmiştir.²³⁸ Mu'tezîlî alim Kâdî Abdülcabbâr rızık “faydalanılabilir olan ve bir başkası tarafından faydalanılmasına engel konulmayan şey” olarak tanımlar.²³⁹ Ebü'l-Mu'in en-Nesefî'ye (ö. 508/1115) göre ise rızık iki farklı anlama sahiptir. Bunlardan birincisi “gıdalanmak”, diğeri ise “malik olunan”dır.²⁴⁰ Râzî, Münâfikûn suresi 10. “*Sizi rızıklandırdığımız şeylerden infak edin*” ayete dayanarak rızık, ‘elde mevcut olan şey’ olduğunu belirtmiştir.²⁴¹ Zira ona göre rızık, ‘yenilen şey’ olarak kabul edilirse, bu durumda yenilmiş bir şeyden infakta bulunulması anlamsız olacaktır. Buna göre rızık kavramının, ‘yenilen şey’leri de içene alacak şekilde geniş bir kapsama sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

Mâtürîdî'ye göre rızık veren Allah'tır ve bu husus “*Bağışlaması ve merhameti bol olan Allah'tan bir ikram olarak*”²⁴² ayetinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Ayetteki “nüzülen” kelimesi rızık manasında kullanılmış olup, misafir için hazırlanan bir ziyafeti ifade etmektedir. Ziyafet verebilmek, belli bir mal varlığına sahip olmayı yani zenginliği gerektirmektedir.²⁴³ “*Allah lütfu ile onları ihtiyaçtan kurtarır. Allah*

235 Mâtürîdî, *Tev'îlât*, 8/287. Mukâtil, Rûm 30/46. ayetteki “*liyüzigakûm min rahmetihî*” ifadesini “nimetinden olanı yani yağmuru size vermek için” şeklinde yorumlamıştır. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 3/14.

236 İsfahânî, *el-Müfredat*, 257; Ebû Tâhir Muhammed b. Yâkub Fîruzabâdî, *el-Kâmûsü'l Muhît* (Kahire: Heyetü'l-Misriyye, 1979), 3/229.

237 Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcî'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mustafa Hicâzî, (Beyrut: Et-Türâsü'l-Arabî, 1989), 25/335; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1971), 1/192.

238 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 455.

239 Kâdî Abdülcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/740. Benzer tanım için bk. Ali b. Hüseyin b. Musâ Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zahîra fî İlmi'l-Kelam*, thk. Seyyid Ahmed el-Hüseynî (Kum: By., 1411), 267.

240 Ebü'l-Mu'in Meymun b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsîratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, Nşr. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 2/279.

241 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 30/18.

242 Fussilet, 41/32.

243 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/80

lütfundan ihtiyaclarını giderinceye kadar"²⁴⁴ ayetinde zenginliği Allah Teâlâ kendi zatiyla ilişkilendirmiştir. O kendi zatından kaynaklanan bir neden olmaksızın herhangi bir şeyi kimsenin eline bırakmaz. Kulların zenginleşmesine neden olan araçların meydana gelmesinde Allah'ın müdahalesi ve yaratması söz konusudur. Bu itibarla Mu'tezile ekolünün iddia etmiş olduğu "kulların fiillerinde Allah'ın hiçbir dahli yoktur yani kulların fiilleri, kendilerinde yaratılan hususlar değildir, fiilleri bizzat insanlar yaratmaktadır"²⁴⁵ şeklindeki fikrin doğruluğuna herhangi bir delil yoktur. Mâtürîdî'ye göre kulların zenginliği ve bolluk içinde olmaları yaptıkları iyiliklere karşılık hak ettikleri bir durum olmayıp Allah Teâlâ'nın bir lütfu ve rahmetinin eseridir. Eğer kulları zengin yapma Allah Teâlâ'nın üzerine bir zorunluluk olsaydı bu durumda zenginlik Allah'ın adaleti olur, lütfu ve ikramı olmazdı.²⁴⁶

İnsanlardan bir kısmı, yukarıda zikri geçen ayetlerden zenginliğin fakirlikten daha üstün kılındığı sonucunu çıkarmışlardır. Onlara göre Allah Teâlâ zenginliği "min fadlihî" ibaresiyle lütuf ve ihsan diye isimlendirmiştir. Kur'an'da başka ayetlerde de zenginliği rahmet, hasene diye isimlendirmiş, birçok ayette de zenginliği "hayır" diye anmıştır. Fakirliği ve sıkıntılı durumu ise bela²⁴⁷, kötülük²⁴⁸, zahmet ve sıkıntı²⁴⁹ olarak adlandırmıştır. Mâtürîdî'ye göre Allah Teâlâ'nın şer, zarar, belâ, şiddet, kötülük diye isimlendirdiği her şey, fakirlikten ve yoksulluktan kinâyedir. Buna karşın hayır, hasene, rahmet vb. isimlendirmeler ise bolluk ve zenginliği ifade etmek için kullanılan kavramlardır. Bu da rahmet, hayır ve güzellik olarak isimlendirilen zenginliğin fakirlikten daha üstün olduğunun göstergesidir.²⁵⁰

Mâtürîdî zenginliğin fakirlikten üstün olduğunu kabul eden ve bu uğurda deliller sunan kimselerin görüşlerine kısmen katılmaktadır. O da zenginliğin ayetlerde belirtilen olumsuz durumlardan hayırlı olduğu kanaatindedir. Ne var ki Mâtürîdî'ye göre yukarıda sözü edilen zenginlik sebepleri, bizzat fesada çağıran, ihtiyaçların ve şehvetlerin yerine getirilmesi için insanı harekete geçiren, her tür günahı işlemeye ve haramı elde etmeye sevk eden durumlar olmaktadır. Oysa yoksulluk ve şiddetli sıkıntı böyle değildir. Bunlar, içinde bulunduğu kimseyi türlü günah ve haramları işlemeye iten bir sebep olmanın yanında onlardan alıkoyan hallerdir de. Mâtürîdî 'zenginlik daha üstündür' derken kastettiği mana itibariyledir. Mâtürîdî zenginliği kastederek:

244 En-Nûr 24/32-33.

245 Kâdî Abdülcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/68. Benzer görüş için bk. Ebû Ali el-Cübbâi, *Kitâbü'l-Makâlât*, trc: Özkan Şimşek, A. İskender Sarıca, Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 101.

246 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/557-558; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 455-458. Bu açıklama Mu'tezile'nin dinde aslah görüşlerine dair bir reddiye niteliğindedir.

247 El-A'raf 7/168.

248 El-Enbiyâ 21/35.

249 Ez-Zümer 39/39.

250 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/557.

“Hayır diye söz edilen ve isimlendirilen hal, insanlara nispetle öyle görüldüğü gibi benzer şekilde darlığın da şer diye isimlendirilmesi yine onlara nispetlidir. Zira zenginlik ve darlık gerçekte öyle olmalarından dolayı değil insanlar arasında böyle kabul edildiği içindir. Zenginlik ve bolluk hayır yoldan sapmaya; darlık ve yoksulluk da fesattan alıkoymaya sebep olabilir. Zira her ikisi de kulların kendisiyle sınılandığı durumlardır. Bu bağlamda bunlardan birinin diğerine üstünlüğü hakkında konuşmak gereksizdir”²⁵¹ demektedir.

1.2.7. Ruhun Rahmet Olması

Kur'an'da rahmet olarak ifade edilen kavramlardan bir diğeri de ruh'tur. Ruh, “esmek, koklamak, gece yürümek, et türü gıdaların bozulup kokması, rahatlamak, sevinmek, soluklanmak, nefes almak, ölmek” gibi manalara gelen r-v-h kök fiilinden türemiş Arapça bir isimdir. Aynı kök fiilinden türeyen ve çoğulu “ervah” olan ruh ve ravh kavramları “soluk, nefes neşe, rahatlık, rüzgâr, hava, rahmet,” anlamlarına gelmektedir. Bu iki kavramdan biri olan ruh kelimesi ilâhî metinlerdeki kullanımlarının etkisiyle “kendisiyle hayat bulunan şey” anlamında kullanılmış; “nefs için bir isim olarak kendisiyle canlılık, hareket meydana gelen, faydalanılan ve zarara uğranılacak durumlardan kaçınmayı gerçekleştiren şeyler için isim” olmuştur.²⁵²

Mâtürîdî ruh'un rahmet anlamının olup olmadığını Nahl suresi 2. “Allah, emri uyarınca vahyi taşıyan melekler indirir” ayetten hareketle tartışır. O, zikri geçen ayetteki “bir-rûhi” kelimesinin “Allah'ın peygamberlerine indirdiği vahiy” anlamına geldiğini ya da ruhtan maksadın rahmet olduğunu söyleyenlerin bulunduğunu nakleder. Başkalarının ise ayetteki ruh kelimesine dinin yaşaması ve varlığını devam ettirmesi kendilerine bağlı olmasından hareketle risâlet, nübüvvet ve Kur'an anlamı verdiğini zikreder. O, Hasan-ı Basrî'nin de zikri geçen ayetin ilgili kısmına “emri uyarınca hayat ile” anlamını verdiğini ifade eder. Mâtürîdî, Hasan-ı Basrî'nin yorumuna katılır ve burada sözü edilen hayattan maksadın dinî hayat olduğunu belirtir. Ayrıca o, ayetteki ruh kelimesini, “Allah'ın rahmette bulunarak İslam dinine ulaştırdığı kimselerin kurtuluşuna aracı olan şey” olarak tanımlar.²⁵³

251 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/557-558. (Nûr, 24/33).

252 Bk. İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Lügâ*, 2/454; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1763-1764; İsfahânî, *el-Müfredât*, 281-282; Firuzabâdî, *el-Kâmûşu'l Muhîr*, 1/222.

253 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/472. Ayet “Tenezzelu'l-melâiketü” şeklinde okunduğu takdirde anlam “Melekler, 'Allah'ın 'emr'inin ruhu ile', yani cehaleti sebebiyle ölü olan kalpleri diriltecek şeyle ya da bedendeki ruh neyse dinde o ruha karşılık gelen şeyle iner dururlar” olacaktır. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/600. Yazır ise Mû'min 15. ayette olduğu gibi Nahl suresi 2. ayetteki “ruh”tan maksadın ruhi bir durum olan vahiy olduğunu belirtir. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3084.

1.2.8. Savaşın ve Sıkıntının Rahmet Olması

Savaş ve sıkıntı da Mâtürîdî'ye göre kimi zaman insanlara yönelik Allah'ın rahmeti olmaktadır. Savaş kelimesi “yatıştırmak, bastırmak, gidermek, karıştırmak, öldürmek, ustası olmak ve iyi bilmek anlamlarına gelen “katele” fiilinden mastar olup inananların güvenliğini tehdit eden ve Yüce Allah'ın tüm insanlığın hayrına olan hususları gerçekleştirmek amacıyla indirdiği son dinin insanlara ulaşmasına mâni olanlarla mücadele etmek, insanları hak dine davet”²⁵⁴ demektir.

Mâtürîdî'ye göre, herhangi bir konuda delil getirilecekse bu ancak o konu hakkında öncesinde bir talebin olmasını gerektirir. Bir bakıma istenilen kanıt aynı türden olmalıdır. Zira delil talep edenlerce getirilen delil inkâr edildiğinde onların bu dünyada kökünün kazınması Allah'ın kanunudur. İsrâ suresi 59. ayetle Yüce Allah, Mekkeli müşriklerin Hz. Peygamber'den göstermesini istedikleri mucizeyi göndermediğini bildirmektedir. Zira onlara istedikleri mucize gösterilmiş olsa onlar da iman etmeyip inkarlarına devam etselerdi o zaman toptan helak olmaları gerekirdi.²⁵⁵ Oysa ki Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'in ümmetinin kıyâmete kadar bâki kalmasını dilemiştir. Hz. Peygamber'e delilini insanlığa rahmet olacak türden göndermiştir ki o da şartları gerçekleştiğinde savaş yapmaktır. Mâtürîdî savaşta rahmetin oluşunu şöyle izah etmektedir:

“Mekkeli müşrikler dünya sevgisiyle kalplerini doldurmakta ve dünya nimetlerini elde etmedeki aşırı hırslarından dolayı iman etmekten kaçınmışlardır. Bu durum onları Hz. Peygamber'in Allah'ın elçisi olduğu gerçeğini anlamaktan ve risâletinin delilleri üzerinde düşünmekten alıkoymuştur. Böyle bir ortamda savaş emri, onların geçim yollarını daraltmaya ve delilleri üzerinde kafa yormaya zorlama rolünü görmüştür. Bu da onların büyük bir kısmını Hz. Peygamber'i elçi olarak kabul etmeye ve onun getirdiklerine inanmaya sevk etmiştir. Böylece onlar için savaşta rahmetin olduğu ortaya çıkmıştır.”²⁵⁶

Mâtürîdî, görünüşü itibarıyla dünyada kan ve gözyaşına neden olan savaşta rahmet olmadığını bilincindedir. Ancak “bir musibet bin nasihatten evladır” kuralı gereği her ne kadar musibet olsa da savaş, insanları İslâm'a sevk etmesi yönüyle bir rahmettir. Zira öldürme ve savaş başlamadan önce Müslüman olanların sayısı çok azdı. İnanmayanların başlattığı savaşa savunma amacıyla Müslümanlar da karşılık verdiğinde, insanlar gruplar halinde İslâm'a girmişlerdir.

²⁵⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, 509; Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 179.

²⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/545. Hz. Peygamber'den mucize göstermesini isteyenler Abdullah b. Ebî Ümeyye b. Muğire ile Hâris b. Hişâm b. Muğire'dir. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/263.

²⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/545. (Şems 91/11). Müşrik ve inkarcıların dünyaya yükledikleri anlamın için bk. Mehmet Altuntaş, “Dünyanın Değerine Dair Ayetler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/13 (2018), 107.

Halkın karşı karşıya kaldığı belâ ve musibetler de hakikatte birer nimet ve rahmettir. Belâ ve musibetlerin rahmet olması insanın bunlara sabretmesi, sonucunda da sevap ve nimeti elde etmesi yönüyledir. Kul sevinç gibi sıkıntı durumunun da Allah'tan kaynaklandığını düşünür; sıkıntılı durumunun sonucunda hayır, menfaat bulunduğu için bunların nimet olduğu idrakine ulaşırsa, sıkıntı ve şiddet hallerinde kalbi rahat edecektir. Mâtürîdî, bir kimsenin dünya hayatında karşılaştığı sıkıntılara sabretmesi sonucunda dört haslete kavuşacağını zikreder. O, bu hasletleri şöyle sıralar: Birincisi, kişinin işlediği kötülükleri örtülür. İkincisi, kişi kulluğunu ve başka bir varlığın kendisi üzerinde mülkiyeti olduğunu bilir. Üçüncüsü, musibetler sonucunda sevap ve daimî nimet elde eder. Dördüncüsü, şiddet sebebiyle nimetin kadri daha iyi bilinir.²⁵⁷

Mâtürîdî'ye göre, ashabı kiramın önemli özelliklerinden biri merhametli olmalarıdır. Ancak onların bu vasıfları içlerinden bazılarını kötülük yaparken gördüklerinde onlara, davranışlarını değiştirmeleri için şiddetli davranmalarına engel oluşturmamıştır. Aksine bir mümini kötülük yapmaktan alıkoymak, kurtuluşlarına vesile olmak bakımından onlara duydukları şefkat ve merhametlerinin bir ifadesidir. Dolayısıyla Allah'ın nitelemiş olduğu merhamet sıfatı ashabın hayatında çoğu zaman varlığını muhafa etmiştir.²⁵⁸

Mâtürîdî, normal şartlarda savaşta rahmet olmadığı açık iken “Yüce Allah'ın elçisine ‘seni âlemlere rahmet olarak gönderdik’ dediğini nakleder. Bu durumda ‘nasıl oldu da savaş ona farz kılındı?’ tarzında bir soruya verilecek cevabı şöyle izah eder: Her şeyden önce savaş, merhametin sergilenmesini bir kenara bırakmak değildir. Aksine savaş, merhametin en ilerisinin ve en mükemmelinin ortaya konması gereken bir durumdur. Çünkü savaş, insanları Allah'a imanı kabule ve O'nu inkârı terk etmeye sevk eder. İnkardan uzaklaşp iman dairesi içerisine girenlerin dünya ve ahirette Allah katındaki dereceleri yükselir. Mâtürîdî'ye göre zikri geçen soruya bir başka şekilde şöyle cevap verilir: Savaşın rahmet olduğunun delili insanı katletme açısından olmayıp, bireyi imanı kabule motive etme yönündendir. İnsanlar savaşın yıkıcı etkilerinden korktuğunda inkâr etmeyi bırakır ve elçiye yönelirler. Bu durumun örneğine İslam'ın ilk yıllarında rastlanılmaktadır. Zira savaş farz kılınmadan önce dine girenlerin sayısı çok az ve birer birerdi. Haksızlığın, zulmün vb. olumsuzlukların son bulması; adaletin, iyiliğin ve mutluluğun hâkim kılınması amacıyla savaşmak emredilince dine girişler sel misali kabileler halinde ve akın akın olmuştur. Bir de insan öldürmek zarurete binaen gerçekleşir. Çünkü kimi insanlar

²⁵⁷ Mâtürîdî, *Tev'îlât*, 6/559-560. (Nahl, 16/90).

²⁵⁸ Mâtürîdî, *Tev'îlât*, 9/316. (Fetih, 48/29).

öldürülmeyeceklerini anladıklarında savaş korkusu çekmedikleri davete uymayı da bırakmaktadırlar. Dolayısıyla korku duygusunu canlı tutmak için savaşta düşmanı öldürmek Müslümanlara farz kılınmıştır. Sonuç olarak kısasta hayatın bulunduğu bildirilen²⁵⁹ ayette olduğu gibi savaşta merhameti terk etmek diye bir kural yoktur. Öldürme fiiline karşılık kısasın uygulanması, bir insanın hayatına son vermek demek olup, maddî anlamda kısasta hayat verme söz konusu değildir. Kısasta hayat verme anlamının olduğu ise şu şekilde değerlendirilebilir: Bir kimse, muhatap olduğu kişinin canına kıydığında kendisinin de yapmış olduğu fiilin bedeli olarak öldürüleceğini düşür ve söz konusu bu bilinç onu, insanın canına kıymaktan alıkoyar. Sonuç olarak savaş sırasında adam öldürmekte veya kısas yoluyla cana kıymakta caydırıcılık bakımından tüm bireylere hayat bahsetme özelliği bulunmaktadır. Kısas yoluyla bir cezasın zorunlu kılınması, görünürde bir canı ortadan kaldırmaya neden olsa da hakikatte hayatta bırakma amacı taşır. Savaş da kısas gibidir zira savaş meydanı, görünürde merhameti terk etme alanı olarak ortaya çıksa da netice itibariyle merhametin tecelli ettiği bir mekâna dönüşür.²⁶⁰

Müslümanlara savaşmanın emredildiği ayetlerden biri Saff suresi 11. "*Allah yolunda cihat edersiniz*" ayettir. Mâtürîdî'ye göre ayet iki şekilde anlaşılabilir: Biri, 'Allah'ın düşmanlarıyla savaşsınız', diğeri 'Allah'a boyun eğ ve kulluk vazifelerini O'nun istediği şekilde yapmaya gayret gösterirsiniz' dir. Ayette geçen cihat kavramı savaş anlamının yanında farklı manalara sahiptir. Bu anlamlardan birincisi Allah'ın dinine düşman olanlarla savaşmak ve O'na itaat için bütün gayretini gösterir. İkincisi insanın nefesine hâkim olup onun aşırı isteklerine engel olmak, kendisini aşağıların aşağısına düşürme ihtimali bulunan arzularına set çekmek suretiyle, bizzat nefsiyle mücadele etmesidir. Üçüncüsü insanların yaptıklarına karşı hırs ve tamah göstermemek, onlara şefkat ve merhametle davranmak, her iki alemdeki kurtuluş ümidini onlara bağlamamak ve onların zulmünden çekinmemektir. Dördüncüsü de dünyayı, ahiretini kazanacağı bir mekân olarak kabul etmek yani kendisini ahirette mutluluğa ulaştıracak bir araç olarak görmek, ahireti için zararı olabilecek şeyleri dünyadan almamaktır.²⁶¹ Mâtürîdî,

²⁵⁹ Bakara, 2/179. Cahiliye döneminde Araplar, bir topluluğu tek kişinin canının karşılığı olarak öldürebiliyorlardı. Örneğin Mühelhil, katledilen kardeşi Küleyb'in yerine, Bekr b. Vâil oğullarının kökünü kurutacak kadar insan öldürmüştü. Bu durum maktulün canına karşılık katil dışında başkalarının da öldürüldüğüne işaret etmekteydi. Böylece toplumda fitne ateşi yanmakta; insanlar birbirlerini boğazlamaktaydı. İslâm dinin getirmiş olduğu kısas sayesinde birçok canın öldürülmesinin önüne geçilmiş ve bu kısas hayat barındırıcı olmuştur. Bu da katil olmayı düşünen kimsenin kısas gereği katledileceğini bilmesi durumunda insanların canlarına kıyma fiilinden vazgeçtiğinden dolayı hâsıl olan hayattır. Bir bakıma katil, öldürmeyi kafasına koyduğu vakit kendisinin kısas gereği katledileceğini bilip, öldürmeden geri durunca diğer kişi öldürülmekten, kendisi de kısasa maruz kalmaktan kurtulmakta; böylece kısas iki canın hayat sebebi olmaktadır. Zemahşerî, *el-Keşâf*, 1-2/101.

²⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/281-282. (Müzzemmil, 73/10).

²⁶¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/634-635.

inkâr edenlerin savaştan vazgeçmeleri durumunda Allah'ın günahları bağışlayan ve kullarını esirgeyen olduğunu idrak edeceklerini ifade etmektedir. Ona göre 'savaştan vazgeçme' birincisi şirkten vazgeçip İslam'ı benimsemeleri durumunda Allah Teâlâ kendilerini rahmetiyle bürüyeceği, diğeri ise savaşı başlatan olmaktan vazgeçip iman eden oldukları takdirde gafır olan Allah'ın kendilerine merhamet edip günahlarını bağışlayacağı olmak üzere iki şekilde anlaşılabilir.²⁶²

Mâtürîdî, Saff suresi 10-11. ayetler ile ilgili: Yüce Allah, Müslümanlar için "Ey iman edenler" ifadesini kullandıktan sonra, onlara imanı tekraren nasıl emretmektedir? Her şeyin cihada bağlandığı bir durumda Allah'a ve resulüne iman eden ancak Allah yolunda cihat etmeyenin cehenneme girmekten kurtulması nasıl ümit edilir? İman esaslarını kabul eden ve Allah yolunda canı ve malıyla cihat yapan ancak büyük günah işlemekten kendini koruyamayan birinin, "sizi can yakıcı bir azaptan kurtaracak" diye buyrulmasının akabinde, azap göreceği endişesiyle niçin korkulur? sorularının akla gelebileceğini zikreder. Ona göre ayet, bu üç soruyla ilgili hususları tanzim etmekte ve kastedilen kişilerin muhtemelen münafıklar olduğunu belirtmektedir. Şöyleki "*Ey iman edenler*" hitabı lafzen "iman edenler" anlamına gelir. Bir başka ihtimale göre Allah, "Ey iman edenler" hitabıyla önceki kitaplara inanalara kastetmekte ve onlara "Allah'a, Hz. Muhammed'e ve Kur'an'a da iman edin" buyurmaktadır. Ayet hakkında yapılan bu yorum, ayetin inkarcılar hakkında inmiş olması itibarıyla da ayetin inananlar hakkında indiği kabul edilirse, bu durumda ayette Allah'ın iman edenlere tekrar imanı emretmiş olması, imanda kararlılık, imanı güçlendirme ya da hakiki olarak yenileme manasındadır. Zira yaşam devam ettiği sürece imanda üç durum söz konusu olmaktadır: Bunlar süreklilik, artma ve yenilemedir. Yüce Allah, imanın bir seferinde süreklilik ve sağlamlık olduğunu "*Allah sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sağlam tutar*"²⁶³ ayetinde; bir seferinde artma ve pekiştirme olduğuna "*Bu, iman etmiş olanların imanlarını pekiştirmiştir ve onlar birbirlerine bunu müjdelemek istediler*"²⁶⁴ ayetinde; başka bir seferinde ise iman olduğuna "*Ey iman edenler! Allah'a... iman edin*"²⁶⁵ ayetinde zikretmiştir. İmanın bu şekildeki artma ve sebat/ devam etme olarak adlandırılması Allah'ın bir lütfudur. Tamamlanan bir fiili ifade eden iman fiili gibi yerine devam eden bir fiil olan ziyadelik ve sebatın kullanılması Allah'ın insanlara olan lütfunun bir sonucu olarak değerlendirilebilir. İmanın, hayat devam ettiği sürece

262 El-Bakara 2/192.

263 İbrâhîm 14/27.

264 Et-Tevbe 9/124.

265 En-Nisâ 4/136.

bir yenilenme manasına gelmesi de muhtemeldir. Şöyle ki yaşadığı tüm zaman dilimlerinde insan küfre yönelmekten menedilmiş, inkârcı durumunda olan insan ise iman ettiği andan itibaren küfrü sona ermiş demektir. Böylece bu insan için iman, yenilenmiş hükmü kazanmıştır. Mâtürîdî'ye göre Allah Teâlâ “*Allah’a ve elçisine iman edip Allah yolunda cihat edersiniz*” ayetinden hareketle imanla, itikadı da kastetmiş olabilir. Bu durumda insan için iman edilmesi gerekenlere inanır, ancak inandığı varlığın emrettiklerini kasıtlı olmaksızın yapmazsa ahiretteki cezadan kurtuluş ümidi vardır denilebilir.²⁶⁶

²⁶⁶ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/634-635. (Saff 61/10). İlgili ayetteki “ticaret” kelimesi kimi müfessirlerce “tevhid” (Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 3/357), “iman ve cihat” (Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 3-4/1245) olarak tefsir edilmiştir.

II. BÖLÜM

MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE ALLAH'IN VARLIKLARA MERHAMETİ

Yüce Allah, akıl ve idrak ile donattığı insanları birtakım hususlardan sorumlu tutmuş bunula birlikte onlardan merhametini esirgememiştir. Gönderdiği dinde insanın gücünü aşan meşakkat olmaması, insanların işlemiş olduğu kimi kötülükleri bağışlaması/gizlemesi, hastalık gibi geçerli mazeretler olduğunda onlardan sıkıntıyı gidermesi, uygulanması gereken kisası mağdurun kabulü halinde hafifletmesi Allah'ın insanlara olan merhametinin göstergelerinden bazılarıdır. Kur'an'daki merhametle ilgili ayetlerin çoğunda Yüce Allah'ın inananlara, diğer insanlara, meleklerle ve başka varlıklara yönelik lütuf ve ihsanından söz edilmektedir. Şimdi Mâtürîdî'nin bakış açısıyla Allah'ın bu varlıklara yönelik merhametinin nasıllığı izah edilmeye çalışılacaktır.

2.1. Allah'ın Meleklerle Merhameti

Kur'an'da duyuların konusu dışında kalan varlık türlerinden olan meleklerden haber verilmekte, hatta onların, insanlar tarafından ikrar edilmesi gereken bir iman unsuru olduğu bildirilmektedir. Varlıksal yapıları hakkında Kur'an'da fazla bilgiye rastlanılmamakla birlikte meleklerin, Allah tarafından insanlarla ilgili görevleri yerine getirmek üzere görevlendirildiği bilinmektedir. İnsanlar, onların görevlendirildiği ile ilgili bilgidен vahiy yoluyla haberdar edilmiştir.²⁶⁷

Melekler insanlarla ilgili görevleri yerine getirirken insanlara karşı nasıl bir tutum içerisindeydiler? Mâtürîdî'ye göre melekler, içlerinde insanlara/müminlere karşı merhamet duyguları taşımaktadırlar. Ne var ki onların bu merhameti Allah'ın kendilerini görevlendirdiği vazifede kusur etmelerine engel teşkil etmemektedir. Nitekim En'âm suresi 61. ayetteki “Onlar vazifede kusur etmezler” ifade, meleklerin yaratılışları gereği Rablerine isteyerek itaat ettiklerini göstermektedir. İçlerinde insnalara karşı besledikleri merhamet duygusunun, onları Allah'ın insanlarla ilgili emrini tehir etmeye ya da noksan yapmaya sevk etmesi hiçbir şekilde düşünülemez. Mâtürîdî meleklerle ilgili bu fikrini can alma

fiilini yerine getirme konusunda insanla melek karşılaştırması yaparak ortaya koymaya çalışır. Şöyleki herhangi bir insanın ruhunu alacak olan kişiyi tarifi mümkün olmayan bir merhamet duygusu kaplar. Bu duygu onu, öylesine etkisi altına alır ki hayatını alacağı kimseye neredeyse kendi canını feda edecek bir konuma getirir. Melekler ise can almak da dahil olmak üzere emrolundukları şeyi yapmak konusunda verilen emri geciktirmeden derhal yerine getirirler. Bu özelliklerinden dolayı Allah onları *“Onlar merhametsiz, kuvvetli, Allah’ın kendilerine emrettiğine karşı gelmez ve kendilerine emredileni yerine getirirler”*²⁶⁸, *“Allah’a kulluk etme konusunda ne kibir gösterirler ne de yorulurlar”*²⁶⁹ şeklinde tavsif etmektedir.²⁷⁰

Melekleri inkarcılara karşı merhamet duygusu taşımaktan alıkoyan nedir? Meleklerin özellikle azabı hak edenlere merhameti olmadığını Mâtürîdî, Müddessir suresi 31. *“Biz cehennemın işlerine bakmakla yalnız melekleri görevlendirmişizdir”* ayetten hareketle açıklamaya çalışır. Mâtürîdî burada ‘Allah, meleklerden başkasını cehenneme koymadıysa orada insan ve cin yoktur demektir. Bu durumda Allah nasıl oluyor da cehennemi insanlar ve cinlerle dolduracağını²⁷¹ söylüyor’ şeklinde bir sorunun zihinleri meşgul edebileceğini ardından bu soruya şu şekilde cevap verilmesi gerektiğini belirtir: *“Biz, cehenneme meleklerden başkasını koymadık”* ifadesinin manası, cehennemle ilgili iş ve işlemlerin yalnızca melekler tarafından icra edildiği, cehennemi hak edenlere de bu melekler vasıtasıyla azap edileceğidir. Yoksa burada cehennem ateşinin meleklerle dokunacağına ve bununla azap göreceklerine dair bir mananın anlaşılması söz konusu değildir. Bu, bir kimsenin namazda *“ulâike ashâbu’l-cenneh/onlar cennetliklerdir”*²⁷² diye okuması gereken yerde *“ulâike ashâbu’n-nâr/onlar cehennemliklerdir”*²⁷³ şeklinde okuması durumunda namazının bozulmayacağına işaret etmektedir. Çünkü cennetliklere hataen cehennemlikler denilmesi, cennet ehlinin azap göreceğine delil teşkil etmez. Mâtürîdî, yukarıda zikri geçen ayetten cehennemın işlerine bakmakla sorumlu olan meleklerin azabı hak edecek bir eylem içerisinde olduklarına dair bir çıkarımda da bulunulamayacağını belirtir. Ayette özellikle cehennem işlerine bakmakla görevlendirilen meleklerin belirtilmesinin sebeplerini Mâtürîdî şu şekilde zikreder: *“Onların kızması/gazap etmesi Allah’ın emri gereğidir. Kendilerine buyurulan emirleri sorgulamadıkları gibi bu emirleri en güzel şekliyle yerine getirirler.”*²⁷⁴ Onlar hiç kimseye

268 Et-Tahrîm 66/6. Ayrıca bk. el-Enbiyâ 21/19, 27.

269 El-En’âm 5/61.

270 Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 4/108.

271 Hûd 11/119.

272 El-Bakara 2/82.

273 El-Bakara 2/39.

274 Bk. et-Tahrîm 66/6.

ayrıcalık tanımaz, Allah'ın emirlerine karşı gelenin azap görmesine şahit oldukları halde onlara merhamet edemezler. Onların karakterleri insan ve cinin karakterinden farklı olup, kalpleri rahmeti hak etmemiş birisine eğilim gösterip de merhamet göstermezler.”²⁷⁵ Önemine binaen konuyla ilgili Zemahşerî'nin görüşünü burada zikretmeyi uygun bulmaktayız. O şöyle demektedir:

“Allah cehennemde görev yapacak bekçileri, orada azap gören insan ve cinlerin cinsinden farklı olan meleklerden tayin etmiştir. Bununla aynı cins varlıkların birbirine karşı gösterebileceği şefkat ve inceliğin önüne geçilmek hedeflenmiştir. Zira melekler Allah'ın hakkını alma ve O'nun için gazaplanma hususunda Allah'ın en kuvvetli yaratıklarıdır. Meleklerin gücüyle ilgili olarak Amr b. Dinar (ö. 126/744), Meleklerden sadece bir tanesi bir ittirmede, Rebî'a ve Mudar kabilelerinin insan sayısından daha fazlasını cehenneme atar demiştir. Hz. Peygamber'in de meleklerle ilgili olarak gözlerinin şimşek, azı dişlerinin büyük boynuzlar veya kale burçları gibi olduğu, saçlarının yerlerde sürüklendiği, tek birinin bütün insan ve cinler kadar güçlü olup bir topluluğu taşıdığı, boynunda da bir dağ bulunduğu, taşıdığı ümmeti ateşe attığı dağ da onların üzerlerine koyduğu yönünde söz söylediği nakledilmiştir.”²⁷⁶

Mâtürîdî, meleklerin inkarcılara yönelik merhametlerinin olmamasının nedenlerinden birinin de inkarcıların azabı hak edecek davranışlar içerisinde bulunmaları olduğunu belirtir. Mâtürîdî bu düşüncesini “Gökler haşyetten neredeyse üstlerinden çatlayacak”²⁷⁷ ayetine dayandırır. Ona göre ayetteki göğün çatlamasına sebep olacak davranışlar şunlardır: Birincisi, yeryüzündekilerin günahları, fesatçılık yapmaları ve Allah'ın çocuk, ortak ve eş edindiğine dair söyledikleri sözün büyüklüğüdür.²⁷⁸ İkincisi yeryüzü ehlinin ağlaması, Allah'ın onların bu hallerine acıması ve onlara olan merhametidir.²⁷⁹ Allah Teâlâ insan hariç bütün nesnelerin Rablerine tam bir teslimiyetle boyun eğdiklerini, buna karşılık kimi insanların inat ederek kibirlendiklerini, Rablerinden çok az sakındıklarını haber vermektedir.²⁸⁰

275 Bk. el-Müddessir 74/31. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/315-316.

276 Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4/1305.

277 Eş-Sûrâ 42/5.

278 Bk. Meryem 19/90-91. Mâtürîdî'ye göre Allah Teâlâ burada göklerin çatlayacak ve yerin yarılacak duruma gelmesinin nedenini, onların Rahmân'a çocuk isnat etmeleri olarak ortaya koymaktadır. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/262; 9/102-103.

279 Haşr 59/21. Ayrıca bk. el-Bakara 2/74.

280 Mâtürîdî, “gökler neredeyse üstlerinden çatlayacak” cümlesinin, Rablerine kullukla istigal edilen ahalisinin kalabalıklığından ve yoğunluğundan dolayı neredeyse gökler çatlayacaktır anlamına da gelebileceğini vurgular. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/102. Konu ile ilgili Ebû Zer'den Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: “Gökyüzü meleklerin ağırlığından gıcırdadı, gıcırdamakta da haklı idi, çünkü orada bir meleğin alınını yere koyarak Allah Telâ için secde etmediği dört parmak kadar boş bir yer bile yoktur. Eğer benim bildiklerimi siz de bilseydiniz, çok az güler, pek çok ağlardınız, yataklarda eşlerinle birlikte olamazdınız, çöllere çıkar ve Allah'a sığınurdunuz”. Bunun üzerine Ebû Zer: Allah'a yemin olsun ki, herkesin üzerine basıp geçtiği bir odun parçası olmayı isterdim demiştir. Ebî Abdullah b. Yezid el-Kazvanî (İbn Mâce), *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/199), “Zühhd”, 19; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Câmi'l-Kebir*, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), “Zühhd”, 9.

Melekler insanlara karşı merhamet duygusu taşıdıkları için imtihan edilmekte midirler? Melekler Şûrâ suresi 5. “*Yerdekilerin bağışlanmasını diliyorlar*” ayette ifade edildiği üzere Yüce Allah’a tesbih, hamd ve senâ etmek, yeryüzündekiler için mağfiret dilemekle imtihan edilmektedirler. Mâtürîdî bazılarının bu ayetin, “*Sen, tevbe edenleri bağışla!*”²⁸¹ ayetiyle neshedildiğini zikrettiklerini nakleder. Neshi benimseyenlere göre ilk ayet, herkes için genel geçer bir hüküm içerirken, ikinci ayet sadece tövbe eden müminlere hastır. Mâtürîdî meleklerin, Allah’a ortak, eş ve çocuk isnat edenlerin günahlarını affetmesini Allah’tan istemelerini ve onlar için bağışlanma dilemelerini uzak bir ihtimal olarak değerlendirir. Bu bağlamda meleklerin mağfiret dilekleri, sadece müminlere mahsustur. Bazılarının dile getirdiği gibi meleklerin mağfiret dilemeleri şayet yeryüzündeki tüm insanlar için olsa, o takdirde ayet, meleklerin mağfiret isteğinde bulunmalarını gerekli kılacak bir vesileyi talep etmeleri manasına gelir, bundan maksat da insanların şirkten uzak durmaları ve Allah’ın birliğine inanmalarıdır. Dolayısıyla meleklerin isteği, onların affedilmesini, günahlardan vazgeçmelerini sağlayacak olan tevhidi ve hidâyeti istemeleri anlamına gelir, ancak bu sayede insanlar bağışlanmaya lâyık olurlar.²⁸²

İnsanlara merhameti hususunda imtihan edilen meleklerle Allah merhamet eder mi? Bu soruya Mu’tezile, Allah’ın meleklerle merhamet etmesini gerektirecek bir durum yoktur şeklinde cevap verir. Zira meleklerin sevap kazanmaları, ahirette hesaba çekilmeleri ve akabinde cennete gitmeleri diye bir husus söz konusu değildir. Sevap, ceza ve ahirette gerçekleşecek hesap tümüyle insanlar içindir. Konuyla ilgili olarak Kâdî Abdulcabbâr kimilerinin kendilerine “Meleklerin Allah’ın azabına uğramaktan korkuları yok mu? Ayette meleklerin Allah’tan korktukları ve bu korkularından dolayı kendilerine emredileni yaptıkları haber verilmektedir.”²⁸³ Halbuki meleklerin, azaba uğrayacaklarına dair Kur’an’da herhangi bir ayet bulunmadığı gibi onların kendilerine azap edilmeyeceğini bildikleri şeklinde bir soru yönelttiğini hatırlatır. Onların bu sorusuna şeyhi Ebû Hâşim’den de nakilde bulunarak meleklerin azaba uğrama korkusu, korkunun insanlarca bilinen şekli değil, korunma ve sakınma tarzındaki bir korkudur şekilde karşılık verileceğini ifade etmektedir.²⁸⁴

281 El-Mü’min 40/7.

282 Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/102.

283 En-Nahl 16/50.

284 Kâdî Abdulcabbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 74

2.2. Allah'ın İnsanlara Merhameti

Allah, insanı iman ve küfürden bağımsız olarak var etmiş, sonrasında onlara hitap ederek emretmiş ve nehyetmiş,²⁸⁵ bağışlayıcı ve esirgeyici olduğunu elçileri vasıtasıyla insanlara bildirmiştir. Bu durum Allah'ın yaratılanlara rahmetle muamele etmesinin onları yaratması sonucu ortaya çıkmadığının en önemli göstergesi olsa gerektir.²⁸⁶

Kur'an'da insanların kendi fiilleri sonucu birtakım sıkıntılarla karşı karşıya kaldıkları anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra ilâhî merhamet sonucu sıkıntılarından kurtulan kimi insanların derhal önceki yanlışlarına döndüğü de bildirilmektedir. Mü'minûn suresinin 75. "Eğer onlara merhamet edip de içine düştükleri sıkıntıyı gidersek tekraren taşkınlıklarına devam edip bocalamayı sürdürürler" ayeti bu durumu açıklamaktadır. Ayette insanlarla ilgili olarak "durr" kelimesi kullanılmakta iken ilgili kelimeden kastın ne olduğu açıklanmamaktadır. Mâtürîdî herhangi bir delile dayanmaksızın "durr" kelimesinden maksat "açlıktır, ya da başka şeydir"²⁸⁷ demenin doğru olmadığını belirtir. Ona göre Allah'ın insanlar için imtihan vesilesi kıldığı belâ ve musibetleri insanlardan gidermesi O'nun rahmet ve lütfunun doğal bir sonucudur. Belâ ve musibetlerin giderilmesi bazılarının iddia ettiği gibi hak etmenin bir karşılığı değildir. Zira ayette sıkıntının giderilmesi, merhametle irtibatlandırılmaktadır.²⁸⁸

Allah'ın insanlara karşı merhametli olduğu Mâtürîdî tarafından çeşitli ayetlere dayandırılarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Bunlardan biri Hicr suresinin 49 ve 50. ayetleridir. Ayetlerde Allah'ın bağışlanmayı isteyen, kazandığı günahlardan tövbe edenlere karşı çok bağışlayıcı ve merhametli olduğu bildirilmektedir. Buna karşılık Allah'a isyan edip bağışlanma dilemekten kaçınanlar ve tövbe etmeyenler için Allah'ın azabının elem verici olduğu ifade edilmektedir. Ayette ayrıca Allah'ın insanların kendisinden ve rahmetinden ümitlerini kesmemeleri gerektiğinin bildirildiğini ifade eden Mâtürîdî, azabının da çok çetin olduğundan hareketle insanlara tam bir güven içinde olmamalarının hatırlatıldığını belirtir. O, Yüce Allah'ın bu buyruğundan veli/dost kullara Allah'ın çok merhametli ve bağışlayıcı; kendisine düşmanlık besleyenlere karşı ise azabının şiddetli olacağının müjdelendiğinin anlaşılacağını zikreder. Zira "Kullarıma haber ver" ifadesi hem müjdeyi hem de uyarıyı içerisinde barındırır. "Şüphesiz Ben çok bağışlayıcı ve çok

285 Ebû Hanife, Fikhü'l-Ekber, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri, trc. Mustafa Öz (İstanbul: MÜİFV. Yayınları, 2011), 54.

286 Mâtürîdî, Te'vîlât, 9/220-221 (Feth, 48/14).

287 Mukâtil'e göre ayetteki "durr" kelimesinden maksat Mekke'de yedi yıl süren "açlık"tır. Mukâtil b. Süleyman, Tefsîru Mukâtil b. Süleyman, 2/401. Râzî ise kelimenin "açlık ve çeşitli dünya sıkıntıları, öldürülmek, ahiret sıkıntısı ve azabı gibi anlamlara sahip olduğunu belirtir. Râzî, Mefâtilü'l-Gayb, 23/114.

288 Bk. el-Mü'minûn 23/75. Mâtürîdî ayetin yorumunda şu hususlara değinir: "Hz. Muhammed'in risâletinin ispatına dair delil bulunmaktadır. Çünkü Allah ona, eğer içinde bulundukları sıkıntıyı onlardan giderirse taşkınlıklarına dalıp bocalamaya devam edeceklerini bildirmiştir. Sözü edilen hususu Hz. Peygamber Allah Teâlâ'nın bildirmesiyle bilmiştir". Mâtürîdî, Te'vîlât, 7/475.

esirgeyiciyim" sözünde müjde; "*Azabım aşırı acı veren azaptır*" beyanında ise uyarı ve tehdit bulunmaktadır.²⁸⁹

Mâtürîdî'nin Allah'ın insanlara olan merhametini ispat etmeye çalıştığı diğer delil Ahkâf suresi 16. ayettir. Ayette Yüce Allah, insanların yapmış olduğu güzel eylemleri kabul edip onlara mükafat vereceğini, yaptıkları çirkinlikleri ise lütuf ve rahmetiyle affedip cezalandırmayacağını bildirmektedir. Bu ise ona göre insanlara yapılagelen gerçek vâ'ddir. Allah vâ'di gereği, kullarına vâ'dettiği şeyde vefa gösterecektir. Dünyada insanın vâ'dine vefa göstermemenin gerekçelerini, yerine getirmekten aciz kalmak, cehalet ve aklına farklı bir şey gelmek ya da ihtiyaç duymak olarak sıralayan Mâtürîdî, her çeşit eksiklikten uzak olan Allah'ın ise vâ'dini yerine getirmeye zatî kudreti, zenginliği ve ezeli ilmiyle kâdir olduğunu belirtir.²⁹⁰

Mâtürîdî, Allah'ın insanlara olan merhametini ifade eden diğer bir ayetin Hac suresi 78. ayet olduğunu belirtir. Ona göre ayetteki "*Size din konusunda hiçbir güçlük yükledi*" ifadesiyle Allah Teâlâ'nın merhameti gereği din konusunda kullarını takatlerini aşan herhangi bir zorlukla yükümlü tutmadığı bildirilmektedir. Mâtürîdî, hangi hususların insanlar için zorluk olmadığını birkaç maddede özetler: Birincisi Allah'ın var ve bir; benzer ve ortaklardan yüce olduğunun bilinmesidir. Zira insanların, kendilerine elçiler gönderilmese dahi fıtratları gereği bu bilgilere ulaşması ve yaratıcıya şükürde bulunması söz konusudur. İnsanların fitrî donanımlarına rağmen Allah, lütfu ve rahmeti gereği zikri geçen konulardaki bilgileri daha kolay öğrenmeleri ve yükümlülüklerini yerine getirebilmeleri için peygamberler göndermiştir. Zira alemi ve içerisindeki varlıklarla ilgili bilgileri sözü doğru olan bir varlığın dilinden öğrenmek; üzerinde aklî çıkarımlarda bulunarak ve tefekkür ederek öğrenmekten daha zahmetsizdir. "*Allah'ın size yönelik lütfu ve rahmeti olmasaydı, azınız hariç, şeytana tabi olur giderdiniz*"²⁹¹ ayetiyle anlatılmak istenen de budur. Ayette Allah Teâlâ'nın istisna ettiği azınlıktan maksat, Allah'ın var ve bir olduğunu tefekkür ve düşünme sonucu bilenlerdir. Bu ise ancak bir gayret ve kendini zorlamanın ürünüdür. İkincisi Allah'ın, insanları güçlerinin yetmeyeceği ve bedenlerinin tahammül gösteremeyeceği ibadetleri yapmakla yükümlü kılmadığı gibi yaradılışlarına, geçim durumlarına aykırı ve meşakkatli sorumluluklar da yüklememesidir. Üçüncüsü

289 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/446 (Hicr, 15/49-50). Mukâtil, Hicr 49. ayetteki "ğafûrun" kelimesinin günah işleyen mümini, "rahîm" ifadesinin ise işlediği günahattan tevbe eden mümini kapsadığını belirtir. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/205.

290 Mâtürîdî'ye göre ilgili ayetteki "ahsen/üstünlük" sıfatı olarak zikredilen kelime ile "güzel" anlamı kastedilmiştir. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/248.

291 En-Nisâ 4/83.

Allah'ın, insanların karşısına koyduğu delillerle onlardan şüpheyi gidermesidir.²⁹²

Allah'ın merhametinin insanlarınkinden farklı olduğunu dile getiren Mâtürîdî, bu düşüncesini Hz. Yâkub'un söylemiyle temellendirir. Şöyle ki Hz. Yâkub diğer oğullarının Bünyamin'i beraberlerinde götürme ve koruma garantisine dair isteklerini, "*Koruyucuların en iyisi Allah'tır. O, acıyanların en merhametlisidir*"²⁹³ diyerek geri çevirmiştir. Yani Hz. Yâkub "eğer onu gönderirsem bilin ki sizin korumanıza değil ancak Allah'ın korumasına güvendiğimden" demektedir. Bu örnek Allah Teâlâ'nın her tür üzüntüye ve her yardım isteyene, bütün merhametlilerden daha merhametli olduğuna; acıyan herkesin ise ancak Allah tarafından kendilerine lütfedilen merhamet sayesinde acıdiklarına işaret etmektedir.²⁹⁴

Allah Teâlâ Kur'an'da insanlar içinden özel olarak bazılarına merhamet gösterdiğini açık bir şekilde ifade etmektedir. Şimdi kendilerine Allah'ın merhamet gösterdiği bu insanlardan birkaçına Mâtürîdî'nin bakış açısı özelinde temas edilecektir.

2.2.1. Allah'ın Hz. Âdem ve Eşine Merhameti

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın merhamet ettiği insanlardan ilki Hz. Âdem ve eşidir. Allah'ın her ikisine merhameti, yasak kılınan ağacın meyvesini yemeleri sonucunda gelişen durumlarda kendini göstermektedir.

Allah'ın merhametinin ortaya çıkmasına vesile olan ağaçtan meyve yemekten Hz. Âdem ile eşi niçin engellenmişlerdir? Mâtürîdî sorunun cevabını zikretmeden önce konuyla ilgili farklı yorumlara değinir. Bu yorumlardan birincisi engellenmenin başka bir yiyeceğin tercih edilme ihtimalinden dolayı olduğudur. Zira böyle bir tercih olağan olup kişinin, başka bir yiyeceğin tercih edilmesi sebebiyle bir şeyi yemeleri yasaklanabilir. İkinci yoruma göre yasaklanma, bir şeyin yenmesi sebep olacağı bir hastalıktan ve getireceği zarardan dolayı olabilir. Burada başka bir yiyeceğin tercihi söz konusu olmayıp yiyecekten kişiye şefkat ve merhamet amaçlanmaktadır. Üçüncü yorum ise haram statüsünde olan bir yiyeceğin yenmesi yasaklanmış olabilir. Mâtürîdî tüm bu yorumların ihtimal dahilinde olduğunu belirttiikten sonra kendi düşüncesini şu şekilde açıklar: Hz. Âdem ile eşini yasak ağaçtan yemeye sevk eden husus konuyu iyi bilmemeleri yani yasak statüsünde mi, başkasını tercih konumunda mı ya da hastalık sebebiyle mi olduğunun bilinmemesidir. Zira ona göre Hz. Âdem ve eşi meyvenin

292 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/447-448.

293 Yûsuf 12/64.

294 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/261, 273, 284. Ayrıca bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/156.

yasaklanmasından amacın haram kılmak olduğunu bilselerdi ağaca yaklaşmaz ve ondan yemezlerdi.²⁹⁵

Mâtürîdî, Hz. Âdem'in yapmış olduğu eylemi ister söz vermesinin ardından bir unutmama, isterse bilinçli bir şekilde olsun sonuçta cezanın uygulanmasını gerektirecek bir eylem olarak değerlendirir. O, Hz. Âdem'in karşılaştığı bu durumu ilâhî bir imtihan olarak yorumlamakla birlikte Allah'ın yine de onu cezalandırdığını ifade eder. Aksi durumda Hak Teâlâ, ona lütfettiği nimeti cezalandırmaya çevirmezdi. Zira Yüce Allah'ın insanların davranışlarıyla ilgili genel bir kuralı vardır o da bir topluma lütfettiği nimeti, o toplum kendi durumunu olumsuz yönde bozmadıkça tersine çevirmeyeceğidir.²⁹⁶ Böyle bir ilkeyi koyan Allah'ın, zorunlu bir neden olmaksızın nimeti azaba dönüştürmek suretiyle cezalandırması olası değildir. Şu da var ki Hz. Âdem ile eşi kendilerine zulmedilmesini gerektirecek bir eylemde bulunduklarını itiraf ederek: *"Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer affetmez ve merhamet etmezsen mutlaka kaybedenlerden oluruz"*²⁹⁷ demişlerdir. Ayrıca Yüce Allah, *"Âdem, Rabbine isyankârlık edip haddi aştı"*²⁹⁸ buyurmuştur. Nitekim Allah daha önce onları, *"Aksi takdirde kendisine kötülük eden zalimlerden olursunuz"*²⁹⁹ diyerek uyarmıştır.³⁰⁰

Mâtürîdî, Hz. Âdem her ne kadar zulmü gerektiren bir fiil işlese de yapmış olduğu küçük hata/zellenin hikmetten uzak olmadığını belirtir. Çünkü insan fıtratı iyilik yapmaya olduğu gibi hata işlemeye de meyillidir. Ancak insan, Rabbinin nimeti/rahmeti yetişmediği durumlarda kötülükleri işlemeye daha çok müsaittir. Bu konuda o, Hz. Yûsuf'a ait olan, *"Ben nefsimi temize çıkaramam, zira Rabbinin merhamet ettikleri müstesna nefis olabildiğince kötülüğe teşvik etme özelliği taşır"*³⁰¹ ifadesini delil olarak sunar. Diğer bir delil olarak da: *"Herkesin yaptığıının sonucu yalnız kendisine aittir"* ayetini zikreder.³⁰²

2.2.2. Allah'ın Hz. Mûsâ'ya Merhameti

Allah'ın merhamet ettiği insanlardan diğeri Hz. Mûsâ'dır. Hz. Mûsâ, Firavun'un karısı tarafından göz aydınlığı olması ve kendilerine faydası dokunması gerekçesiyle öldürülmesine karşı çıkılmış ve evlat edinilmiştir. Mâtürîdî, Hz. Mûsâ'nın sevgisinin Firavun ve eşinin kalplerine konulmasını ve onun, firavun ve eşinin gözlerinde

²⁹⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/426-427 (Bakara, 2/35).

²⁹⁶ Bk. er-Ra'd 13/11; el-Enfâl 8/53.

²⁹⁷ El-A'râf 7/23.

²⁹⁸ Tâhâ 20/121.

²⁹⁹ El-Bakara 2/35.

³⁰⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/428-429.

³⁰¹ Yûsuf 12/53.

³⁰² El-En'âm 6/164. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 4/340. Peygamberlerin tamamı küçük-büyük günah, küfür ve çirkin olan fiilleri işlemekten uzaktırlar. Bunula birlikte onlardan zelle ve hatalar vaki olmuştur. Ebû Hanife, *Fıkhu'l-Ekber*, 55.

süslenmesini Allah'ın bir lütfu ve rahmeti olarak değerlendirir. Ona göre Allah: “*Kendimden bir sevgiyi senin üzerine bıraktım*”³⁰³ demek suretiyle Hz. Mûsâ'ya lütufta bulunduğunu belirtmiştir. Bunun karşılığında Hz. Mûsâ'dan beklenen ise Allah'a şükretmesidir.³⁰⁴

Mâtürîdî'nin naklettiğine göre Mu'tezile, Hz. Mûsâ'nın Allah'ın kendisine vermiş olduğu nimet sayesinde iman ettiği, şayet Allah Hz. Mûsâ'ya bahsettiği nimeti inkar edene verseydi inkar edenin de iman edeceği görüşüne sahiptir.³⁰⁵ Mâtürîdî Mu'tezile'nin bu konudaki görüşüne Hz. Mûsâ kıssasıyla cevap vermektedir. Ona göre Allah'ın rahmeti, kâfirin gönlünü yumşatmakla birlikte onların iman etmesinde etkili olmamıştır. Zira Firavun ve ailesi şefkat ve merhamet göstererek Hz. Mûsâ'yı evlat edinmiş, küçük yaşlarda onun öz annesinden süt emmesini sağlamak için bütün imkanlarını seferber etmiş ne var ki eşi dışında onların bu gayretleri iman etmelerine yetmemiştir. Burada Hz. Mûsâ'ya verilen bir başka lütuf daha söz konusudur. Firavun, krallığının yok olmasına engel olmak için yeni doğan erkek çocuklarını öldürtmekteydi. Ancak Allah Teâlâ merhametiyle Firavunun ve ailesinin kalbine Hz. Mûsâ'nın sevgisini yerleştirmiş, Hz. Mûsâ onların en çok sevdiği insan haline gelmiş, kendileri de ona karşı merhametli kimseler olmuşlardır. Hatta onun beslenmesi için sütanne aramaya başlamışlardır. Bu, ona yönelik Allah'ın merhametinden başka bir şey değildir. Bu da her türlü nimet ve lütfun elde edilmesinin ancak Allah'ın merhameti neticesinde mümkün olduğuna işaret etmektedir.³⁰⁶

Hz. Mûsâ Allah'ın rahmetine mazhar olmuş ve insanların helakinden önce onlara peygamber olarak gönderilmiştir. Mâtürîdî'ye göre Kasas suresi 43. ayette sözü edilen önceki nesillerin helâki ile sonraki nesillerin elçileri inkâr etmekten alıkonulması Hz. Mûsâ'ya rahmet edildiğinin ve onun elçiliğinin bir delildir. Ayrıca Hz. Mûsâ'ya, kendisine kitap verilmesi, verilen bu kitabı kabul edip onunla amel edenler için bu kitabın apaçık deliller içermesi hem kendisinin hem de kitabın hidâyet rehberi olması yönüyle de rahmet edilmiştir. Şu bir gerçek ki hidâyet, rahmet ve apaçık delil olma noktasında Allah'tan gelen kitaplar arasında herhangi bir ayırım söz konusu değildir.³⁰⁷

Katil olana merhamet edilir mi ya da katil gazaba uğramaktan korkar mı? Hz. Mûsâ bir cana kıymış ve bunun sonucunda Allah'ın gazabına uğramaktan korkmuştur. Mâtürîdî, Neml suresi 11. ayeti “*Ancak haksızlık yoluna giren korkar; o da yaptığı bir kötülük yerine bir iyilik yaparsa*” delil

303 Tâhâ 20/39.

304 El-Kasas 28/9. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/150.

305 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/159-164, 366.

306 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/153 (Kasas, 28/12). Benzer görüşler için bk. Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 3-4/874-875.

307 Bk. el-Kasas 28/43. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/172.

getirerek Hz. Mûsâ'nın kötülüğü iyiliğe çevirip geçmişte yaptıklarına tövbe ettiği için korku duymaması gerektiğini belirtir. Zira Allah, Hz. Mûsâ'nın insanı katleden elini temize çıkarmak, onun affedilen biri olduğuna işaret etmek üzere *"Elini çıkar, onun günahından arınmış bir şekilde bembeyaz olduğunu göreceksin"*³⁰⁸ buyurmuştur. Mâtürîdî ilgili ayet hakkında yapılan farklı yorumlara da temas eder. Birincisi hak yoldan sapıp kötülük işledikten sonra kötülüğü bir iyiliğe dönüştürdüğü durumlarda peygamberler Allah'ın huzurunda korkmazlar. İkincisi peygamberler Allah'ın huzurunda korkuya kapılmayacaklardır. Ancak diğer insanlar böyle bir hakka sahip olmadıklarından, onlardan haksızlık edenler bu korkuyu hissedeceklerdir. Buna karşın o kişinin de işlediği kötülüğü iyiliğe dönüştürmesi durumunda Allah'ın çok bağışlayıcı, çok merhametli olduğunu aklından çıkarmaması gerekir. Üçüncüsü: Allah'ın huzurunda korkması gerekenler içlerinden kardeşlerinin Hz. Yûsuf'a yaptıkları türde haksızlıkta bulunanlardır. Ardından kötülüğü iyiliğe dönüştürüp önceden yaptıklarına tövbe edenler için ise korku yoktur.³⁰⁹

Kasas suresi 45. *"Bilakis aranızda nice nesiller yarattık ve onların yaşam süresi senelerce devam etti"* ayette ifade edildiği üzere peygamberlerin arkasının kesilip, mucizeleri ve eserlerinin silinmesinin ardından nice nesiller meydana getirilmiştir. Son olarak Hz. Peygamber önceki elçilerin eserlerini diriltmek, geleneğini yaşatmak için insanlara dönük bir rahmet olmak üzere gönderilmiştir. Mâtürîdî, Kasas suresi 43. ayetteki *"Rabbinden bir rahmet olarak"* ifadesinin Yüce Allah'ın, Hz. Mûsâ'nın şahit olunmayan haberlerinden Hz. Peygamber'e bildirdiklerinin rahmeti olduğunu dile getirir.³¹⁰

Hz. Mûsâ'nın adam öldürmesinin ardından pişman olması ve Allah'ın da ona merhametiyle davranması Cübbâî tarafından da ele alınmıştır. Ona göre Hz. Mûsâ'nın *"Bu şeytanın işidir"*³¹¹ sözünde öldürme fiilini icra etmesinden dolayı pişman olduğu açıktır. Ardından Allah, *"Sen bir cana kıymıştın da biz seni üzüntüden kurtarmıştık"*³¹² demek suretiyle ona merhamette bulunmuştur. Bu da göstermektedir ki kasıtlı olarak mümin ya da kâfir birinin canını alan, Allah'ın emrinden çıkıp rahmetinden uzak kalacaktır.³¹³

308 en-Neml 27/12.

309 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/101.

310 Kasas 28/46. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/173.

311 El-Kasas 28/15.

312 Tâhâ 20/40.

313 Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 90.

2.2.3. Allah'ın Hz. Eyyûb'a Merhameti

Mâtürîdî, Hz. Eyyûb'un Allah'ın merhamet ettiği insanlardan bir diğeri olduğunu zikreder. Yüce Allah, Hz. Süleyman'dan söz ederken şeytanları onun emrine amade kıldığını ve ona şeytanları arzu ettiği her işte çalıştırma yetkisi verdiğini belirtir. Süleyman kıssasının ardından Hz. Eyyûb'dan bahsederken ise şeytanları ona musallat kıldığını zikreder. Şeytanın Hz. Eyyûb'a musallat edildiği ve sonrasında onun Allah Teâlâ'ya olan niyazı Enbiyâ suresi 83. "*Eyyûb'u da hatırla! Hani Rabbine, 'Başıma bu dert geldi' diye seslenmişti*" ve Sâd suresi 41. "*Şeytan bana dert ve ızdırıp vermektedir*" ayetlerde zikrolunmaktadır. Mâtürîdî'ye göre Yüce Allah'ın Hz. Eyyûb'a şeytanı musallat etmesinin sebebi bu konuda bazı hususların bilinmesini istemesidir. Şöyleki Hz. Süleyman'ın emrine şeytanların verilme sebebi, öncesinde bunu hak etmiş olması değildir. Hz. Eyyûb'un da bazı sıkıntılara maruz kalması Rabbine isyan etmesi sonucu bunu hak etmesinden ve içine düştüğü belânın adalet gereği olmasından değildir. Bilakis Hz. Eyyûb'a sıkıntı verilmesi ve verilen bu sıkıntının giderilmesi Allah'ın merhametinin gereğidir. Zira Allah dilediğine dilediğini verdiği gibi dilediğini de dilediği şeyden mahrum bırakır.³¹⁴ Mâtürîdî bu düşüncesini, Allah Teâlâ'nın Hz. Eyyûb'dan aldığını geri verip, içine düştüğü sıkıntıyı giderdiğinde bunu "*Katımızdan bir rahmet*"³¹⁵ diye nitelemesiyle delillendirir. Hz. Eyyûb'un dertlerinden kurtulması Yüce Allah'ın üzerine bir yükümlülük olsaydı "*rahmet*" sözcüğünün kullanılmasının herhangi bir amacı kalmazdı. Mâtürîdî'ye göre bu ayet Mû'tezile'nin, "*Allah din konusunda kulun maslahatına uygun olanı yaratmak zorundadır*" şeklindeki görüşünün doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Çünkü Hz. Eyyûb "*Şeytan bana dert ve ızdırıp vermektedir*" diyerek başına gelen sıkıntıları şeytanlara nispet etmiştir. Şayet bu durum din açısından kendisi için en uygunu olsaydı, Hz. Eyyûb dert ve sıkıntılarının kaynağının şeytanlar olduğunu ileri sürmezdi. Bu da hakikatin Mû'tezile'nin görüşleri istikametinde olmadığını açıkça göstermektedir.³¹⁶

314 Hz. Eyyûb'un imtihan edilme gerekçeleri hakkında iddia edilenler şunlardır: Birincisi bir adam, zalime karşı Hz. Eyyûb'dan yardım istemiş; ancak o yardım etmekten kaçınmıştır. İkincisi Hz. Eyyûb, hayvanları bir kâfir hükümdarın topraklarında bulduğundan kâfirle savaşmaktan uzak durmuştur. Üçüncüsü malının çokluğu, Hz. Eyyûb'un aklını başından almıştır. Bir diğer iddia ise Hz. Eyyûb'u sürekli ziyaret eden üç müminin birisi irtidat etmiş; Hz. Eyyûb onu sorunca, kendisine: "*Şeytan ona, 'Allah'ın, peygamberleri ve salih kimseleri imtihan etmeyeceği' vesvesesini vermiştir. Zemaşşeri, el-Keşşaf, 3-4/1038.*"

315 Bk. El-Enbiyâ 21/84. Bazılarına göre Hz. Eyyûb'a dünyada ailesi; ahirette de onlara verilen ecir kadar sevap verilmiştir. Kimileri ayeti "ona aile fertlerini verdik ve Allah onları diriltti ayrıca bunlara ilaveten bir mislini daha verdik" şeklinde yorumlamışlardır. Bazıları ise "ona aile fertlerini verdik" cümlesini "Ona daha önce olduğu gibi evleneceği eş ve yardımcıları verdik" şeklinde açıklamışlardır. Mâtürîdî'ye göre zikri geçen cümle birkaç şekilde açıklanabilir. Birincisi cümle, Hz. Eyyûb başına gelen belâlara sabretmiş sonrasında Allah Teâlâ onun sıkıntısını gidermişse aynen onun gibi derde ve sıkıntıya düşen kimse sabrettiğinde yüce Allah onun sıkıntılarını gidereceği anlamına gelmektedir. İkincisi cümle, Yüce Allah Hz. Eyyûb'un başına gelen sıkıntılarını işlediği bir kusurdan kaynaklanmadığını, Allah Teâlâ'nın imtihan maksadıyla verdiği bir sıkıntı olduğunu ve O'nun dilediği kimseyi dilediği belâ ve musibetle imtihan edebileceğini bildirmektedir. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/367-368; 8/634.

316 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/367. Salah-Aslah'ın Allah için vacip olmadığının delilleri için bk. Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm Şehristânî, *Kitâbü Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, thk. Alfred Guillaume, (Londra: Yy. 1934), 222-229; Halil Öztürk, *Şehristânî'nin Kelâmî Görüşleri*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020), 297-299.

Mâtürîdî “Eyyûb’u da hatırla! Hani Rabbine, ‘Başıma bu dert geldi’ diye seslenmişti” ayetinde gizli bir duanın olduğunu ifade eder. Ona göre Hz. Eyyûb sanki “Başıma bu dert geldi. Ey Allah’ım bana merhamet eyle! Beni iyileştir! Çünkü merhamet konusunda Senden üstünü yok” şeklinde Allah’a niyazda bulunmuştur. Bir sonraki “Bunun üzerine biz onun yaptığı duayı kabul ettik; kendisinde bulunan dert ve sıkıntıların tamamını giderdik” ayet de Hz. Eyyûb’un sıkıntılarının giderilmesi için Allah’a dua ettiğini göstermektedir. Mâtürîdî’ye göre cümlede açıkça zikredilmeyen kısım için ikinci bir takdir de şöyle yapılabilir: “Başıma böyle bir dert geldi. Ancak beni görenin bana acıdığı bir duruma düştüm. Ama Sen bütün merhametlilerden daha merhametlisin.”³¹⁷

Cübbâî’ye göre ise Nahl suresi 98-100. ayetlerde de belirtildiği edildiği üzere kullardan herhangi birisi iman bakımından peygamberlerden ve seçkin kullardan daha samimi değildir. Bu açıdan Sâd suresi 41. “Şeytan bana bir yorgunluk ve azap dokundurdu” ayetin anlamı A’râf suresi 201. “Sakınanlar, şeytandan kendilerine bir vesvese iliştirdiği zaman düşünürler ve derhal Allah’ı hatırlayarak gerçeği görürler” ayette olduğu gibi şeytandan bir dürtü olarak anlamlandırılabilir. Cübbâî iddiasını İbn Abbas’dan gelen: Hz. Eyyûb eşi hakkında kuruntuya kapılmış sonrasında ona öfkelenmiş, eşine yüz değnek vurmak için yemin etmiştir. Bunun üzerine Allah ona “Eşin hakkında zannettiğin şey, senin zannettiğin gibi değildir” diye vahyetmiştir. Ancak “Eline bir demet al ve onunla vur. Doğru olandan ayrılma!”³¹⁸ rivayetiyle destekler. Hz. Eyyûb’un eline aldığı demetin cinsi ise demirdir. Hz. Eyyûb kuruntusundan dolayı pişmanlık duymuş ve şöyle demiştir: Allah’ım, şeytan bana bir yorgunluk ve azap dokundurdu.” Bu da göstermektedir ki şeytanın insana en yakın olduğu an, öfkesinin kabardığı ve şehvetinin azdığı andır. Bunun üzerine Hz. Eyyûb, Rabbinin merhametine sığınıp tövbe etmiş, yaptığı hatadan dolayı pişmanlık duyup af dilemiştir.³¹⁹

Yüce Allah’ın canını aldıktan sonra dilediği kimseyi diriltmeye ve dirilttiği kimseye de bol bol mükâfat vermeye muktedir olduğunu belirten Mâtürîdî, Hz. Eyyûb’un sıkıntısını kaldırarak lütfettiği hayırları vermesinde olduğu gibi rahmet, lütuf ve nimetin de Allah’a ait olduğunu zikreder. Ayrıca Hz. Eyyûb’un derdine şifa; ona ailesini ve fazlasını vermemek de O’nun yetkisindedir. Mâtürîdî’ye göre dinde insan için en uygun olanı gözetmek Allah için zorunluluk olsaydı, Hz. Eyyûb’a şifa vermemekle ona zulmetmiş ve haksızlık yapmış olurdu. Ya da Allah, vermemesi aslah olan bir şeyi kuluna verecek olsa, kulu için en uygun olanı yapmamış olurdu.³²⁰

317 El-Enbiyâ 21/83. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 7/367-368.

318 Es-Sâd 38/44.

319 Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, 92.

320 Es-Sâd 38/43. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 8/634.

2.2.4. Allah'ın Hz. Peygamber'e Merhameti

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın merhamet ettiği insanlardan bir diğeri Hz. Peygamber'dir. Allah'ın Hz. Peygamber'e merhameti, o daha küçük yaşlarda iken babasını ve annesini kaybettiğinden dolayı erken başlamıştır. Mâtürîdî, Hz. Peygamber hakkında Duhâ suresi 6. ayette geçen "feâvâ" kelimesinden hareketle Allah'ın yetim ve kimsesiz olduğu bir zamanda onu amcası Ebû Talib'in himayesine vererek barındırdığı yorumunun yapıldığını ifade eder. Zira amcası ona ulaşabilecek her türlü eziyete engel olmuştur. Amcası, Hz. Peygamber'in yetişmesinde ve terbiyesinde önemli rol üstlenmiş, her türlü hayır ve iyi şeyleri ona sunmuştur. Mâtürîdî, zikri geçen kelime hakkında yapılan ikinci bir yoruma şöyle temas eder: Allah onu yetim bulmuş ve düşmanlarından birinin himayesine vermiştir. Bu kişi onu terbiye edip ona iyilik yapmış, şefkat göstermiş, ona eza verecek fiilleri ondan uzaklaştırmıştır. Bu yoruma göre Allah verdiği nimetleri ve lütufları Hz. Peygamber'e hatırlatmıştır. Üstelik düşmanlarından birini onun için insanların en merhametlisi ve şefkatlisi haline getirmiştir. O, üçüncü bir yorumun ise şu şekilde olduğunu belirtir: Hz. Peygamber yetim iken Allah onu kendi himayesine almış, ondan şefkat ve merhametini esirgememiş, sonunda onu risâletle görevlendirmiştir. Öyle ki Hz. Peygamber dünya ve ahirette adı anılan biri olmuştur. Bu ise bir yetimin yapabileceği iş değildir.³²¹ Yapılan yorumlardan çıkan sonuç Allah'ın, Hz. Peygamber üzerinde nimetlerinin ve merhametinin çok olduğudur.

Allah'ın Hz. Peygamber'e olan nimet ve merhametinin bir sınırı var mıdır? Mâtürîdî, Allah tarafından Hz. Peygamber'e verilen nimet ve merhametin bir sınırının bulunmadığını ifade eder. O, bu kanaatini isimlerini zikretmediği birtakım kişilerinin Kalem suresi 3. "Hiç şüphesiz senin için başa kakılmayan/kesintisiz bir ödül vardır!" ayette yer alan "ğayra memnûn" kelimesi hakkındaki görüşlerine dayandırır. Mâtürîdî, bazılarının ayette geçen "ğayra memnûn" ifadesine Hz. Peygamber'in mükâfatı yaptığı işlerle değerlendirilemeyeceğinden hareketle "kesintisiz" anlamı verdiğini söyler. Zira amellerin karşılığı ancak o amel yapıldığında elde edilir, ameller kesildiğinde ise mükâfat yok olur. Onun ödülü, araya fasıla girmeksizin üzerine akar durur. Mâtürîdî, bazılarının ise "ğayra memnûn" ifadesini "hesapsız" olarak anlamlandırdığını nakleder. Yani Allah, ona verdiği nimetlerin sayısını ne kadar nimet verdim diyerek hesap etmez. Böylelikle hesabın sona ermesiyle nimetin bitmesi söz konusu olmaz. Hasan-ı Basrî ise ayeti şu şekilde yorumlamıştır: Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e sıkıntı olacak bir minnette bulunmadığı gibi ona rahmet etme ve değer verme yoluyla

321 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/560. Kırş. Zemaşşeri, *el-Keşşaf*, 3-4/1362.

ancak iyilikte bulunmuştur. İnsana sıkıntı veren minnet ise Allah Teâlâ'nın "*Ey iman edenler! Başa kakmak ve incitmek sûretiyle malınızı heder etmeyin*"³²² ayetinde olduğu gibidir.³²³ Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e olan merhametinin herhangi bir sınırının olmadığını Mâtürîdî, onun geçmiş ve gelecek, olmuş ve olacak bütün günahlarının bağışlanacağını bildiren ayetle de delillendirir.³²⁴ Öyle ki Allah, kendisinin izni olmadan girdiği yeminden dolayı onu cezalandırmayacak kadar merhametlidir.³²⁵

Zemahşerî ise Allah'ın Hz. Peygamber'e olan nimetinin sınırsız olduğunu Hûd suresinin 108 "*Ardı arkası kesilmeyen bir vergi*" ayetinde olduğu gibi "*bitmez tükenmez bir ecir/sevap şeklinde açıklar. O, Hz. Peygamber'e Allah tarafından verilen nimetin minnet edilmeyecek; başına kakılmayacak bir ecir olduğunu zikreder. Zira o, Hz. Peygamber'e verilen nimetin karşılıksız lütuftan ziyade amelinin gereği olduğunu, lütufların başa kakılabilir özelliğinin bulunduğunu belirtir. Peki Allah'ın Hz. Peygamber'e olan nimetinin bir gerekçesi var mıdır? Zemahşerî, Allah'ın Hz. Peygamber'e olan nimetinin gerekçesinin elçilik görevi esnasında müşriklerin eziyetlerine sabretmesi ve maruz kaldığı acılara göğüs germesi olduğunu dile getirir.*"³²⁶

Geçmiş ve gelecek bütün günahlarının bağışlandığı kendisine bildirilen Hz. Peygamber, cennete girmenin Allah'ın merhameti sonucu olacağını bilincindedir. Bununla birlikte o, Allah'ın zalimlere tehdit olarak indirmeyi vadettiği azaba uğrama konusunda endişe içerisinde olduğundan kendisini zalimler topluluğundan eylememesini Allah'tan istemektedir. Mâtürîdî'ye göre Hz. Peygamber'e azap ya da merhamet edilmesi Allah'ın adaletidir. Sanki Hz. Peygamber: "*Yâ Rab! Her ne kadar zalimlere yaptığın muamelenin bir benzerini bana da sergilemen adaletinin bir gereği olsa da bana onlara davrandığın gibi davranma*" dememektedir. Mâtürîdî, Hz. Peygamber'in Allah'ın merhametini umarak "*Ya Rab! Beni zalimler topluluğunun içinde bulundurma!*" şeklindeki duasıyla zalimler topluluğunun özellikleri olan azgınlık ve sapkınlığa meyletmekten kendisini muhafaza etmesini Yüce Allah'tan dilemiş olmasını da imkân dahilinde görür. Hz. Peygamber'in Allah'ın merhametine sığınmasının bir benzeri Hz. İbrahim'de kendini göstermektedir. Hz. İbrahim: "*Rabbim! Bu şehri güvenli eyle, beni ve çocuklarımı putlara kulluk etmekten uzak tut!*"³²⁷ diyerek Rabbinden kendisini sapıklıktan korumasını istemiştir. Mâtürîdî, Allah'ın tebliğ görevlerini yerine getirmeleri sırasında elçilerini özel koruması/ismet

³²² El-Bakara 2/264.

³²³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/136.

³²⁴ Allah'ın merhametinin boyutu onunla beraber tevbe edip bir daha benzeri bir şeyi yapmadıkları takdirde iki eşini de kapsamaktadır. Bk. el-Fetih 48/2.

³²⁵ Bk. et-Tahrim 66/1, Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/75-76.

³²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 3-4/1273 (Kalem, 68/3).

³²⁷ İbrahim 14/35.

altına almasının onların Allah'ın merhametine sığınmak için dua etmelerine engel teşkil etmediği kanaatindedir.³²⁸

Hız. Peygamber'in Yüce Allah'tan merhamet talep ettiği ayetlerden birisi de Mü'minûn suresi 118. "*Resûlüm! De ki: Rabbim! Affet ve merhamet et. Sen merhamet edenlerin en hayırlısıdır*" ayettir. Mâtürîdî ayet hakkında şöyle bir yorum yapmanın mümkün olduğunu belirtir: Bu, başta elçilere olmak üzere Allah'tan tüm insanlara yönelik rahmet ve mağfiret isteğinde bulunma öğretimidir. O, ayette öğretilen bu öğretimin sadece Hız. Peygamber için olduğunu söyleyenlerin de bulunduğunu ifade eder ve bu durumda iki izah şeklinin ortaya çıkacağını belirtir: Birincisi Allah'ın rahmeti ve fazlı gereği insanları bağışlaması ve onlara merhamet etmesi söz konusu ise de adaleti ve hikmeti gereği hiç kimseyi bağışlamaması ve hiç kimseye merhamet etmemesi de mümkündür. İkincisi öğretmiş olduğu bu dua ile Allah'ın, koruma altına alma/ ismet ve rahmetini Hız. Peygamber'e tahsis etmesi ya da ismetin korku halindeyken artmasıdır.³²⁹

Mâtürîdî, Yüce Allah'ın, Hız. Peygamber'e göstermiş olduğu merhametin bir benzerini ondan müminlere göstermesini "*Sana tabi olan müminlere kol kanat ger/onlara karşı tavrını yumuşat!*"³³⁰ ayetiyle istediğini belirtir. Hız. Peygamber de fitratında mevcut olan merhamet duygusunu yaşamının her anında insanlara sergilemiştir. Kimilerine göre Hız. Peygamber, insanlara merhamet etmede o kadar ileri gitmiştir ki onlara kendilerinden daha yakın bir duruma gelmiştir. Bu kimselerin konu hakkındaki delilleri "*Kendinizi öldürmeyin*"³³¹ ayetidir. Zira kendini öldüren kimsenin aklı başında olduğu söylenemez. Bir başka delilleri ise "*Evlere girdiğinizde kendinize selâm verin*"³³² ayetidir. Halbu ki zikri geçen ayetle kastedilen kişinin kendisine selam vermesi değil, insanların birbirine selâm vermesidir. Mâtürîdî, Hız. Peygamber'in değer görmeye, itaat edilmeye ve yüceltmeye diğer insanlardan daha lâyık olduğu fikrindedir. Bir diğer açıdan Hız. Peygamber, müminlere karşı kendilerinden daha merhametli ve şefkatli olup, Yüce Allah'ın kendisini nitelediği merhamet üzeredir. İnsanların içerisinde başkalarının yapmış olduğu günahın kendisine en ağır geleni Hız. Peygamber'dir.³³³ Hız. Peygamber'in bu geniş merhameti, tebliğ etmekte olduğu dine insanların yönelmesindeki en önemli etkenlerden biridir.

³²⁸ El-Mü'minûn 23/94. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/490.

³²⁹ Bk. Âl-i İmrân, 3/8; İbrâhîm, 14/35. Ayrıca bir kimseyi Allah'ın rahmeti çepeçevre kuşattığı zaman onu başkalarının merhametine muhtaç olmaktan kurtarır. Başkalarının merhametinde ise Allah'ın rahmetine ihtiyaç duymaktan alıkoyacak bir özellik bulunmamaktadır. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/503.

³³⁰ Eş-Şuarâ 26/215. Ayrıca Bk. el-Hicr 15/88. İniş yapmak isteyen kuş alçalır, alçalma esnasında ise kanadını toplar ve indirir; uçmak istediğinde ise kanadını açar. Kuşun alçalma esnasında kanadını toplaması, alçakgönüllülüğü ve nezaketi ifade eden bir deyim haline gelmiştir. Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 3-4/846.

³³¹ En-Nisâ 4/29.

³³² En-Nür 24/61.

³³³ Bk. Et-Tevbe 9/127.

Hız. Peygamber'in engin merhametine tanıklık eden müminler de onu kendi canlarından ve çocuklarından daha fazla sevmektedirler. Onların Hız. Peygamber'e olan sevgileri ise tercihe dayalı olup tabii bir durum olan kalbin meyletmesinden kaynaklanan bir sevgi değildir.³³⁴ Ayrıca Hız. Peygamber dünyada olduğu gibi ahirette de şefaat etmek suretiyle müminlere yakın olacaktır.³³⁵ Mâtürîdî'ye göre Hız. Peygamber'i tebliğ görevi sırasında büyük külfetleri ve sıkıntıları göğüslemeye sevk eden, ahlâkının güzelliği, şefkat ve merhametinin fazlalığıdır. Onun ahlâkının üstünlüğü ise kendisini, nefsânî arzularına baskın gelmesinde gösterir. Onun dışındaki insanların ahlâklarının, çoğu zaman nefsânî arzularına karşı direnç göstermede başarısız olduğu söylenebilir.³³⁶

Nefsânî arzularına karşı direnç göstermede başarısız olan günahkarların akıbetinin kötü olduğu Hız. Peygamber'e ve inananlara hatırlatılmaktadır. Zira onlar peygamberleri yalanlamış, inatları yüzünden geçmiş ümmetlerin başına gelenleri gördükleri halde düşünüp ibret almamışlardır. Mâtürîdî, *"İşte gör günahkârların sonunun ne olduğunu!"* hitabının özellikle Hız. Peygamber'e yapılmış olmasını mümkün görür. Ona göre Allah günahkarların akıbetinin nasıl olduğunu düşünmesini tavsiye ederek Hız. Peygamber'den, insanlara olan merhametini esirgememesini, onların bu dünyada helak olmaları ahirette ise azap görmeleri yönünde bedduada bulunmamasını istemiştir.³³⁷

Hız. Peygamber insanlara karşı merhametini nasıl sergileyecektir? Rasûlullah'ın hangi insanlara ne şekilde ve nasıl davranması gerektiğinin Allah tarafından A'râf suresi 199. ayette ona bildirildiğini ifade eden Mâtürîdî bu hususları şu şekilde açıklar: Birincisi zalimlerin kendisine yönelik zulümlerini bağışlaması ve zulümlerine karşılık vermemesidir. İkincisi söylediğinin ne anlama geldiğini bilmeyen cahillerden yüz çevirmesi ve onlara yumuşak davranmasıdır. Üçüncüsü müminlere şefkatle muamelede bulunmasıdır. Hız. Peygamber'in müminlere karşı merhametli olduğu Tevbe suresi 128. *"Müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur"* ayetle tüm insanlara bildirilmiştir.³³⁸ Buradan çıkan sonuç inananlara merhametli davranmanın Hız. Peygamber için bir "zül" olmadığıdır. "Zül" kelimesine "boyun eğme ve bir kısım insanın diğerlerini istihdam etmesi" anlamı veren Mâtürîdî, kelimenin bu anlamıyla Hız. Peygamber hakkında kullanılmasını doğru bulmaz. Zira Allah'ın, tebliğle görevlendirdiği bir elçisine zor kullanılarak insanların

334 Bk. Buhârî, "İman", 8; Müslim, "İman", 69, 70.

335 El-Ahzab 33/6. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/353-354.

336 El-Kalem 68/4. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/137.

337 El-A'râf 7/84. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 4/490-491.

338 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 5/119.

kendisine hizmet etmesini emretmesi ihtimal dışıdır. Buna karşın insanlardan bir kısmını diğer bir kısmının işlemlerini yerine getirmesi için istihdam etmesi mümkündür.³³⁹ Müminler de Hz. Peygamber'den öğrendikleri merhameti birbirlerine karşı sergilerler. Onların birbirlerine karşı segiledikleri alçak gönüllülük ve merhamet duygusunun övülesi bir davranış olduğu Kur'an'da belirtilir.³⁴⁰

Mâtürîdî'ye göre, Hz. Peygamber'in merhametini esirgememesi gereken diğer bir grup hane halkıdır. Hz. Peygamber bir insan olarak eşlerine güzel muamele etmekle, şefkatli ve merhametli davranmakla sorumludur. O, eşlerinin rızasını kazanmak ve onları memnun etmek için kendisine helâl kılınanlardan ve haram olmayan lezzetlerden dahi uzak durmak ister. Yüce Allah, onun eşlerine olan şefkatinin ve iyi davranışının kendisine helâl kılınan nimetlerden yararlanmaktan vazgeçirecek boyuta ulaşmaması gerektiğini hatırlatmaktadır.³⁴¹ Böyle bir hatırlatmayla Hz. Peygamber'e herhangi bir yasak getirilmemekte, yaptığı bir yanlıştan dolayı azarlanmamakta bilakis eşlerine güzel davranması konusunda onun yükü hafifletilmektedir.³⁴² Zira bırakın ailesine olan şefkatini Allah'a iman etmekten yüz çeviren insanlara karşı dahi Hz. Peygamber'in şefkati öyle bir boyuta varmıştı ki, nerdeyse kendisini helâk edecekti. Aynı şekilde Allah'ın, *"Onlar için üzülüp kendini harap etme!"*³⁴³ buyruğuyla, onun tebliğ vazifesi sırasında yükünü azaltmak istemiş olması da ihtimal dahilindedir.³⁴⁴

Hz. Peygamber'in merhamet gösterdiği gruplardan birisi de kavminin inkarcılarıdır. Onların bütün kötü davranışlarına karşı Yüce Allah, elçisine sabrı elden bırakmamasını tavsiye etmiştir. Elçiler de dahil insanların, sıkıntılarının giderilmesi noktasında Allah'ın merhametini ummalarının yanında sabrı da elden bırakmamaları Mâtürîdî'ye göre sağlıklı bir davranıştır. Konuyla ilgili Me'âric suresi 5. *"Şimdi sen en güzel şekilde sabret"* ayetteki *"güzel sabır"* kelimesini bazılarının, *"içinde sabırsızlığın olmadığı sabır"* tarzında açıkladıklarını nakleden Mâtürîdî kelimeye kendisi de yorum getirir. Ona göre içerisinde sabırsızlığın yer almadığı sabır, kişide sabrın etkisinin görülmesi, diğer bir ifadeyle çehresinde beğenmeme ve asık suratlılık durumunun olmamasıdır. Başka bir açıdan güzel sabır, kendisine eziyet edilenin eziyet edene öfke

339 Eş-Şuarâ 26/215. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/90. "Zül" kelimesi sözlükte bir kahrın zorla, zor kullanarak itaat ettirmenin neticesinde ortaya çıkan horluk ya da hakirliktir. İbn Fâris, *Mu'cemu Makâyisü'l-Luga*, 2/345; İsfahânî, *el-Müfredât*, 239.

340 El-Feth 48/29. Ayrıca bk. el-Mâide 5/54.

341 Et-Tahrîm 66/1. Ayrıca bk. Fâtır 35/8.

342 İsrâ 17/29. *"Ölçüsüzce eli açık da olma"* ayetindeki ifade benzer bir durum söz konusudur. Bu ilâhî hitapla, cömertliğin son sınıra vardırılmasından ziyade cömertlik yaparken israf boyutuna varılması yasaklanmaktadır. Burada cömertlik konusunda Hz. Peygamber'in ve onun şahsında tüm inananların yükü hafifletilmektedir. Çünkü eli açıklığı son sınıra varıran kimse, kendisi ve hane halkı için elinde bir şey bırakmayacak, başkalarına el açacak bir duruma düşecektir.

343 Bk. Fâtır 35/8; el-Kehf 18/6.

344 El-Kalem 68/4. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/137.

ve hoşgörüsüz değil, şefkat nazarıyla bakması; eziyet edenlere misliyle karşılık vermemesi, onların ezalarına karşılık merhamet göstermesidir.³⁴⁵

2.2.5. Allah'ın Müminlere Merhameti

Allah'ın merhamet ettiği insanlardan bir diğeri müminlerdir. Yüce Allah'ın müminleri Nisâ suresi 152. ayette “*Allah’a ve elçilerine iman edip onlardan herhangi birini diğerlerinden ayırmayanlar*” olarak nitelediğini belirten Mâtürîdî, onların bu şekilde nitelenmelerinde “*Biz Allah’a, bize indirilene, İbrahim’e, İsmail’e, İshak’a, Yakup’a ve onların torunlarına indirilene; Rableri tarafından Musa’ya ve İsa’ya verilenlere, ayrıca diğer peygamberlere verilenlere inandık*”³⁴⁶ demelerinin büyük katkısı olduğunu ifade eder. Mâtürîdî’ye göre günah işlese de mümin Allah’a ve elçilerine iman etmekte ve elçiler arasında ayırma gitmemektedir. Buradan hareketle Mâtürîdî bu ayetin, büyük günah işleyene mümin ismini vermekten kaçınan, “Allah onlara mükafat vermeyecek”³⁴⁷ ve “Allah ezelden beri bağışlayıcı ve merhametli olmayıp sonradan bağışlayıcı ve merhametli olmuştur”³⁴⁸ diyen Mu’tazile’yi reddettiğini savunur. Mâtürîdî onların mümin hakkındaki bu yorumlarına; müminler Nisâ suresi 152. ayetin: “*Allah bir gün onlara mükafatlarını verecektir*” hükmüne dahil olup Yüce Allah onlara, kendisinin bağışlayıcı ve sonsuz rahmet sahibi olduğunu haber vermektedir söylemiyle cevap vermektedir.³⁴⁹

Mâtürîdî, Allah'ın birbirlerine alçakgönüllü ve merhametli davranan; kafirlere karşı çok sert ve dirençli³⁵⁰ olan, buna karşın karanlık yerine aydınlığı tercih eden müminlere merhametli olacağını Hadîd suresi 9. “*Kuşkusuz size karşı Allah, çok şefkatli ve merhametlidir*” ayetle ortaya koyduğunu zikreder. Ayet özellikle müminlere hitap etse de Mâtürîdî, buradaki rahmet ve şefkatin tüm insanlara yönelik olmasının da ihtimal dahilinde olduğunu düşünür. Çünkü Allah, insanlar arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın “size karşı çok şefkatli ve merhametlidir” buyurmaktadır. İnsanların Allah'ın birliğini ve rabliğini anlamaya ilişkin akıllarında yeteri kadar delil bulunsa da Allah, onlara karşı şefkatli ve merhametli olduğunun bir göstergesi olarak peygamberler ve kitaplar göndermiştir. Allah'ın lütfu ve rahmetiyle insanlara peygamberler ve kitaplar göndermesinin hikmetini Mâtürîdî, onların çağrıldıkları imanı daha çabuk kabullenmeleri, zihinlerindeki tereddütleri daha kolay gidermeleri olarak izah eder.³⁵¹

³⁴⁵ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 10/199-200.

³⁴⁶ El-Bakara 2/136.

³⁴⁷ Ebû'l-Hasan Abdülcabbâr b. Ahmed Kâdî Abdülcabbâr, *Tenzîhu'l-Kur’ân anî'l-Metâin*, (Beyrut: Yy., ty.), 263.

³⁴⁸ Kâdî Abdülcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/620. Krş. Ebû Yusr el-Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn*, thk. Hanz (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye Li't-Türâs, 2005), 135.

³⁴⁹ En-Nisâ, 4/152. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 3/405-406; Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn*, 137-140.

³⁵⁰ Bk. el-Mâide 5/54; el-Feth 48/29. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 3/543.

³⁵¹ El-Hadid 57/9. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 7/490. Ayrıca bk. en-Nisâ 4/29. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 3/143.

Müminlerin birbirine yakın olmalarını sağlayan husus nedir? Mâtürîdî'ye göre inananların birbirlerine yakın olmaları Allah'ın rahmeti sayesinde.³⁵² Arapçada “yakın olanlar” anlamındaki “mukarrebûn” kelimesi Mâtürîdî tarafından, dünyada hayırlı işlerde yarış içinde koşuşturanlar olarak anlandırılır. Mukarreb olanlar, şerre davet eden nefsânî arzularını terk ettikleri gibi helâka sürükleyici günahlardan ve hatalardan da uzak dururlar. Ayetteki yaklaştırma fiiline başkalarına nispet edilmesi yönüyle “yaklaştırılmış olanlar” manası da verilmiştir. Zira insanlar hayırlı işleri yapmayı kendi kendilerine değil diğer insanlar sayesinde başarırlar. Aynı şekilde helâke sürükleyen günahlardan ve hatalardan da başkaları sayesinde korunurlar. Bir bakıma onlar yaklaştırılma lütfuna, kendilerini dünyada hayır işlerine vakfetmeleri ve Allah'ın rahmeti sonucunda erişmiş olmaktadır.³⁵³ Mâtürîdî, “İsa'ya tabi olanların kalplerine şefkat ve merhamet yerleştirdik”³⁵⁴ ayetinden hareketle müminleri birbirine yakınlaştıran en önemli hususun İslâm dini olduğunu ifade eder.³⁵⁵

Mâtürîdî müminlerin yaptıkları hatalarda süreklilik göstermediklerinde affedilerek müjdeleneceklerine, yaptıkları günahlardan ve kusurlardan vazgeçtiklerinde bağışlanacaklarına inanan kimseler olduklarını zikreder. Ayrıca müminler her ne kadar fiillerinde Rablerine muhalefet etmeyeceklerine inansalar da hayatları boyunca işlemiş oldukları kusurlarının bağışlanacağı umudunu taşıdıklarını ifade eder. Ona göre müminler, Allah'ın af ve rahmetine güvenerek bazı hallerde günah işlese de her durumda Rabbine muhalefet etmekten vazgeçip tövbe etmenin, imanlarının aslı olduğuna inanırlar.³⁵⁶

Müminlerin bir kısmı mı yoksa tamamı birbirine karşı merhametlidir? Mâtürîdî'ye göre, Hak Teâlâ'nın “kâfirlere karşı sert, müminlere karşı merhametli” olmakla müminlerin hepsinden ziyade bir kısmını veya çoğunluğunu kastetmesi mümkündür. Nitekim konuyla ilgili Abdullah b. Mesûd'un şöyle dediği rivayet edilmiştir: ‘Şayet Yüce Allah, “İçinizden bir kısmı dünyayı, bir kısmı ise âhireti istiyordu”³⁵⁷ diye bildirimde bulunmamaş olsaydı biz, Hz. Muhammed'in ashâbı içinde dünyalığı isteyen birinin olduğunu bilemezdik’.³⁵⁸ Müminlerin inkâr edenlere karşı sert olmakla nitelenmeleri onlara karşı hiç şefkat duymadıkları anlamına gelmez. Zira Hz. Peygamber, inkarcıların da iman ehlinen

352 Hz. Peygamber'den merhametin hane halkından ziyade din kardeşine gösterilmesi gerektiği yönde rivayetler gelmiştir. Bz. Hâkim en-Nisâbüri, el-Müstedrek, 4/185; Buhârî, “İman”, 7; Müslim, “İman”, 71).

353 El-Mutaffifin 83/28. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/465.

354 El-Hadid 57/27. Ayrıca bk. Âl-i İmrân, 3/103; Meryem 19/96; el-Fetih 48/29; el-Mâide 5/54.

355 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/538-539.

356 Bk. Yâsin 36/11. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/507.

357 Âl-i İmrân 3/152.

358 El-Fetih 48/29, Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/31. İbn Mesûd'un sözü için bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 6/141.

olmaları yolunda kendini helâk edecek derecede büyük bir özveri/şefkat göstermiştir.³⁵⁹

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın azabından uzak kalacak kimseler Allah'ın rahmetine mazhar olanlardır. Bunlar Allah'ın merhamet ettiği, iman yolunu gösterdiği ve tevhit ile rızıklandığı kişilerdir. Çünkü onlar birbirlerine dost olup yardım ederler. Mâtürîdî Allah'ın izzet ve rahmet sahibi olmasının da müminlere herhangi bir azabın dokunmayacağına işaret ettiğini ifade eder. Ona göre, Duhan suresi 42. ayetteki “azîz” kelimesi ‘düşmanlarından dostlarının intikamını almakta güçlüdür’; “rahîm” kelimesi ise ‘sadece müminlere merhametlidir’ anlamına gelir. Azîz kelimesi ayrıca ‘tüm mahlûkatına karşı çok güçlü, mahlûkatın O’nun yüce kudreti karşısında hor ve hakir olduğu ve hiçbir şeyin acze düşüremeyeceği yüce kudret’ demektir.³⁶⁰ Yüce Allah'ın, Firavun ve kavminden öç alıcı olması, Hz. Mûsâ ve beraberindeki müminlere karşı merhamet sahibi olması “azîz”in Allah’a düşman olanlara, “rahîm”in de Allah’a dost olanlara yönelik olduğuna işaret etmektedir.³⁶¹

Allah'ın merhameti sadece müminlere mi hasır? Bu soruya Mâtürîdî, Şûrâ suresi 19. ayetle: “Allah kullarına yönelik çok lütfkârdır, dilediğine rızık verir” cevap vermeye çalışıldığını zikreder. Şöyle ki ayet kimilerince Allah'ın merhametinin her ne kadar genel olsa da müminlere has olduğu ifade edilmiştir. Onlara göre “Allah latiftir” beyanı “müminlere lütfedicidir” anlamına gelmektedir. Bazıları da ayetin mümin-kâfir herkesi kapsadığı kanaatindedir. Buna göre Allah her iki grup insana da lütfkârdır. Allah lütfu gereği dünyada mümine de kâfire de rızık vermektedir, ahirette ise sadece müminlere merhametlidir. Mâtürîdî sorunun cevabı hususunda kendi düşüncesini şu şekilde açıklar: Allah'ın her iki kesime de merhametli ve lütfedici olması mümkündür. Buna göre müminlere karşı merhametli ve lütfkar olacağında şüphe yoktur. Kâfirlere gelince dünyada azabın ertelenmesi onlara karşı da Allah'ın lütfkar olduğunun delilidir. İmtihan konusunda ise Allah her iki tarafa karşı merhametlidir.³⁶² Mâtürîdî, “Allah kendisini merhametli olmakla nitelemekle birlikte ahirette insanlara azap edeceğini haber vermektedir. Bu durum nasıl uzlaştırılır?” gibi başka bir sorunun akla gelebileceğini zikreder. O, böyle bir soruya ise: “Allah'ın azabı hak edenlere azap etmesi, kendisini merhametli olma niteliğinden çıkarmaz. Şayet onlara azap etmeseydi, akla uygun olmayan ve hikmetten uzak bir davranışta bulunmuş olurdu. Çünkü onlar hakikati kabule yanaşmadıkları için sonsuz azabı hak etmişlerdir” şeklinde cevap

359 Fâtır 35/8. Ayrıca bk. eş-Şuarâ 26/3; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/317.

360 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/210; eş-Şuarâ 26/9 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/51.

361 Eş-Şuarâ 26/68, 217. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/62; 8/90. Es-Secde 32/6; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/330.

362 Bk. el-A'raf 7/32, 156; el-Mû'min 40/7.

verilebileceğini ifade eder.³⁶³ Bu açıklamalardan Mâtürîdî'nin, Allah'ın dünya ve ahiretteki rahmetinin herkese aynı şekilde tecelli etmeyeceği kanaatine sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

Allah'ın müminlere olan merhametinin hem bu dünyada hem de ahirette gerçekleşeceğini dile getiren Mâtürîdî, şayet Allah'ın lütfu ve rahmeti dünyada ve ahirette müminlerle birlikte olmasaydı onlar işledikleri günahlar sebebiyle çetin bir azapla karşı karşıya kalacaklardı görüşüne sahiptir.³⁶⁴ Mâtürîdî bu düşüncesini Hz. Âişe'ye Safvân ile atılan iftira olayıyla temellendirir.³⁶⁵ İlk olarak şayet Allah'ın lütfu ve rahmeti müminlere yakın olmasaydı, Hz. Âişe'ye Safvân ile atılan iftira hususunda o ikisinin masum olduğuna dair ayetler indirilip de bunun sonucunda inananlar tövbe etmemiş olsalardı bu iftiralarından dolayı onlar ahirette azaba maruz kalacaklardı. Diğeri ise şayet Allah, lütfunu ve rahmetini müminlerden uzak etseydi Hz. Âişe'ye atılan iftira nedeniyle inananları ölmeden önce cezalandırırdı. Ayrıca "Allah'ın lütfu ve rahmeti hep sizinle olmasaydı" ifadesi olumlu anlamda Allah'ın rahmetinin insanlarla birlikte olduğuna işaret etmektedir. Allah'ın lütfu ve rahmeti karşısında inananlara düşen iftira gibi asılsız haber kendilerine ulaştığında birbirlerine hüsnü zan beslemektir.³⁶⁶ Mâtürîdî konu hakkında İbn Abbâs'ın, kendi özünüz hakkındaki hüsnü zannınızı Hz. Âişe için de muhafaza etseydiniz, bu çirkin fiili müminlerin annesinin ve aynı şekilde diğer mümin kadınların da yapmayacağını bildirdiniz, dediğini nakletmiştir.³⁶⁷

İman ehlinin, Allah tarafından desteklenmesi ve kendilerine merhametin sergilenmesi için hangi özelliklere sahip olmaları gerekir? Mâtürîdî'nin bu soruya ne cevap verdiğinden önce onun iman ehlini kaç grupta değerlendirdiğini ifade etmek faydalı olacaktır. İman ehlinin tamamını aynı düzeyde görmeyen Mâtürîdî onları üç grupta ele alır. Birinci grup, düşmanlarından korkmayarak imanlarını açıktan ilan eden ve onlarla savaş meydanlarında çarpışmaktan çekinmeyenlerdir. İkinci grup, imanlarını açıkça dile getiremeyen, düşmanın karşısına çıkmaya cesaret edemeyen, bununla birlikte iman bakımından kendilerinden daha güçlü olanların gölgesine sığınanlardır. Üçüncü grup, tereddüt

363 Eş-Şûrâ 42/19. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/7; 9/117-118; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 159. Cezalandırmak, Yüce Allah'ın günahkâr üzerindeki hakkıdır. Hakkını bu kimseden tamamen alabileceği gibi onu affedebilir de. Kâdî Abdülcabbâr, Ebû'l-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn*, (Dinin Temel İlkeleri), çev. Hulusi Arslan (İstanbul: Endülüş Yayınları, 2017), 118.

364 En-Nûr 24/10.

365 Allah Teâlâ iffete atılan iftira hakkında ağır ifadelerle hükümler düzenlemiş ve vâidde bulunmuştur. Bunun gerekçeleri farklı şekillerde izah edilebilir. Birincisi, iffetli kadınlara ve saygın kimselerin çocuklarına itham edici yakıştırmalarda bulunmalarına dair fasıkların umutlarını bütünüyle sonlandırmak, böylesi çirkin bir eyleme kalkışmalarına şiddetle karşılık vermek suretiyle cüretkârlıklarının önünü kesmektir. İkincisi insanlar, iftiraya maruz kalan iffetli/muhsan kadınlar ve saygın kimselerin çocuklarıyla evlenmek istemezler. Üçüncüsü iftirada bulunanlar, kendisine iftira atılan ile onun ilişkilendirildiği kimseler arasında nefret ve düşmanlığın meydana gelmesine neden olurlar.

366 "Bu sözü işittiğinizde mümin erkekler ve kadınların birbiri hakkında hüsnü zan beslemeleri gerekmez miydi?" en-Nûr 24/12.

367 En-Nûr 24/14, Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/532-533.

içerisinde olanlardır; kimsenin görmediği yerlerde kâfirlere yakınlık gösterirken, kalabalık ortamlarda müminlere uyanlardır. Gerçek iman sahiplerinin, Allah'a ve Rasûl'üne düşman olanlarla dostluk kurması düşünülemez. Allah, katından bir ruh/rahmet, kalplerine yerleştirdiği iman nûru ile inananları desteklemiş ve imanda sabit kılmıştır.³⁶⁸

Allah Teâlâ rahmeti gereği kendisine inananlara sıkıntılı anlarında "güven duygusu"³⁶⁹ indirmektedir. Bazı müfessirler "güven duygusu"ndan maksatın melekler olduğu görüşündedir.³⁷⁰ Güven duygusunun Allah'ın "yardımı", "yüceliği", "rahmeti" ve "sekineti" olduğu da zikredilmiştir.³⁷¹ Mâtürîdî'ye göre "sekinet" in aslı; şiddetli korku ve hüznün sonrasında meleklerle ya da hangi şekilde sükûn bulacaksa kalplerin o şekilde güven dolmasıdır. Yüce Allah, savaş meydanından ashabının dönmesi ve ayrılmaları elçisine zor geldiğinde onun kalbine güven indirmiş, gözle görülmeyen askerler olan melekleri göndermiştir, böylece savaş ve hezimetle inkâr edenlerin cezasını vermiştir. Bu beyanda, inkarcıları dost edinenlerin imanları yok olmuştur, diyen Mu'tezile'nin görüşünü reddetmeye dair delil bulunduğunu dile getiren Mâtürîdî gerekçesini şöyle açıklar: Yüce Allah, kafirleri dost edindikten sonra onları müminler olarak nitelemiştir. Bu durum da göstermektedir ki inkarcıları dost edinme, Mu'tezile'nin söylediği gibi inanaları imandan çıkarmamıştır.³⁷²

Allah inananların kalplerine huzur ve güven aşılamaktadır. Bu, onların imanlarına iman katmalarına katkıda bulunmak içindir. Bu bağlamda Fetih suresi 4. ayette geçen "sekînet" kelimesi farklı şekillerde anlamlandırılmıştır. Mâtürîdî ayette geçen "sekînet" kelimesine "rüzgâr vari bir özellik taşır, kedi kafası gibi bir başı ve iki kanadı vardır" şeklinde anlam verenlerin olduğunu ancak bu yorumun bir değerinin olmadığını belirtir. Zira ayette 'Allah, sekîneti müminlerin kalplerine indirdi', buyrulmaktadır. Mâtürîdî'ye göre onların sekîneti böyle tefsir etmeleri kabul edilecek olursa, Allah'ın onu kalplere nasıl indirdiği akla gelecek olup bunun nasıllığını bilmek ise söz konusu olmayacaktır. "Sekîneti indirdi" ifadesini, "huzuru ve rahmeti indirdi" şeklinde yorumlayanların da bulunduğunu zikreden Mâtürîdî, sekînetin aslının, kalplerin kendisiyle sükûna kavuştuğu bir hal olduğunu belirtir. O, bu ayetin aynı zamanda Mu'tezile'nin aleyhine delil olduğunu ise

368 Mâtürîdî ilgili ayette imanın mekânının kalp olduğuna delil bulunduğunu, İbn Mesûd'dan da bu konuda benzer bir yorum yapıldığını zikreder. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/578. Benzer ayetler için bk. "Allah sağlam sözle iman edenleri sapaşğlam tutar". İbrâhîm 14/27. "Güzel bir ağaca benzeyen güzel bir söz...". İbrâhîm 14/24; El-Mücâdele 58/22.

369 Et-Tevbe 9/26.

370 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/42.

371 İbn Abbâs, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbas*, 201; Zeyd b. Ali, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, 107; Taberî, *Câmi'ul-Beyân*, 11/395; Râzî, *Mefâtilu'l-Gayb*, 16/23.

372 Et-Tevbe 9/26. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 5/326.

şöyle açıklar: Allah, sekîneti/dinin hakikatini müminlerin kalplerine indirmiştir. Bu ise ilmin tefsiri olup delile dayanan ilmi yaratanın ve indirenin, ilmin kaynağının Allah olduğu manasına gelir. Halbuki Mu'tezile: "İlmi ortaya koyan ve istidlalde bulunan bizzat insandır. Hatta bu fiiller insanlardan meydana gelmiş ve hâdis olmuştur" der.³⁷³ Mâtürîdî, Mu'tezile'den bazılarının konu hakkında şu görüşte olduğunu da naklede: Sekîneti indirmenin Allah'a nispet edilmesi, hakikat değil mecaz anlamındadır. Nitekim, hakikaten evine indirmese de filan kimse filancayı kendi evine indirdi denilir. Ancak indirme fiilinin kişiye nispet edilmesi, onun evine gitmesine neden olan bir iş olmasındandır. Sekînetin, imanlarına iman katması amacıyla müminlerin kalplerine indirilmesinin Allah'a nispet edilmesi de bunun gibidir. Burada inananların kalplerine gerçek manada bir şey indirmek ve orada bilgi yaratmak söz konusu değildir, bu indiriş veya yaratma bir iş ve sebep yüzündendir.³⁷⁴ Mâtürîdî onların bu açıklamalarına şöyle cevap verir: Bir şeyi bir nesneye indirmek, onların söylediği manada olmadığı gibi o şeyi bir nesnede var etmek manasına da gelmez. Allah sekîneti, müminlerin imanlarını arttırmak için indirir. Böyle bir konuda, kendisinden kaynaklanan bir iş veya onda meydana gelen bir sebep yüzünden indirdi denilemez. Bu, Allah'ın: "*Allah'ın, günahlarını bağışlaması için sana apaçık bir fetih ihsan ettik*"³⁷⁵ ayetinde söylediği gibidir. Böyle bir kelime, ancak bahse konu olan günahı bağışlaması için o fethi lütfetmesi, haber verdiği biçimde ve indirmenin gerçek olmasında kullanılır.³⁷⁶

Müslümanların bir araya gelmelerine vesile olan sebepler ortada iken birbirlerine karşı kin ve düşmanlık duyguları nasıl meydana gelmiştir? Müslümanlar (Hâricîler, Mu'tezile vb.) birbirlerinin kanını akıtmayı nasıl helâl görmeye başlamışlardır?" Mâtürîdî'ye göre müslümanları bir arada tutan şefkat ve merhamet, Allah'ın lütfuyla vücut bulmuştur. Her ne zaman inananlar o lütfun kendilerine yönelmesini gerektirecek eylemlerden uzaklaşmışsa, lütuf ortadan kalkmış ve Müslümanlar arasında kan dökücü eylemler meydana gelmiştir. İşledikleri büyük günahlar sebebiyle Müslümanları kâfir ilan etmek için Hâricîler, sağlam temellere dayanmayan birtakım fikirler ortaya atmış ve günahkâr müslümanlarla savaşmayı meşru görmüşlerdir. Mu'tezile de büyük günah işleyenleri fâsık ve fâcir olarak adlandırmış ve onları imanla küfür arasında bir yerde konumlandırmışlardır. Kendi dışındakilerinin

373 Kâdî Abdulcabbâr, *el-Muhtasar fî Usûlî'd-Dîn*, 84-85.

374 Zemahşeri, sekînet kelimesinin hakikat manasının "hareket ya da hareket kabiliyetine sahip olmak"; mecaz anlamının ise "ızdıraptan sonra nefsin huzur bulması" olduğunu belirtir. Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşeri, *Esâsü'l-Belâğa*, thk. Muhammed Bâsil 'Üyûnî's-Sûd, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 1/467.

375 El-Fetih 48/1-2.

376 El-Fetih 48/25. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/293.

kâfir veya fâsık olduğuna hükmedenler, onlarla kendilerini bir arada tutan sebepler varlığını sürdürmekle birlikte, hiç şüphesiz onlarla kendi aralarına kin ve düşmanlık tohumları ekmiş olurlar.³⁷⁷

Müminler kendilerine düşmanlık eden çocuk, eş ve ebeveynine merhametli davranmalı mıdır? Yüce Allah, müminlere kendilerine düşman olan çocuk ve eşleri ile anne babalarına nasıl muamele etmeleri gerektiğini Teğâbûn suresi 14. ayetle öğretmektedir. Mâtürîdî'ye göre ayetteki "adüvven" kelimesinin hakikî düşmanlık olarak yorumlanması durumunda, ayet iki anlama gelecektir: Birincisi, şirk ve küfür gibi açık bir düşmanlıktır. Bu tür düşmanlığın gerçekleştiği durum erkeğin Müslüman, eşinin ve çocuğunun kâfir olmasıdır. İnanan erkek, kendisini küfre ve şirke çağıran eş ve çocuklarına uymaktan sakınmalıdır. Bunun yanında Allah'ın bağışlayıcı ve merhamet sahibi olduğu bilinciyle onların çağırdıkları amaç uğrunda işledikleri günahlarını affedip, onlara hoşgörölü ve bağışlayıcı davranmalıdır. Allah Teâlâ müminlere, İslam'a girmemiş eş ve çocuklarıyla birlikte yaşamaları hususunda affedici olmayı ve hoşgörölü davranmayı tavsiye ettiği halde Allah'a şirk koşan anne-baba hakkında şirk hususunda itaat etmemekle birlikte dünyada onlara iyilikle muamele edilmesini istemektedir.³⁷⁸ Mâtürîdî'ye göre kişiye, kendi karısı ve çocuğu üzerinde otorite sahibi olup, sözünü dinletebileceğinden onlara af ve müsamahayla davranması emredilmektedir. Anne babanın durumu diğerlerinden biraz farklıdır. Zira kişinin onlar üzerinde tam bir otoritesinden söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle kişiye dünyada anne babaya iyi davranması emredilmekte, buna karşın kötülüğe çağıran sözlerine itaat etmemesi gerektiği vurgulanmaktadır.³⁷⁹

İkincisi ayette geçen düşmanlık münafıkların yaptığı gibi gizli bir düşmanlık olarak da yorumlanabilir. Yüce Allah inananlara, düşman olan eşleri ve çocuklarının ihanet ederek kendilerini helâke düşürmelerinden sakınmalarını hatırlatmaktadır. Zira düşmanlığını içinde gizleyen birinin muhatabını yok etme arzusundan emin olunamaz. Allah, münafıkların gerçekte korkak ve zayıf olduklarını müminlere bildirmekle birlikte müminlerin yine de onlardan sakınmaları gerektiğini belirtir.³⁸⁰ Mâtürîdî ayetteki "adüvven" kelimesinin "düşmanlık fiili" anlamına da gelebileceğini belirtir. Bu tür düşmanlık, sıradan bir hayatta görülebileceği gibi eş ve çocukların, kişiyi cimrilik yapmaya ve başkalarına yardım etmekten vazgeçirmeye çağırması tarzında da ortaya çıkabilir. Mal azalacak kaygısıyla aile reisnin

377 El-Hadid 57/27. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/539.

378 Bk. Lokmân 31/15. Ayrıca bk. el-Ankebût, 29/8.

379 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/42.

380 Bk. Münâfıkûn 63/4.

insanlara iyilik yapması ve ikramda bulunması onlara ağır gelir. Yüce Allah ayette inananlara, eş ve çocuklarının muhtaçlara ihsan ve ikramda bulunmaktan vazgeçirmek konusundaki isteklerinden sakınmalarını emreder.³⁸¹ Zira kalpler arasında ülfet ve birliğin sağlanmasında etkin bir rol oynayan zekâtta, zekâtı veren kişiyi başkalarına karşı merhamete sevk eden bir özellik bulunduğu söylenebilir.³⁸²

İnananların günah kirinden kurtulmaları kendi gayretleri sonucu mudur? Mâtürîdî, Nûr suresi 20. ayetten hareketle inananların gûnahtan temize çıkmalarının Allah'ın rahmeti sayesinde gerçekleştiğini belirtir. Ona göre Allah ayette şart cümlesinin cevabını belirtmemiştir. Şart cümlesinin cevabı, sonraki ayette *"Allah'ın size lütfu ve merhameti olmasaydı, içinizden kimse asla temize çıkamazdı"* şeklinde belirtilen husustur. Bu da göstermektedir ki arınan kendi gayretiyle değil Allah'ın lütfuyla arınmaktadır. Ona göre kötü huy ve alışkanlıkları bırakarak kendini düzelten; güzel işleri, kulluğa yaraşır tâat ve amelleri yapanlar da bunları Allah'ın rahmetiyle başarmaktadır. Zira inananların arınması Allah Teâlâ'nın kendilerini koruma altına alması, kendilerine tevfiği/yardımı, kitaplar ve resûller göndermesiyle gerçekleşir. Zikri geçen ayette Mu'tezile'nin görüşünü reddeden delil bulunduğunu ifade eden Mâtürîdî, Allah'ın kendisini arındıranın ancak Allah'ın lütfu ve rahmeti sonucu arındığını belirtmesine karşın Mu'tezile'nin bunun aksini söylediklerini ifade eder. Mu'tezile'ye göre Allah, günahkarlara yaptıklarının karşılığının dışında başka bir ceza verecek olsa zâlim olur. Bir kimse dünyada yapması gerekeni yerine getirdiğinde lütufta bulunmuş sayılmayacağı gibi adil olan Allah da kendisine düşeni yapması nedeniyle mufdîl/lütufta bulunan olarak vasıflanamaz. Allah Teâlâ ayırım yapmaksızın herkese kendilerini arındıracak ve durumlarını düzeltecek olanakları vermiş, onlardan bir kısmı ise kendi tercihleri/iradeleri ile arınmaktan yüz çevirmişlerdir.³⁸³ Mâtürîdî ise Mu'tezile'ye cevap olmak üzere Hak Teâlâ'nın kullarına vermesi durumunda arınmalarına vesile olacak lütfunu katında tuttuğunu, nefsinin ıslah ederek arınana lütfunu nasib ettiğini, arınmak istemeyenden ise lütfunu esirgediğini belirtmiştir.³⁸⁴

Mâtürîdî'nin, nefsinin arındırarak rahmete erenlerin bunu Allah'ın lütfuyla elde ettikleri hususunda ileri sürdüğü bir diğer delili Nûr suresi 21. ayettir. Ona göre ayetteki *"Nefsini arındıran"* ibaresindeki "arındırma" fiilinin Allah'a ve kula isnadı mümkündür. Kelime Allah'a isnad edildiğinde *"De ki: "Ancak Allah'ın lütfu ve merhametiyle, işte*

381 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/43.

382 Bk. el-Bakara 2/110. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/537-538.

383 Bk. Kâdî Abdülcabbâr, *el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn*, 117-118.

384 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/534-535.

bunlarla sevinirler! Bu, onların dünya malı olarak biriktirdiklerinden daha hayırlıdır”³⁸⁵ ayetinde de yer aldığı üzere arınan kişi, Allah Teâlâ'nın lütfuyla/rahmetiyle arınmış olmaktadır. İfadenin kula isnad edilmesi durumunda ayet: “zekkâhâ/nefsin sahibi kendini arındırırsa” anlamına gelecektir. Nefsini arzu ve hevesiyle başbaşa bırakanın ise ziyan etmesi muhakkaktır. Bu iki durum birlikte düşünüldüğünde “tezkiye/arındırma” ve “dalâl/sapkınlık yolu” yaratma açısından Allah’a, işlenmesi bakımından kula nispet edilir.³⁸⁶

Allah'ın inananlara karşı merhametinin bol olmasının göstergeleri onlar için gemileri, uzak beldelerde kendileri için yarattığı rızıklara ulaşmak üzere hayvanları yaratması; tövbe edip hatalarından döndüklerinde ise hatalarını affetmesidir. Seneviyye'nin³⁸⁷ Allah'ın müminlere olan merhameti konusunda itirazı olduğunu belirten Mâtürîdî, onların itirazının: Rabbinizi rahmet ve şefkatle niteliyorsunuz. Oysa ki o üzerinize şiddet, sıkıntı ve külfet yüklüyor; sizi öldürüyor ya da katlediyor: Bu sayılanların rahmet sıfatının bir sonucu olduğunu iddia etmek mümkün değildir, şeklinde olduğunu dile getirir. Mâtürîdî bu itiraza şöyle cevap verilmesi gerektiğini belirtir: Kişi kendisine karşı çok merhametli, nefesine karşı şefkatlidir. Bununla beraber fayda umuduyla kişi hacamat yaptırmak, kan aldırarak, tadı hoş olmayan ilâçlar içmek gibi kendisine sıkıntılar ve külfetler yükleyebilir. Kişinin, elde edeceği faydayı göz ardı ettiğinde bunlara tahammül göstermesi beklenemez. Ana-baba da çocuklarına merhametle dolu olmalarına karşın, onların lehine fayda umduklarından onlara sıkıntılı işleri, büyük külfetleri yüklerler. Ana-babanın çocuklarına yükledikleri bu sıkıntı ve külfetler kendilerinin onlara karşı merhametle nitelenmelerine engel olmadığı gibi Yüce Allah'ın inananlara yüklediği külfetler de O'nun rahmet sıfatıyla vasıflanmasına engel teşkil etmez ve O'nu hikmet sınırlarının dışına çıkarmaz.³⁸⁸

Mâtürîdî'ye göre Yüce Allah'ın inananlara olan bir diğer lütfu helak etmediği insanların yerine onları getirmesidir. Bu bağlamda Yûnus suresi 14. ayetteki “halâîf” kavramı “yok etmediği o insanların yerine sizleri getirdi” anlamına gelmektedir. Zikri geçen ayette bir bakıma Allah'ın nimeti, lütfu ve rahmeti hatırlatılmaktadır. Hz. Peygamber'in kavmi önceki peygamberlerin kavimleri gibi elçilerini inkâr etmişse de

385 Yûnus 10/58.

386 Bk. eş-Şems 91/9. Mâtürîdî'ye göre “Tezkiye etme”, kişinin onu geliştirip görünür kılması sonrasında insanların ona övgü ve tâzim gözüyle bakar hale gelmesi demektir. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/543-544. Ayrıca bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 365-367; Ebü'l-Mu'in Meymun b. Muhammed en-Nesefî, *Kitâbü't-Tevhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, nşr. Habibullah Hasan Ahmed, (Kahire: Dâru't-Tabaâti'l-Muhammediyye, 1986), 278-283.

387 Seneviyye, yaratılışın aydınlık (nur) ve karanlıktan (zulmet) ibaret olan iki temele dayandığını iddia eden gruplar demektir. Seneviyye, sonraları Mâneviyye, Mezdekiyye, Deysâniyye, Merkuniyye vb. firkalara ayrılmıştır. bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 57; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 264-277; Muhammed Ali b. Ali et-Tehânevî, *Keşşafu Istilâhâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1/179.

388 Yûsuf 12/64. Ayrıca bk. İsrâ 17/66. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/83-84.

Allah, lütfu ve rahmeti ile bu kavmi topluca helak etmemiştir. Allah rahmeti gereği onlara mühlet vermiş ve onları tövbe etmeye çağırmıştır.³⁸⁹ Mâtürîdî'ye göre Allah'ın müminlere olan merhametinin bir diğer göstergesi aralarında kisası meşru kılmasıdır. Allah'ın inananların arasında cana karşılık can, mala karşılık mal alma şeklinde uygulanan kisas cezasını meşru kılmasında onların hayatlarının ve mallarının bekası söz konusudur.³⁹⁰

Allah'ın rahmeti kendisiyle birlikte olanlara ahirette azap donunacak mıdır? Mâtürîdî'ye göre inananlara, Allah'ın rahmeti kendileriyle olduğundan ahirette azap ilişmeyecektir.³⁹¹ O, azabın Müslümanlardan uzak olmasının diğer nedenlerini peygamberlerin ve takva sahiplerinin şefaathleri, Müslümanların önceden yapıp gönderdikleri ve günahlarının bağışlanmasını gerekli kılacak iyi amelleri yapmaları olarak sıralar. Mâtürîdî, kâfirlerin günahlarına keffaret olacak iyi amellerinin olmadığını, kendilerine şefaathçi olur ve kendilerini Allah'a yakınlaştırır umuduyla putlara tapmalarının ve meleklerle ibadet etmelerinin, Allah'ın rahmetinin onlara ulaşmasını sağlamayacağını, hiçbir yaratılmışın şefaatinin/yardımının da kendilerine çekmeyeceğini belirtir.³⁹²

2.3. Allah'ın İnsanlara Olan Merhametinin Süresi

Allah'ın insanlara merhamet etmesinin bir başlangıcı ve sonu var mıdır? Mâtürîdî'nin bu konu hakkındaki açıklamalarına geçmeden önce onun insanları Allah'ın mülkü olarak değerlendirdiğine işaret etmekte fayda vardır. Mâtürîdî, yaratılmışların tamamının Allah'ın mülkü olmasından hareketle Allah'ın, bir uyarıcı göndermeksizinkullarına azap edebileceğini dile getirir. Bu hususta Mâtürîdî'nin delili Tâhâ suresinin 134: *Şayet biz bundan önce onları bir azapla helâk etmiş olsaydık*” ayetidir. Ona göre zikri geçen ayette iki yön bulunmaktadır. Birinci yön, “*Biz bir resûl göndermedikçe azap etmeyiz*”³⁹³ ayetinden hareketle peygamber göndermeden evvel işledikleri kötülükler nedeniyle insanlara Allah'ın azap etmesinin doğru olmadığını iddia edenlere karşıdır. Mâtürîdî'ye göre söz konusu ayette Allah'ın peygamber göndermese dahi insanlara azap etme yetkisinin olduğuna dair bir izah bulunmaktadır. Çünkü Allah, insanları helâk etme tehdidinde bulunmuştur. Şayet azap etme

³⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/18.

³⁹⁰ Allah'ın insanların tamamını tek bir asıldan var etmesi de O'nun rahmetinin göstergesidir. Zira cevher sahibi olan her varlık kendi cevheri ile uyumsuzluk yaşamaz. Allah'ın rahmet eserlerinden bir diğeri de inananlar üzerinde afetlerin hasarlarını aza indirmesi, onların rızıklarını bereketlendirmesi, onlara özel bir lütufla yol göstermesi ve onları türlü hastalıktan uzak tutmasıdır. En-Nisâ 4/29. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 3/143.

³⁹¹ “Eğer dünyada ve ahirette Allah'ın lütfu ve rahmeti hep sizinle olmasaydı azap size dokunurdu.” En-Nûr 24/14. Allah'ın bu ayette belirttiği ve bütün “lev lâ” ile başlayan ifadeler “olmadı” anlamındadır.

³⁹² El-Meâric 70/2. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/196.

³⁹³ İsrâ 17/15. Zemahşerî'ye göre peygamberlerin gönderilmesinin temel gayesi insanları gaflet girdabında düşme konusunda uyarıp gözlem ve tefekküre dikkatlerini çekmektir. Bu aşamadan sonra, onların “Biz gaflete düşmüştük! Bize aklın delilleri hakkında düşünmemiz için uyarı mahiyetinde bir peygamber gönderilmiş olsaydı ya!” deme imkanları kalmamıştır. Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1-2/628.

ve yok/helâk etme hakkı bulunmasaydı insanlara yönelik yapılan bu tehdidin de bir manası olmazdı. Ancak Allah, lütfunun ve rahmetinin bir sonucu olarak insanlara azap etmeyi tehir etmiştir. Ayetin ikinci yönü, “kul için en faydalı olanı yaratmak Allah üzerine vaciptir” görüşünü savunan Mu'tezile'ye karşıdır. Onlara göre Allah'ın insanlara yönelik tehdidinde şu iki ihtimal akla gelebilir: Ya Allah'ın tehdit etmekten vaz geçmemesi insanlar için daha faydalıdır ya da tehdit etmekten vaz geçmesi daha yararlıdır. Şayet Allah'ın insanlara yönelik tehdidi onlar için daha faydalı ise Allah bunu terketmiştir. Bu durumda kulların faydasına olanı terketmekle Allah zalimlik yapmış olur. Allah'ın kulları tehdit etmeyi bırakmaması kullar için daha aslah olduğu ikinci ihtimalde ise Allah yaptığı azap tehdidiyle kullara zulmetmiş durumdadır. Zira yapılan azap tehdidinin kulların yararına olmadığı muhakkaktır.³⁹⁴

Mâtürîdî, “Dilerse size merhamet eder, dilerse sizi cezalandırır” ayetinden hareketle mahlukata merhamet ya da azap etmenin Yüce Allah'ın dilemesine bağlı olduğunu zikreder. Bununla birlikte o, bazılarının Yüce Allah'ın zorbaların eziyetlerinden mazlumlara kurtarmaya yahut zalimleri mazlumların başına musallat ederek mazlumlara cezalandırmaya muktedir olduğu görüşüne sahip olduklarını nakleder. Bazılarına göre ise Allah, dilerse inananlara merhamet eder böylece onları dinine yönlendirir ve kendi yolundan gitmeye muvaffak kılar. Bir diğer yoruma göre ise Allah Teâlâ dilerse inananlara olan yardımını keser ve onları rezil eder, dinine girmeye muvaffak kılmaz. Mâtürîdî ayet hakkında yapılan tüm yorumları kabul etmekle birlikte ayetin ‘dünyada ve ahirette rahmet eder’ anlamına gelme ihtimalini de olası görür. Ona göre Allah'ın insanlara dünyada merhamet etmesi, onları itaatte başarılı kılması; ahiretteki rahmeti ise onları affedip cennetine dahil etmesidir. Allah'ın insanlara dünyada azap etmesi onları rezil etmesi ve tercihleri ile baş başa bırakması; ahiretteki azabı ise onları cehennem ateşine girdirmesidir.³⁹⁵

Hak Teâlâ “Rabb'iniz kendine, merhamet etmeyi yazdı”³⁹⁶ ayetiyle varlıklara özellikle de insanlara merhamet edeceğini bildirmektedir. Peki Allah'ın merhamet etmesinde belli bir süre söz konusu mudur? Bazılarına göre Allah, ilk hatalarında insanları hemen sorguya çekmemekte, onlara belli bir zamana kadar süre vermekte ve tövbe ederek o hatadan dönmelerine fırsat tanımaktadır. Mâtürîdî İbn Abbas'tan, Allah kuluna tevbe kapısını ölüm anına kadar açık tutar, tarzında nakilde bulunarak Allah'ın merhametini kişinin ölüm anına

394 El-Kasas 28/47. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/174.

395 İsrâ 17/54. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/63.

396 El-En'âm 6/54. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/531-532.

kadar sürdürdüğünü dile getirir. Zira bilerek veya bilmeyerek kötülük yapan herkesin, yanlıştan tövbe eder ve yanlışlarını düzeltirse, yaptığı hataları Allah'ın merhameti gereği bağışlanır.³⁹⁷

Allah merhameti gereği kimi durumlarda insanlara azap etmez. Mâtürîdî, Allah'ın insanlara azap etmediği durumları Enfâl suresi 33. ayetten hareketle izah etmeye çalışır. Birincisi Hz. Peygamber'in müminlerin arasında olması durumudur.³⁹⁸ İkincisi müminlerin/insanların tövbe etmeye ve namaz kılmaya devam etmeleridir. Üçüncüsü insanların iman ediyor halde bulunmalarındır. Taberî'nin naklettiğine göre İbn Abbas'tan da bu tarzda bir yorum gelmiştir.³⁹⁹ Hak Teâlâ, azabı insanların umutsuzca bağırıp çağrışacağı güne tehir etmektedir:⁴⁰⁰ Mâtürîdî tarafından ilgili ayetteki "*sen içlerinde olduğun*" ibaresinde kastedilenlerin sadece Mekke halkı olduğu yorumu da yapılmıştır. Bu yorumdan çıkan sonuca göre Allah Teâlâ, kadın ve çocuklar gibi Müslümanlardan birilerinin içerisinde Hz. Peygamber bulunduğu müddetçe inkarcılara azap etmeyecektir. Bununla birlikte Allah'ın Mekke halkına yönelik azabı daha önceki ümmetlerde olduğu gibi köklerini kazıma ve toplu helak şeklinde olmayıp savaş ve cihat vasıtasıyladır.⁴⁰¹

Mâtürîdî, Mu'tezilî alimlerin "*tövbe etmeye devam ederken de Allah onlara yine azap etmeyecektir*" ayetinin zahirine bakarak 'iman edeceği sıra' yani 'Allah, içlerinden birinin yaşamının sonunda iman esaslarını kabul edeceğini bildiği sürece onlara azapta bulunmaz'⁴⁰² şeklinde yorumladıklarını nakleder. Zira onlara göre bir kimsenin hayatının sonunda iman edeceği Allah'ın ilminde mevcutsa, o kişiyi helak etmesi Allah için caiz değildir. Bu yorumlarından onların ayetin zahirini aslah prensiplerine uygun bir şekilde yorumladıkları anlaşılmaktadır. Ancak Allah'ın merhametinin süresi konusunda Mu'tezile'nin açıklamaları Mâtürîdî'ye göre tutarsızdır. O, Mu'tezile'nin bu konudaki tutarsızlığını: "*Şayet ayetin anlamı onların yorumladığı şekilde olsaydı, aralarından İslam'ı din olarak benimseyenlerin olma ihtimalinden dolayı bu kimselere karşı cihat etmek ebedî olarak caiz olmayacağı gibi savaş emri de anlamsız hale gelecekti. Allah bu kimselere karşı savaşı emrettiğine göre durum, onların zannettiği gibi değildir*"⁴⁰³ şeklinde ortaya koymaktadır.

397 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 4/96.

398 Bk. el-Enbiyâ 21/107.

399 Taberî, *Câmi'ul-Beyân*, 11/155-156.

400 Bk. İbrâhîm 14/42; el-Mû'min 40/32; el-Kamer 54/46.

401 Bk. el-Fetih 48/25. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 5/190-191 (Enfâl, 8/33). Krş Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/416.

402 Bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/239.

403 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 5/191-192. "Bağışlanmak için dua ederlerken" ifadesi hal cümlesi olup 'istigfarda bulunmadıkları' anlamını vermektedir. Yani iman edip küfür hallerinden bağışlanma dileyenlerden olsalar Hüd 117. ayette olduğu gibi onlara elbette azap etmezdi. Ancak onlar iman edip bağışlanma dilemedikleri gibi bu da onlardan beklenmemektedir. Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/417.

Mâtürîdî'ye göre Allah, İslam dinine girme sürecinde olan insanlara azap etmeyecektir. O, İslam dinine girme sürecinde olan insanlardan maksadın hicret sonrası Mekke'de kalan az sayıdaki gariban Müslümanlar olduğunu belirtir. Allah, bunların da Mekke'den çıkmasıyla birlikte Mekkeli müşriklerle ilgili olarak: *"Allah onlara niye azap etmesin?"*⁴⁰⁴ buyurmuştur. Nakledildiğine göre Ebû Hureyre Allah'ın merhametinin Mekkeliler'in üzerine tecelli etmesinde iki unsurun etkili olduğunu ifade eder. Bunlardan biri Hz. Peygamber'dir. Zira Allah, elçisi içlerinde olduğu sürece onlara azap etmeyeceği garantisini vermiştir. Diğerisi ise istiğfar/bağışlanma dilemektir. Zira Hak Teâlâ tövbe edip dururlarken de onlara azap etmeyeceğini bildirmiştir. Ebû Hureyre'ye göre Allah'ın merhametinin nedenleri olan bu iki unsurdan birincisi Hz. Peygamber'in Mekke'den ayrılmasıyla sona ermiş, istiğfarda bulunma ise devam etmektedir.⁴⁰⁵ İbn Abbas'ın da *"Allah son ümmet için iki hususu güven unsuru kılmıştır. Bu iki güven unsuru aralarında olduğu sürece onlar azabın afetlerinden korunmuş olacaklardır. Güven unsurundan biri olan Hz. Peygamber'i Allah kendi katına almıştır. Diğer güven unsuru ise insanların arasında devam eden istiğfardır"* görüşünde olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁰⁶

Mâtürîdî, Allah'ın yapılan hatalara karşı insanlara olan merhamet etme süresinin ne kadar olacağının tayin edilmesinde insanın rolünün de unutulmaması gerektiğini savunur. Ona göre insanlar Allah'tan bağışlanma diledikleri müddetçe şirk dönemlerinde dahi işledikleri günahlar *"sizi bağışlar. Allah engin mağfiret sahibidir"*⁴⁰⁷ ve *"şayet onlar vazgeçerlerse, artık Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir"*⁴⁰⁸ ayetleri gereğince Allah tarafından silinmektedir. Böylece Müslüman oldukları dönemde Allah'ın bu durumda olan insanlara merhamet etmesinin bir hakikat olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁰⁹

Allah'ın insanlara sebepsiz yere azap etmediğini, Allah'ın azabının gerçekleşmesinin bir kanunu olduğunu belirten Mâtürîdî, konuyu şu şekilde izah eder: Azabı hak eden inkârcı toplum içerisinde önce peygamberler ve inananlar çıkarılır, sonrasında o toplum helak edilir. Bu husus Muhammed suresi 13. *"Seni dışarı çıkaran şehriden daha güçlü nice şehri helak ettik; onlara yardım edecek kimse de yoktu"* ayette

404 El-Enfâl 8/34.

405 Celâleddin es-Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, 7/108.

406 Ali b. Ebî Talhâ, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs*, 191; Taberî, *Câmi'ul-Beyân*, 11/151; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, 7/108-109. Konuyla ilgili olarak Abdullah b. Amr'dan: "Rasûlullah, doğa olayları için kıldığı bir namazda son secdeydi. Bir anda "öf, öf" dedi. Peşisıra da şöyle buyurdu: "Ey Rabb'im! Ben onların arasında hayatta iken onlara azap etmeyeceğini vadetmemiş miydin? Ey Rabb'im! Onlar tevbe ederlerken onlara azap etmeyeceğini vadetmemiş miydin?" şeklinde bir nakilde bulunulmuştur. Bk. Ebû Dâvûd, "Salatü'l-İstiskâ", 9; Nesâî, "Küsf": 20. Bu olayın Hz. Peygamber dönemindeki güneş tutulması sırasında olduğu ifade edilmiştir. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 5/192-193.

407 El-Enfâl 8/70.

408 El-Bakara 2/192.

409 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 5/267.

ifade edilmektedir. Ayette Allah, inkârcı Mekke halkının da ayette belirtilen inkarcılar gibi azabı hak etliklerini haber vermekte ve “Ey Rasûlüm, diğer elçilerin kavimlerinin arasından çıkarıldıkları gibi sen de kavminin arasından çıkarıldın” demektedir. Fakat Hz. Peygamber’i kavmine rahmet olarak gönderen Allah Teâlâ lütfu sonucu merhamette bulunarak onların başına gelmesi muhtemel olan azabı ertelemiştir.⁴¹⁰

Allah’ın azap kanunundan bahseden bir diğer ayet İsrâ suresi 77. “Senden önce gönderdiğimiz elçiler hakkındaki kanun da budur” ayettir. Mâtürîdî konu hakkında Hasan-ı Basrî ve diğerlerinden nakilde bulunur. Hasan-ı Basrî’ye göre, geçmiş ümmetlere dair Allah’ın kanunu, ‘onlar bir peygamberi öldürdüklerinde ya helâk edilir ya da azaba çarptırılırlardı’ tarzındadır. Kimilerine göre ise inkarcılar tarafından bir peygamberin kendi bölgesinden çıkarılması durumunda, Allah inkarcıların iman etmeyeceklerini bildiği için, yürürlükte olan ilâhî kanun inkarcıların yok edilmesidir; bazılarına göre ise sadece yurtlarından çıkarılmalarıdır.⁴¹¹ Fakat onlar köklerinin kazınması tarzından ziyade rahmet azabı/helâki tarzında azaba mâruz bırakılmışlardır. Zira Allah kendi yasasında herhangi bir değişikliğin olmadığını ifade etmektedir.⁴¹²

Mâtürîdî’ye göre şartlar olgunlaşıp Allah’ın azap kanunu işlerlik kazandığında helakedilene toplumdan geriye hiçbir şey kalmamaktadır.⁴¹³ Bir başka deyişle onlardan geriye kötü anılmaktan başka isimlerinin birlikte anılacağı bir nesil kalmamıştır. Buradan onların, içerisinde hiçbir merhamet unsuru taşımayan bir azaba uğradıkları anlaşılmaktadır. Âd ve Semûd kavimlerinin başına gelenlerin Mekkelilere haber verilmesiyle onların da benzer davranışlar sonucu aynı azaba maruz kalacakları hatırlatılarak yüreklerine korku salınmaktadır. Mâtürîdî’ye göre Allah’ın bu ümmete olan azabı içinde rahmetin bulunduğu bir azap olup cihat yapma ve düşmanla karşılaşma şeklindedir. Zira bu ümmetin buluşa ermemiş çocukları ve kadınlarıyla savaşılmamakta, aksine Müslüman olma ihtimali düşünülerek esir alınmaktadır.⁴¹⁴

Azabın tehir edilmesini rahmet olarak değerlendiren Mâtürîdî, sayet önceden belirlenmiş bir vade olmasaydı azabın inkarcıların tepelerine kesinkes ineceğini ifade eder. Mâtürîdî bir inkârcının: Allah, bu ümmetin inkarcılarına yönelik azabı geri bırakmış ve iman etmeleri için mühlet vermiş diyorsunuz. Ancak bu insanlar Allah’tan, azabın başlarına gelmesini çabuklaştırmasını istemiştir. Peki onlar tarafından dile getirilen bu isteği Allah biliyor muydu? Onların bu isteğini Allah

410 Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/270.

411 Bk. *Tevbe* 9/40; *Muhammed* 47/13. Bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/268.

412 Bk. *İsrâ* 17/77; *el-Ahzâb* 33/62; *el-Fetih* 48/23. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 7/94.

413 Bk. *el-Hakkâ* 69/8.

414 Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 10/168.

bilmiyordu denilirse Allah'ın bilgisiz olduğu kabul edilmiş olunur. Eğer onların bu isteği Allah tarafından biliniyordu dersiniz, onların başına ne geleceğini bildiği halde niçin onlara mühlet vermiştir? diye soru sorabileceğini dile getirir. Mâtürîdî bu soruya şöyle cevap verileceğini zikreder: Onlar hakkında azabın tehir edilmesi ve bir süre belirlenmesi Allah'ın onlara olan rahmeti ve lütfudur. Bir bakıma Allah şöyle buyurmuş olmaktadır: "Allah, son ümmete takdir buyurduğu rahmetini esirgeseydi, inatçılık ve alay etmek için elçilerinden mucize ve azap istediklerinde önceki ümmetlerin başına gelenin bir benzeri azap bunların da başlarına gelirdi."⁴¹⁵

Allah tarafından daha önce verilen bir sözden dolayı helak edilmeyenler hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Mâtürîdî Fussilet suresi 45. "*Şayet Rabbin tarafından daha önce verilmiş bir söz bulunmasaydı haklarında hüküm kesinleşmişti*" ayetin zahirinin, Allah'ın lütfu ve rahmeti ile kendilerinden azabın ertelendiği kişilerin, Hz. Mûsâ'nın kavmi olduğuna işaret ettiğini belirtmektedir. Çünkü Allah, zikri geçen ifadeyi "Mûsâ'ya vahyi indirmiştik" cümlesinin ardından söylemektedir. Ancak Mâtürîdî müfessirlerin, burada Allah'ın merhameti sayesinde azabı ötelenen kavmin Hz. Peygamber'in ümmeti olduğunda ittifak ettiklerini zikreder. Bununla birlikte Mâtürîdî ilgili ayetin zahiri konusunda müfessirlerle aynı fikirde olmasa da diğer ümmetlerin aksine Hz. Peygamber'in ümmetinin dünyada helâka uğramaktan Allah'ın lütfu ve rahmeti sayesinde kurtulduğunu kabul eder.⁴¹⁶

Mâtürîdî'ye göre zikri geçen ayetin zâhiri mülhitlere/dinden çıkanlara dair bir delil konumundadır. Çünkü bu tür bir söz insan tarafından ancak iki anlamda söylenir: Birincisi insan bunu akıbeti bilmediği; ikincisi verdiği söze sadık kalmadığı için söyler. Ancak Allah, işlerin nereye varacağını bilmemekle, ilim ve kudretine ait delilleri ve mucizeleri var etmekten aciz olmakla nitelenmekten beridir. Mâtürîdî ayetin metninde geçen "kelime" sözcüğünün delil,⁴¹⁷ din,⁴¹⁸ azabın ertelendiği saat,⁴¹⁹ daha önce hükme bağlandığından hak edilen bir azabı derhal uygulamayacağına dair Allah'ın lütfu ve rahmeti anlamlarına geldiğini belirtir. Mâtürîdî'ye göre bu ayet, Mu'tezile ve Hâricîyye'nin "azabı hak eden kişiyi affetmeye yahut azabını ertelemeye Allah'ın hakkı yoktur"⁴²⁰ şeklindeki iddialarını da reddetmektedir. Onların bu sözüne Mâtürîdî, 'Allah'ın azabı belli bir zamana ertelemesinde bu ümmete

415 El-Ankebût 29/53. Krs. El-Enfâl, 8/32. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/223. Ayrıca bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/523.

416 Yâsin 36/43-44. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/523; 9/91-92. Bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 27/135.

417 Bk. eş-Şûrâ 42/24; Kehf 18/109.

418 Bk. et-Tevbe 9/40.

419 Bk. el-Kamer 54/46. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 3/169; Ali b. Ebî Talhâ, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs*, 509;

420 Konu hakkında Mu'tezile'nin delili el-Kâf 50/29 ayettir. Bk. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/220.

yönelik lütfu ve merhameti söz konusudur. Azabı hak etmeyenlere, Allah'ın lütuf ve rahmette bulunduğundan söz etmesi manasız olurdu' şeklinde cevap verir.⁴²¹

Mâtürîdî Hz. Peygamber'in kavminin, Allah'ın cezasını gördükleri süreçte yapmış oldukları imanın Allah tarafından merhamet gösterilerek kabul olunduğunu zikreder. Bunun yanında Allah, azabı gördükleri sırada önceki ümmetlerin iman etmelerini kabul etmemiştir. Zira bu zamandaki imanın onlara bir faydası olamasa gerektir.⁴²² Mâtürîdî, birtakım belalardan Allah bu ümmeti uzak tutmuş ve onlara teminat vermişken, "*Başlarına geleceği haber verilen günden dolayı vay o inkârcıların haline!*" diyerek bu ümmeti belâlarla nasıl korkutur? şeklinde bir soru yöneltilebileceğini ardından zikri geçen soruya birkaç şekilde cevap verilebileceğini ifade eder: Bunlardan ilki Allah bu ümmeti de birtakım belalara uğrama ihtimalinden dolayı uyarmıştır. Köklerinin kazınması ve helâk edilme gibi azap türlerini gerektiren durumlar önceki nesillerde görülmüş, ancak belki de son ümmette bu tür davranışlar görülmeyecektir. Hz. Peygamber'in kavminin uyarılması nübüvvetin ilk yıllarında gerçekleşmiş, sonra Allah lütfu ve rahmetiyle onları bağışlamıştır. İkincisi onları başlarına gelmesi muhtemel azaptan bağışlaması, azabı belli bir ana ertelemesidir. O an ise ruhlarının bedenlerinden ayrılacağı gün olup, o günde önceki ümmetlerin başına gelenler bunların da başına gelebilir ve tamamen bağışlanma söz konusu olmadan çeşitli azaplarla cezalandırılabilirler. Üçüncüsü önceki ümmetlerin başına bu dünyada gelen ceza onların başına ahirette gelebilir.⁴²³

2.4. Allah'ın Hayvanlara Merhameti

Allah'ın merhametinden biri de hayvanlara yönelik olanıdır. Allah hayvanları insanların emrine vermiştir. Bununla birlikte insanlardan, kendi faydaları için yaratılan hayvanlara güzel davranmak, infak ve ihsanda bulunmak suretiyle merhametli olmaları istenmiştir.⁴²⁴ Her ne kadar o hayvanların etini yemek onları boğazlamakla olsa da eti yenen hayvanların boğazlamaları Allah'ın rahmet ve şefkatinin dışında değildir.

Hayvanların kesilmesinin merhametten yoksun bir davranış olduğunu iddia eden Seneviyye hayvanların kesilmesine karşı çıkar ve

421 El-Fussilet 41/45. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/91-92.

422 El-Mü'min 40/84-85; Yâsin 36/43-44. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/523. Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah Sa'duddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011), 3/392-396.

423 Ez-Zâriyat 51/60. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/398.

424 Hayvanlara merhamet bağlamındaki ikaz o derece kuvvetlidir ki Hz. Peygamber onların eğlence ve sportif faaliyetlerde kullanıldığında bile bu hususa dikkat edilmesi gerektiğini önemle vurgulamaktadır. İsmail Pırlanta, "Hz. Peygamber Döneminde Eğlence Hayatı", *Turkish Studies*, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 10/1 (Winter 2015), 647.

bu konuda şöyle derler: “Hayvanlar dövülme, boğazlanma ve öldürülme esnasında ceza çekmekte iken hayvanların çektiği bu acıya şahit olan insanlar niçin acı çekmez? Vicdan sahiplerine göre bir kimsenin başka bir kimseyi öldürmeyi planlaması hikmet ve merhametten yoksun bir davranıştır. Halbu ki hikmet, rahmet ve şefkat vasıflarına sahip Yüce Allah, merhameti yok eden davranışlardan olan hayvanları kesmeyi ve onları öldürmeyi emretmez.” Mâtürîdî'ye göre “*Bu hayvanlar ancak kendinizi fazlasıyla yormadan ulaşamayacağınız bir beldeye yüklerinizi taşır. Hiç şüphe yok ki Rabbiniz çok şefkatli ve çok merhametlidir*”⁴²⁵ ayeti Seneviyye'nin bu konudaki görüşlerini geçersiz kılmaktadır. Mâtürîdî, zikri geçen ayetten hareketle Seneviyye'nin hayvanlara acı çektirildiğiyle ilgili iddiasına birkaç yönden cevap verileceğini dile getirir:

Birincisi Yüce Allah hayvanları dünya hayatında insanların faydalanması için var ettiğini ve bu faydalanmada hayvanların yararına olacak menfaatler koyduğunu bildirir. Bazen insanlar birtakım menfaatlara ulaşmak ve sonuçta elde edeceği hayır dolayısıyla kendisini yaralamakta bedenine/nefsine sıkıntılar ve hoş olmayan şeyler yüklemektedirler. Bu bağlamda bazı menfaatler için kan aldırın, hacamat yaptırın ve tadı nahoş olan ilâçlar içen kimsenin hikmet ve rahmetten yoksun olmakla itham edilmesi doğru değildir. Bu anlatılanlar, her ne zaman yapılan bir işten amaçlanan bir menfaat olduğu ve umulan sonuca ulaşıldığında, insanın katlandığı eziyetler, ağrılar ve hoş gitmeyen eylemlerin rahmet ve hikmetin kapsam alanında olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla Seneviyye'nin “hayvanlara sergilenen acı verici davranışlar rahmeti yok eder” şeklindeki iddiası geçersiz olur. Sonuçta fayda kastedilince hoş gitmeyen eylemlerle türlü sıkıntılara ve acılara maruz kalmak, bir işi hikmet dairesinin dışına çıkarmadığı gibi şefkat ve merhameti de ortadan kaldırmaz.⁴²⁶

İkincisi aklın güzel ve çirkin bulduğu hususları iki grupta değerlendirmek gerekir. İlki nimeti ihsan edene teşekkür etmenin güzelliği ile yalan konuşmanın çirkinliği gibi değişiklik kabul etmeyen hususlardır. Diğer ise toplumda fitne çıkarmak ve toplumu felakete sürüklemek amacıyla isyana kalkışan kimseyi cezalandırmak gibi başlangıç, sonuç veya şu anki durumu itibarıyla bir şeyi aklın doğru bulmasıdır. İkinci durumla ilgili olarak elçi aracılığıyla ilâhî bildirimin gelmesi imkân dahilindedir. Hayvanların kesimi de bu esasa dayanır. Her canlı gibi ölümlü olan hayvanlar için kesim hem rahat hem de ehven olandır. Bu nedenle kesim mubah olan durumlar konumuna dahildir. İkinci olarak sonuçları itibarıyla genelde zulüm çirkin; adalet ise

425 En-Nahl 16/7.

426 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/476-477.

güzeldir. Bununla birlikte bazı şeylerin çirkinliği men edilmesi, güzelliği ise emredilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Hayvan kesimi de bu çerçevede yer alır. Çünkü sıdk ve emanet sahibi olan peygamberler hayvan kesimi konusundaki ayetleri getirip ümmetlerine bildirmişlerdir.⁴²⁷

Mâtürîdî'ye göre hayvan kesimini yanlış bir davranış olarak kabul eden diğer grup müşriklerdir. Hz. Peygamber döneminde Müşrikler, “Siz hem Rabbimiz merhametlidir, hikmet sahibidir diyorsunuz; hem de bir kimseye başka birini kesmesini ve öldürmesini emretmesinde merhamet ve hikmet yoktur diyorsunuz” iddiasında bulunan zındıkların görüşlerine uyararak hayvan kesmeyi temelden reddederler. Bu görüşleri doğrultusunda zındıklar, kesilen hayvanın etini yemeyi helal saymaz yalnızca ölmüş hayvanın etini yerler. Hayvan kesmenin rahmet veya hikmetle nitelenen birinin emri olamayacağını ifade ederler. Mâtürîdî onların bu iddialarına şöyle cevap verir: İnsan tabiatının, hayvan kesmeyi çirkin görmesi ve bu kesim işinden nefret etmesi doğaldır. Kesim işini çirkin görmek ise aklın değil, insan tabiatının hayvan kesiminden hoşlanmamasıdır.⁴²⁸

2.5. Allah'ın Merhameti ve Müşrikler/İnkarcılar/Yalancılar

Allah'ın müşriklere/inkarcılara ve yalancılar merhameti söz konusu mudur? Mâtürîdî'nin konu hakkındaki görüşlerine geçmeden önce onun Mekkelileri kaç grupta değerlendirdiğini izah etmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Ona göre Mekkililer temelde iki kısma ayrılmaktadır. Bunların ilki bu alemin ezeli ve ebedî olduğunu düşünen Dehrîler'dir. Diğer kesim ise bu alemin sonradan yaratıldığına ve elbet bir gün yok olacağına inanan, ancak yeniden dirilmenin vuku bulmayacağını savunanlardır. Mâtürîdî, Mekkililer arasında Allah'ın var olduğunu kabul etmekle beraber O'na ortak koşan ayrıca gönderdiği elçisini reddeden kimselerden bir grubun ahiret hayatını inkâr ettiklerini, diğer grubun ise şirk ehli olmakla birlikte ahiret hayatını kabul ettiklerini dile getirir.⁴²⁹

Müşrikler, Allah'ın rahmet olarak gönderdiği Hz. Peygamber'i yalancı olmakla itham etmişlerdir.⁴³⁰ Ancak onların Hz. Peygamber'e yönelik bu ithamları yeni bir şey değildir. Zira Hz. Peygamber'den önceki elçiler de kavimlerinin inkarcıları tarafından yalancılıkla itham edilmişlerdir. Bu davranışları nedeniyle Mâtürîdî onların, “Allah'ın insanlar için açtığı rahmeti kısıbalecek yoktur, O'nun kısıtığını da O'ndan başkası açamaz.

427 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 311-312. Ayrıca bk. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/490.

428 El-En'âm 6/119. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 4/238-239.

429 Bk. es-Sebe 34/7. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/428.

430 Fâtr 35/4. Geniş bilgi için bk. İsmail Pırlanta, “Müşriklerin Hz. Peygamber'e Karşı Takınmış Oldukları Tavırlar-Ebü Süfyan Örneği”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/13 (2018), 75-102.

*Allah'tan başka yaratıcı var mı?"*⁴³¹ ayetlerini yalanlamadıklarını bildirir ve bu düşüncesini şöyle temellendirir: Allah'ın dışında yaratıcı olmadığı, Allah'ın insanlar için açtığı rahmeti O'ndan başkasının kısamayacağı ve O'nun kısıtığını da kimsenin açamayacağı onlar tarafından da bilinmektedir. Onların inkâr ettikleri hususlar ise Hz. Peygamber'in kendilerine elçi olarak gönderilmesi, ona vahyin gelmesi ve öldükten sonra dirilmeleridir.⁴³²

Mâtürîdî, müşriklerin Allah'ın merhamet sahibi olduğunun farkında olduklarını Zümer suresi 38. "*Hakikat şu ki onlara, 'Gökleri ve yeri yaratan kimdir?' diye soracak olsan, şüphe etmeden 'Allah' derler*" ayete dayandırır. Müşrikler, başlarına gelen belâlardan dolayı tapındıkları putlara veya yaratılanlara değil, Allah'a sığınır. Bu da onların, herhangi bir hayrı Allah'ın yardımıyla elde ettiklerinin bilincinde olduklarını göstermektedir. Mâtürîdî bu hallerinden dolayı Allah'ın, zikri geçen ayeti onlara delil yaptığını zikreder.⁴³³ Ne var ki müşrikler Allah'ın rahmetine engel olabilmeye güçleri bulunmayan putlara tapmaktan da vaz geçmemişlerdir.⁴³⁴ Mâtürîdî, onların Allah'ın haricinde taptıklarının Allah'ın dilediği bir zararı giderme veya bu zararı bir rahmete dönüştürme kudretine sahip olmadığına göre bunlara tapmalarını hayret verici olarak niteler.⁴³⁵

Mâtürîdî'nin bu konuda temas ettiği diğer grup inkarcılardır. Ona göre Allah'ın, verdikleri sözleri yerine getirmekten kaçınanları lanetlemesi bilinen bir gerçektir. Lanetlenen insan ise hayrın her çeşidinden yoksun bırakılmış demektir. O, Mâide suresi 13. ayetteki "*Onları lanetledik*" ifadesinin, "*lanetle onlara beddua ettik*" anlamına sahip olduğunu ifade eder. Verilen sözlerin terk edilmesi durumunda gerçekleşecek hususu ise merhamet ve şefkat duygusunun sökülüp alınmak suretiyle bu insanların kalplerinin katılaşması olarak tanımlar. Çünkü Allah Teâlâ merhamet ve şefkat duygusunu tüm insanların fıtratına yerleştirmekle birlikte, emirlerine uyan ve peygamberlerine itaat edenlerin kalplerinde bu duyguları bâkî kıldığını belirtmektedir.⁴³⁶ Mâtürîdî düşüncesini Hasan-ı Basrî'nin şu görüşüyle temellendirir: "*İnkarcıların arasına kini ve düşmanlığı koymak, kalplerini katılaştırmak; Müslümanların kalplerine ve onların arasında zatına nispet ettiği şefkat ve merhameti koymak Allah'ın hükmündendir Bu konudaki Allah'ın dahilî şefkati ve*

431 Fâtr 35/2-3.

432 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/476.

433 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/684.

434 Ez-Zümer 39/38.

435 İstirahat ve geçim vaktinin yaratılması Allah'ın insanlar için olan rahmet ve lütfunun bir göstergesidir. İstirahat vakfı olarak varetği zaman dilimini herhangi bir insan grubuna da tahsis etmemiştir. El-Kasas 28/73. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/193.

436 Bz. el-Hadid 57/27.

merhameti müminlerin kalplerinde, katı kalpliliği ve düşmanlığı da kâfirlerin kalplerinde yaratmasıdır.”⁴³⁷

İnkarcıların temel özelliklerinin kin ve düşmanlık olduğunu belirten Mâtürîdî, bu söylemini Hadîd suresinin 27. “Hz. İsâ’ya uyanların kalplerine şefkat ve merhamet yerleştirdik” ayetiyle temellendirir. O, zikri geçen ayetin ihtiyari fiillerin yaratılması meselesinde kin ve düşmanlığın insanın fiili olduğunu iddia eden Mu’tezile’nin aleyhine de delil olduğunu belirtir. Ona göre insanlar arasına kin ve düşmanlığı sokmayı Allah kendi zatına nispet eder. Bu ise Allah’ın, düşmanlığa yol açan sebepleri insanların arasında yaratmasıyla meydana gelir. Mâtürîdî, ismini zikretmediği Mu’tezile ekolünden bazılarının “Aralarına kin ve düşmanlığı soktuk” ayetini “onları yalnız bıraktık ve düşmanlığa yol açan sebeplerle yüz yüze gelinceye dek onları terk ettik” anlamı verdiklerini nakleder. Yine Mâtürîdî onların, düşmanlığa götüren etkenlerden kaçınmanın ancak Allah’ın başarıya ulaştırmasıyla mümkün olacağını; şayet Allah, insanları terk edip de onlar arzu ettiklerini yaptıklarında kin ve düşmanlığın kendilerinde meydana geleceğini savunduklarını belirtir.⁴³⁸ Mâtürîdî konu hakkında yapılan bu yorumu zorlama, saptırma ve ilzam/mecbur edildikleri şeylerden kaçma olarak değerlendirir. Ona göre bu ifadededen anlaşılması gereken, düşmanlığa götüren sebeplerin insanların arasında Allah tarafından yaratılmış olmasıdır. Böylelikle çirkin fiilleri yaratanın da Allah olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴³⁹

Mâtürîdî’ye göre kimileri, ayette geçen “ağveyna” kelimesine “elkaynâ”, yani “yerleştirdik/koyduk” manası vermişlerdir. Düşmanlığın insanların arasına konulması fiili, zorunlu olarak Allah’tan gelen ve kulun herhangi bir etkinliği bulunmayan fiildir. Mâtürîdî, bu konuda Hasan-ı Basrî’nin de şu sözünü nakleder: “Nasıl ki kâfirlerin arasına düşmanlığın konularak kalplerinin katılaştırılması Allah’ın hükmünde ise Müslümanların arasına şefkat ve merhametin konulması da Allah’ın hükmündendir.” Bu bağlamda “aralarına düşmanlığı soktuk” ifadesi “aralarında düşmanlığın meydana gelmesine hükmettik ve onlarda kin ve düşmanlığı yarattık” demektir. Zira düşmanlık ve kin, merhamet ve şefkat gibi ıztırâî/zorunlu fiillerdendir.⁴⁴⁰

Yalancı ve inkara yönelmiş kimselere Allah merhamette bulunur mu? Mâtürîdî bu vasıflara sahip kimselere Allah’ın rahmet edip etmediği konusunda bazı alimlerin görüşlerini aktarır. Bunlardan Ebû Bekr Abdurrahmân b. Keysân el-Esam’a (ö. 200/816)⁴⁴¹ göre “Allah, yalancı

437 Mâtürîdî, *Tev’îlât*, 4/267-268.

438 Bk. Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1-2/299. (El-Mâide 6/64).

439 el-Mâide, 5/14. Mâtürîdî, *Tev’îlât*, 3/483.

440 Mâtürîdî, *Tev’îlât*, 3/483.

441 Basra Mu’tezilesi içerisinde yer alan tefsir, kelâm ve fıkıh âlimidir.

ve inkârı seçmiş kimseyi kesinlikle doğru yola iletmez"⁴⁴² ayeti gereğince Allah kimseyi doğru yola yöneltmediği gibi dalâlet ve küfür yoluna da sokmamıştır, ancak hidayet ve dalâletin yolunu insanlara göstermiştir. Ebû Ali el-Cübbâî'ye⁴⁴³ göre Allah yalancı ve kâfir olana ahirette cennete giden yolu göstermeyecektir. Cafer b. Harb'a⁴⁴⁴ göre ise Allah sebepsiz olarak kimseyi doğru yola sevk etmez. Hidâyet yolunu tercih eden ve bu yola revan olan kimseler için, Allah indinde lütuf ve rahmet söz konusudur. Allah, Muhammed suresinin 17. ayetinde belirtildiği gibi hidâyeti tercih edene tercihi karşılığında daha fazla lütufta bulunur. Konu hakkında zikri geçen alimlerin görüşlerini aktardıktan sonra Mâtürîdî kendi görüşünü üç maddede sıralar: Birincisi Allah, tercih vakti geldiğinde kişinin küfür ve dalâleti tercih edeceğini ezeli ilmiyle bilir. Böyle bir kimseye merhamet edip de onu doğru yola/hidayete iletmeyeceği gibi onu yardımından da mahrum bırakır.⁴⁴⁵ İkincisi Allah, küfür fiili işleyen biri için hidâyet değil küfür fiilini yaratır. Benzer bir mantıkla Allah, hidâyet fiili işleyen kimse için de küfür fiili yaratmaz. Üçüncüsü Allah, ezeli ilmi gereği hayatı küfürle sona erecek ve dünyadan da bu haliyle ayrılacak olan kimseyi hidâyete erdirmez.⁴⁴⁶

Mâtürîdî'ye göre yalancılar Allah'ın merhametine nail olmaktan uzaktırlar. Onun bu fikre, Zâriyât suresi 10. ayette yer alan "harrâs/kahrolası yalancılar" ifadesinden yola çıkarak ulaştığı söylenebilir. "Harrâs" kelimesine Ebû Bekir el-Esam'ın "kasten yalan söyleyen kişi" anlamı verdiğini nakleden⁴⁴⁷ Mâtürîdî, "harrâs"'ın, "yalancı ve zanna dayanarak kat'i bilgiye sahip gibi konuşan" kimseleri tanımlamak için kullanılan bir kelime olduğunu zikreder. Ayrıca zanna dayanarak bir şeyi öne çıkarıp ayıran kimseye de "harrâs" denildiğini ifade eder. Ona göre "kahrolası yalancılar" ifadesi "gerçekten öldürülmek" manasına gelebileceği gibi "lanetlendi" anlamına da gelebilir. Lânet için öldürmek fiilinin kullanılmasının sebebinin Mâtürîdî: "Öldürmek fiilinde, insanı hayatın faydalarından koparmak vardır. Lânet de faydası ahirette görülecek olan Allah'ın rahmetinden uzak kalmaktır" şeklinde açıklar.⁴⁴⁸ Mâtürîdî, Allah'ın merhametinden uzak kalacak olanlardan birinin de iman ettikten sonra Allah'ı inkâr edip kalbini

442 Ez-Zümer 39/3.

443 Cübbâî; Mutezile imamlarından ve yaşadığı asırdaki kelâm alimlerinin önde gelenlerinden biridir. Makaleleri ve mezhep içinde kendine özgü görüşleri olduğu, uzun ve kapsamlı bir tefsirinin bulunduğu, Eş'ari tarafından kendisine reddiye yazıldığı nakledilmiştir. Bk. Hayreddin ez-Zirikli, *el-'Âlâm Kâmusu Terâcîm*, (Beyrut: Dâru'l-İlm ilmelâyin, 2002), 4/256.

444 Cafer b. Harb (ö. 236/850), Mu'tezile imamlarından olup, Kelâm ilmini Basra'da Ebû'l-Hüzeyl el-Âlâf'tan almış ve çeşitli eserler telif etmiştir. Bk. Zirikli, *el-'Âlâm*, 2/123.

445 "Allah zalimler topluluğuna rehberlik etmez". Bk. el-Bakara 2/258; Âl-i İmrân 3/86; et-Tevbe 9/19. "Allah, inkârcı topluluğa hidâyet vermez". Bk. el-Bakara 2/264; et-Tevbe 9/37.

446 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/655-656.

447 Ali b. Muhammed b. Habîb Ebû'l-Hasen el-Mâverdi, *en-Nüketü ve'l-Uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Küttübî'l-İlmiyye, 1992), 5/364. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/377. "Harrâs" kelimesinin anlamları için bk. İbn Fâris, *Makâyî'l-Luga*, 2/169; İsfahânî, *Müfredât*, 146; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1133.

448 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/377.

küfre teslim edenler olduğunu zikreder. Mâtürîdî böyle kimselerin Allah'ın merhametine nail olamayacaklarını Hasan-ı Basrî ve Ebû Bekir el-Esam'ın görüşlerinden de yararlanarak ortaya koyar. Hasan-ı Basrî böylelerini "Allah'a and olsun ki, bu kimseler Allah'ın rahmetini ve cennetini, ailelerini ve cennette konaklayacakları yerlerini kaybetmiş, kendilerini ateşe atmışlardır" şeklinde ifade eder. Ebû Bekir el-Esam da bu kimselerin fânî nimetlere karşılık daimî/kalıcı nimetleri kaçırmış kimseler olduğu yorumunu yapar.⁴⁴⁹

Allah bir kimseye inkâr etmemesi karşılığında rahmetini verir mi? Bu soruya Rum suresi 34. "*Kendilerine verdiklerimize karşılık nankörlük etmeleri için onlardan bir grup, Rablerine yine ortak koşuyorlar. Bir süre daha yararlanın! İleride bileceksiniz!*" ayet çerçevesine cevaplar verilmeye çalışıldığı Mâtürîdî tarafından dile getirilir. Mukâtil'in de dahil olduğu bir gruba göre ayet, takdim-tehir üzere "inkâr etmesinler diye onlara kendi katından bir rahmet tattırdığında" şeklinde anlaşılmalıdır.⁴⁵⁰ Mâtürîdî, konu hakkındaki kendi görüşünü ise şöyle aktarır: Allah ilmi gereğince inkarcıların iradeleri sonucu tercih ettikleri ortaya çıksın ve onlardan inkâr fiili sadır olsun diye kendi katından onlara bir nimet tattırır. Allah'ın, inkarcıların inkâr fiilini tercih edeceklerini ve bu fiilin onlardan meydana geleceğini bildiği halde inkâr etmemeleri için onlara bir rahmet/nimet tattırması olası değildir.⁴⁵¹

Mâtürîdî, Allah'ı inkâr edenlere peygamberlerin merhametinin de bir faydası olmayacağını belirtir. İnkâr edenler, akrabalarının helake sürüklendiklerine tanıklık ettiğinde onlara şefkat ve merhamet göstermekten uzak kalamayacak olan Hz. Muhammed'in ahirette kendilerine şefaet edeceğini ummaktaydılar. Erdemli kişiler olan Hz. Nûh ile Hz. Lût'un nikahı altında olan inkârcı eşleri⁴⁵² Hz. Peygamber'e akrabalık itibarıyla yakınlığı bulunan kâfirlerin durumuna örnek gösterilmekte ve onların Hz. Peygamber ile olan akrabalığa aldanmamaları gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Hz. Nûh ile Hz. Lût'un Müslümanlığı kendi hanımlarına fayda vermediği gibi, babalarının veya çocuklarının Müslüman oluşları da küfrü tercih edenlere herhangi bir yarar sağlamayacaktır. Mâtürîdî, bu misal ile münafıkların durumunun gösterilmesinin de olası olduğunu belirtir. Şöyleki iki elçinin eşlerinin, kalben karşı oldukları halde kocalarının yanında durduklarını söylemeleri kendilerine yarar sağlamadığı gibi hakikatte muhalif oldukları halde müminlerin yanında olduklarını dile getirmeleri inkârcılara fayda sağlamayacaktır. Ebû Bekir el-Esam'a göre

449 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/582. (Nahl, 16/107-109).

450 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 3/12.

451 Bk. er-Rum 30/34; en-Nahl 16/55. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/275.

452 Et-Tahrîm 66/10.

bu ayet, Hz. Nûh ve Hz. Lût örneğinde olduğu gibi erdemli kimsenin iyiliğinin kötü niyetli kişilere yarar sağlamayacağını göstermektedir. Onun, bu sözüyle mürtekibi kebireye şfaat edilmeyeceği kanaatine sahip olduğu söylenebilir. Mâtürîdî meselenin Es'am'ın dediği gibi olmadığını belirtir ve şu açıklamayı yapar:

“Tahrîm suresi 10. ayetteki örnek, günahkâr müminlerden ziyade inkarcılar için getirilmiştir. Ayette Allah'ın günah işleyenlere örnek verdiği yönünde bir ibare bulunmadığından Es'am'ın şefaate ilgili iddiası yersizdir. Ayrıca erdemli kimselerin iyiliklerinin, inkârcılara fayda vermese de kötü niyetli kişilere fayda verdiğinin örneklerine dünyada rastlanılmaktadır. Örneğin kötü eşin eşi iyi ve erdemli biri olursa onun durumundan dolayı kişi kötülüklerin çoğunu işlemekten çekinir. Aynı şekilde anne babasının erdemli kişiler olması da dünyada çocuğa yarar sağlar; ebeveyni makbul kişiler oldukları için çocuk onlardan çekinerek yasaklanmış pek çok şeyden kaçınır. Erdemli kişilerin iyiliklerinin ahirette de kötülere yarar sağlaması olasıdır. Kâfire gelince o, anne babasının konumuna rağmen hakikate karşı olmaktan geri durmaz; bu nedenle de anne babasının inanan ve erdemli kişiler olmaları ona dünyada ve ahirette fayda vermeyecektir.”⁴⁵³

Mâtürîdî inkâr edenlerin, amellerinin boşa giderek sonlarının felâket olduğunu ifade etmek için Kur'an'ın “ta'sen lehum”⁴⁵⁴ tabirini kullandığını belirtir. Ona göre “ta'sen lehum” ibaresi, “uzak olsunlar, gebersinler” mânasında olup ‘inkarcıların Allah'ın yardımından/rahmetinden uzak olmalarını’ ifade eder. Mâtürîdî bazılarının bu ibareye “helâk olsunlar” ya da “hezimetle ve katledilmekle zarara uğrasınlar” anlamlarını verdiklerini nakleder. O, kavramın ayrıca “mahvolmak, helâk olmak” mânasına gelebileceğini de zikreder. “Ta's” kelimesinin asıl anlamının “sürçmek ve düşmek” olup “helâk olmak” manasında olduğunu da belirtir. Mâtürîdî kavram hakkında verilen anlamların hepsinin söylediği noktada birleştiğini ifade eder.⁴⁵⁵

Yaşadığı dönemde Mâtürîdî, zaman zaman dine inanmayanlar tarafından Allah'ın rahmeti/hilmi konusunda müminlere: Siz Rabbinizi rahmetle ve yumuşaklıkla nitelendiriyorsunuz ardından ise: “Allah, inkâr edenlere cehennemde ebediyen azap edecek” diyorsunuz” şeklinde itirazın yöneltildiğini dile getirmektedir. O, Yüce Allah'ın rahmeti konusunda inananlar arasında şüphe oluturmaya çalışanlara

453 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/95-97. İnkârcının iletişim halinde olduğu mümin kişi, Allah'ın bir elçisi dahi olsa, kâfir akrabasının müminlere olan düşmanlığı nedeniyle Allah ve resulünü inkâr etmesi inkârcı ile irtibatı kopartır. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/1266.

454 Muhammed 47/8. İsfahânî, *el-Müfredât*, 96; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 433. Zemahşerî ifadenin “Allah, nankörce inkâr edenleri yıksın” anlamına geldiğini belirtir. el-A'sâ (ö. 7/629): Ona, ‘Yıkılın!’ demem, ‘Yaşasın!’ dememden daha lâyıktır. Bu sözüyle el-A'sâ, “Ayağının kayıp yıkılması, dimdik yaşamasından daha iyidir.” demek istemektedir. İbn Abbas'a (ö. 68/688) göre ise âyette; kâfirlerin dünyada öldürülmeleri ve âhirette ateşe atılmaları murad edilmiştir. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/1148.

455 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/267.

karşı şöyle cevap verilmesi gerektiğini belirtir: “Böylesi bir soruyu ancak rahmet ile hilmin ne olduğunu bilmeyenler sorabilir. Bir kimseye küfründen dolayı Allah ebediyyen azap etmeyecek olsaydı o takdirde Allah halîm/rahîm yerine sefih olurdu. İnkarcılar, hikmet ve rahmeti kendi yaratılışlarına uygun tarzda tasavvur ettiklerinden Allah’ın rahmeti hususunda yanlış yola sapmaktadırlar.” İlgili ayette benzer şekilde “Allah din konusunda insan için en yararlı ne ise onu yapar, çünkü Allah çok cömerttir, eğer insana en yararlı/hayırlı olanı vermezse Allah cömertlikle nitelenmez” diyerek Allah’ın cömertliği hususunda O’na bir sınır çizmek isteyen Mû’tezile mensuplarına da cevap verilir. Mâtürîdî, Mû’tezile’nin cömertliğin anlamını bilmediğini, sadece kendilerine uygun olanı söylediklerini belirtir. O, cömertliğin gerçek anlamını bilmiş olsalardı böyle bir söylemde bulunmayacaklarını, kalplerine de bu tür bir düşüncenin gelmeyeceğini ifade eder. Mâtürîdî’ye göre Allah’ın Kendisine karşı düşmanlığı tercih edeceğini bildiği kimse hakkında dostluğu tercih etmesi ayrıca Kendisiyle dost olmayı tercih edeceğini bildiği kimselere karşı da düşmanlığı tercih etmesi doğru olmaz. Bu bağlamda Allah’ın dinde hiçbir kimse için en yararlı olanı gözetme mecburiyeti bulunmadığı söylenebilir.⁴⁵⁶

Mâtürîdî, inkârcıların Allah’ın merhametine layık olabilmeleri için bazı şartlara uymaları gerektiğini belirtir. Bunların ilki Allah’ın emir ve yasaklarına riayet etmek, günahlardan kaçınmaktır. Allah’ın davetine uyulduğu, O’na muhalefet etmekten kaçınıldığında rahmete erişilmesi muhakkaktır.⁴⁵⁷ İkincisi Allah’tan bağışlanma talebinde bulunmaktır. Halbuki inanmayanlar “*Salih şöyle demişti: “Ey kavimim! İyiliğin öncesinde niçin kötülüğün gelmesine acele ediyorsunuz? Merhamete ulaştırılarsınız diye Allah’tan bağışlanma dilesenize!”*⁴⁵⁸ ayetinin ifadesine göre iyilikten önce kötülüğe koşmaktadırlar. Mâtürîdî kendilerine merhamet edilmesi için inkarcıların Allah’tan bağışlanmayı dilemelerinin daha akılcıca bir yol olacağı kanaatindedir. Müşriklerin rahmete erişmeleri için yapması gerekenleri ise Mâtürîdî, Allah’ın bir olduğunu tasdik etmek, O’na ibadette ve ulûhiyette başkasını ortak koşmamak olduğunu ifade eder. Mâtürîdî’ye göre ayette ayrıca Allah’ın birliğini tasdik etmeleri ve tövbeyle O’na yönelmeleri durumunda kendilerine rahmetle muamele edileceğine dair bir umutlandırma söz konusudur.⁴⁵⁹

456 Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 7/53. (İsrâ, 17/44).

457 El-En’âm 6/155. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 4/320. Ayrıca bk. el-Hucurat 49/10. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/333.

458 En-Neml 27/46. Ayrıca bk. el-A’râf 7/77.

459 Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 8/121. (Neml, 27/46). Bk. el-Enfâl 8/38.

2.6. Allah'ın Merhameti ve İblis / Şeytan

Allah'ın insanoğluna secde emrini yaratılışını gerekçe göstererek yerine getirmeyen İblis, kıyamete kadar lanetlenmiş, Allah'ın rahmetinden uzaklaştırılmıştır. Böylelikle İblis, Allah katında değer olarak alçaltılmıştır. Kıyamette ise İblise azapla birlikte sürüp giden bir lanet vardır. Zira hidayet bir kimseye dünya hayatında Allah'ın rahmetinin bir sonucu olarak ulaşırken ahiretteki rahmet yükümlülük ve sorumlulukların affedilmesiyle gerçekleşir.⁴⁶⁰

Mâtürîdî'ye göre Allah, emrine itaatsizliği nedeniyle İblisi “*kıyâmet gününe kadar rahmetimden uzak kalacaksın*”⁴⁶¹ diyerek huzurundan kovmuştur. İblis gibi emre itaatsizlik edenlerin merhamet hususunda aynı akıbetle karşılaşması muhakkaktır. Sonuçta bu kimseler şahit oldukları olaya ders çıkarmak ve üzerinde düşünmek için bakamaz hale gelecektir.⁴⁶² Mâtürîdî, İblisin en büyük zaafının, iman etse de Allah'ın rahmetinin kendisine ulaşmayacağı zannına kapılması olduğunu ifade eder. Allah'ın rahmetinden uzaklaştırılan Lâin, insanları Allah'ın yolundan saptırmak için Rabbinden kıyâmet gününe kadar mühlet istemiştir. İblis bu amacını, insanların Allah'a itaat etmelerinin, O'nun mülkünde bir şeyi artırmayacağını, isyanlarının da O'nun mülkünden bir şeyi eksiltmeyeceğinin farkında olarak gerçekleştirmeye çalışır. Bunun için de İblis: “*Rabbim! Beni azdırmana karşılık ben de yeryüzünde onlara günahları süsleyeceğim ve içlerinden samimi kulların hariç hepsini mutlaka azdıracağım!*”⁴⁶³ demiştir.⁴⁶⁴

Allah, merhametinden kovduğu İblise niçin insanlara vesvesede bulunma gücü verir? Mâtürîdî, Yüce Allah'ın kıyamete kadar insanlara vesvese verme gücünü İblise niçin verdiği ve bu gücü neden ona nispet ettiği konusunda bilgisinin olmadığını ifade eder. Bu hususta Allah'tan gelen kati bir bilgi olmadan kendisinin ‘Allah şeytana şöyle bir kudret verdi ve o da şöyle şöyle yaptı’ şeklinde bir söylem içerisinde olmaya da hakkının olmadığını zikreder. Ona göre Allah'ın din ve dünya işlerinde kendisine inananlara karşı İblise güç vermesinin hikmeti, Allah'ın adalet, fazilet, rahmet ve hüküm yönünün bilinmesidir. Bu bağlamda Mâtürîdî, kullarını dilediği araçlarla, istediği tarzda, arzu ettiği kişilerin vasıtasıyla sıkıntılarla ve belâlarla imtihan etmenin, hatta insanları gerektirici sebepler olmaksızın sınamanın Allah'ın hakkı olduğunu ifade eder. Ayrıca hak ettiklerine işaret eden hiçbir neden

460 Bk. el-Hicr 15/35-36. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/439.

461 Es-S'âd 38/78.

462 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/279-280. (Muhammed, 47/23).

463 El-Hicr 15/39-40.

464 En-Nahl 16/62. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/523.

olmadan dilediği kişilere hayırlar/nimetler bahşederek onlara iyilikler lütfetmesini de O'nun hakkı olarak değerlendirebilir.⁴⁶⁵

İblis muhlis ya da muhlas olmayı tercih etmeyen varlıklardandır. Mâtürîdî Kur'an'da yer alan muhlis kelimesinden hareketle Mu'tezilî düşünceye karşı çıkar. Şöyle ki ona göre inananların özelliklerinden biri de ihlaslı olmaktır. İhlaslı olmayı ifade eden "muhlis" kelimesi "iman, amel ve vefa konusunda samimi davranan" demektir. "Muhlas" ise Allah'ın koruduğu, halis kıldığı ve vefayı kendisine tahsis ettiği kimse anlamındadır. "Muhlas" kimselerden olmanın şartı ise Allah'ın kullarına müdahalesi, kulların da yapmış oldukları olumlu davranışlar sayesinde Allah'ın kendilerine lütfunu ve rahmetini tahsis etmesidir.⁴⁶⁶ Mu'tezile'ye göre rahmeti ve fazileti elde edecek olumlu davranışlar ortaya koymayan insanlar, Allah'ın nimetine ulaşamayacağı gibi faziletini de hak edemez. Allah, İblis dışında herhangi bir kimseyi saptırmadığı gibi İblis'e uyanları da saptırmamıştır. Mâtürîdî ise İblisin Allah'ı, kulun kendi dahil olmaksızın Allah'ın hiç kimseye lütuf tahsis etmeyeceği ve kulu saptırmayacağı görüşünde olan Mu'tezile'den daha iyi tanıdığını belirtir.⁴⁶⁷

Mâtürîdî, dünya hayatı devam ettiği müddetçe Allah'ın rahmetinden uzak olan İblisin, ahirette de Allah'ın rahmetinden uzak kalacağını belirtir ve bu düşüncesini şöyle ifade eder: Öncelikle Allah'ın laneti din gününe kadar İblisin üzerinde olacağından o, Allah'ın yardımından mahrum kalacak, Allah'ın rahmetinden ve dininden uzaklaştırılmış olacaktır. Çünkü Allah, onun kendi iradesiyle tevhide ve Allah'a boyun eğmeye ebediyen karşı çıkacağını ezeli ilmiyle bilmektedir. İblis dünyada Allah'ın yardımından mahrum edilerek sapıklık çukurunda terkedilmiştir. O, ahirette ise cennetten kovulacaktır.⁴⁶⁸

Allah, benzerini İblise vermedikçe Hz. Peygamber'e rahmet eder mi? sorunun cevabına geçmeden önce Mâtürîdî'nin Allah'ın rahmetinin sonsuzluğu konusundaki görüşlerine temas etmek faydalı olacaktır. Mâtürîdî'ye göre Allah'ın rahmeti sonsuzdur. Bir varlık, Allah'a itaatsizlikten sakındığında, yapmış olduğu yanlışlardan tövbe ettiğinde Allah'ın tövbeleri çokça kabul eden bir varlık, rahmetinin ise sonsuz olduğunu bilir. Allah ise kulun tövbesinin karşılığını merhameti gereği vereceğini ve onu bağışlayacağını ifade eder.⁴⁶⁹ Allah'ın rahmetini kısıbilecek ya da bu rahmetin ortaya çıkmasına engel olabilecek hiçbir

465 Es-S'ad 38/41. Hz. Eyyûb'un maruz kaldığı zorlukları ve belâları buna göre anlamak gerekir, zira onun başına gelenler Allah'ın Hz. Eyyûb'u imtihan etmesinden dolayıdır. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/632-633.

466 İbn Fâris, *Makâyî'l-Luga*, 2/208; İsfahânî, *Müfredât*, 154.

467 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/442. (Hicr, 15/40).

468 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/113 (Hûd, 18); *Te'vilât*, 8/649 (Sâd 38/78). "Din gününe kadar" ifadesi, sözü edilen lanetin sonu olmadığına, ahirette de devam edeceğine işaret etmektedir. Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 3-4/1043.

469 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/336 (Hucurat, 49/12).

varlık yoktur.⁴⁷⁰ Mâtürîdî'ye göre Fâtır suresi 2. ayet, "Allah'ın rahmeti bir kimseye has kılması söz konusu olmadığı gibi o rahmet sadece belli bir kişiye de isabet etmez. Allah, benzerini İblis'e vermedikçe Hz. Peygamber'e dahi rahmet etmez." görüşüne sahip olan Mu'tezile'nin aleyhine delildir. Ayrıca onların iddiasının yanlışlığını Yûsuf suresindeki üç ayet ortaya koymaktadır. Bu ayetlerden ilki, kadınların Hz. Yûsuf'a kurdukları tuzakları Allah ondan uzaklaştırmadığı takdirde Hz. Yûsuf'un onlara meyledeceğinin haber verildiği 33. ayettir. Mu'tezile ise 'Allah tuzağı ve kötülüğü herkesten uzaklaştırmış, ancak Hz. Yûsuf'tan uzaklaştırmamıştır' demektedirler. İkincisi Yüce Allah'ın birine acıdığı zaman ondan kötülüğü ve çirkin işi gidereceğini haber verdiği 53. ayettir.⁴⁷¹ Mu'tezile'ye göre ise Allah acısa da bir kimseden kötülüğü ve çirkin işi gidermez. Üçüncüsü Allah'ın dilediği kimseye rahmetini eriştiirdiğini bildirdiği 56. ayettir. Mu'tezile ise Allah, birini bırakıp ötekine rahmetini vermez, onu kimseye tahsis etmez, görüşündedir.⁴⁷²

470 Fâtır 35/2. Zikri geçen ayetteki "rahmet" kelimesinin din, nübüvvet ve ismet anlamına gelmesi ihtimal dahilindedir.

471 Hz. Yûsuf, "Nefsimi temize çıkarmıyorum" sözüyle, sahip olduğu güvenilirliğin sadece kendisinden değil, Allah'ın lütuf, tevfik ve muhafazası sayesinde olduğunu ifade etmek istemiştir. Ayetin "Nefis, şüphesiz kötülüğü emredip durur!" kısmında ise cins olarak kötülüğü emreden, arzu ve istekleriyle kötülüğe sevk eden nefis kastedilmiştir. Melekler ise bu durumun dışındadır. Zira Yüce Allah onlara rahmet edip kendilerini muhafaza etmiştir. Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 1-2/544.

472 Mâtürîdî, ayette zikri geçen "rahmet" kelimesi ile dünya rahatlığı, bolluğu ve nimetlerinin kastedilmiş olabileceği kanaatindedir. Mâtürîdî, *Tev'îlât*, 6/254-255.

III. BÖLÜM

MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE İLÂHÎ MERHAMETLE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR

Allah'ın varlıklara olan merhametine değindikten sonra şimdi merhamet kavramının umut, dua, tövbe, hidayet, adalet ile ilişkisine temas edilecek, son olarak İlâhî mehametin ahiretteki etkisine değinilecektir. Şu bir hakikattir ki Kur'an'da İlâhî rahmetin/merhametin gerçekleşmesi için birtakım hususların yerine getirilmesi gerekir. Bu hususların insandan Allah'a yönelik olanların umut, dua ve tövbe; Allah'tan insana doğru olanların ise hidayet, adalet olduğu söylenebilir.

3.1. MERHAMET-UMUT İLİŞKİSİ

Umut ve korku, insan üzerinde baskın olan duygulardan ikisidir. Bu iki duyguya özel bir konum atfeden Kierkegaard'a göre insan, korku ile umut arasında bulunan kaygı yüklü bir varlıktır.⁴⁷³ İnsanın, yaptıklarını anlamlı hale getiren de kaygı yüklü varlık olmasıdır. Çünkü kaygı, insana yaşama sevinci verdiği gibi onun hayata sınıksız sarılmasında önemli bir rol oynar. Halk arasında kullanılan 'azıcık aşım kaygısız başım' deyişi kaygısızlığın, hayata karşı mücadeleci tavrın eksikliği, aza kanaat etmeyi ifade eder. Kur'an'da da insandan beklenen, korku ile umut arasında olmasıdır.⁴⁷⁴ Bu durumda olan insanın yaşama sevinci ve mücadeleciliği güç kazanacaktır.

Kur'an umudunu kaybedenleri "müblis" kelimesiyle ifade etmektedir. Mâtürîdî'nin naklettiğine göre bazıları "müblis" kavramını, "O insana katımızdan bir rahmet tattırır da sonra bunu ondan çekip alsak, şüphesiz ki o tamamen ümitsiz, nankör olur"⁴⁷⁵ ayetinden hareketle hayrın her çeşidinden umudunu kesmiş kimse diye açıklamışlardır. Zeccâc'a göre "müblis", "şaşkın bir halde olup nutku duran ve ne yapacağını bilmeyen kimse"dir. Kisâî ise müblis'i, "kötü zan sahibi ve umudu kesilmiş kimse" olarak tarif etmiştir. Ebû Avsece de müblis'i, umudunu yitirmiş ve üzgün kimse şeklinde tanımlamıştır. Avsece'ye göre Şeytana

⁴⁷³ Sören Kierkegaard, *Kaygı*, çev. Türker Armaner (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), 65.

⁴⁷⁴ Bkz. El-A'râf 7/56.

⁴⁷⁵ Hûd 11/9. Ayrıca bk. el-Fussilet 41/49; el-Me'âric 70/20-21.

İblis denilmesinin gerekçesi de onun Allah'ın merhametinden umudunu kesmesi ve bundan dolayı üzgün olmasıdır.⁴⁷⁶

Allah'ın lütfuna ve ahiret gününe umut bağlayanların O'nun merhametine mazhar olmaları beklenir. Mâtürîdî "Allah'ın lütfu" ifadesini "Allah'ın sevabını umut edenler"; "ahiret gününe" ifadesini de "ölümünün ardından diriltileceğine inananlar" olarak açıklamıştır. Öldükten sonra dirilme hadisesi Kur'an'da çeşitli şekillerde nitelenmiştir. "Artık kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa"⁴⁷⁷ ayetinde geçtiği üzere Allah, yeniden dirilme olayını bazen kendi zatına nispet etmiş bazen de farklı şekilde tavsif etmiştir. Şayet yeniden dirilmeden maksat sevap ise o takdirde, umut eden kişinin hakikatte çağrıldığı ve umutlandırıldığı şeye kavuşturan nedenleri bulmak isteyen kişi olduğu haber verilmektedir. Korkan ise sakındığından ve kendisine yasak kılınanlardan kaçınan kişidir. Sebeplerini yerine getirmeden umut eden veya korkuya kapılan kimsenin sadece Allah'tan temennide bulunduğu ifade edilebilir. Zira insan yasak kılınanlardan kaçınır ve emredilenleri yerine getirmeye gayret ederse, bu kimsenin Allah'ın mükafatına ve rahmetine ulaştıran kişilerle yakınlık kurduğu anlaşılır. Bunu ise öldükten sonra dirilmeye inanan kişiden başkasının yapmayacağı mâlumdur. Mâtürîdî bu söylediklerini: "Şüphesiz ki iman edenler, hicret edenler ve Allah yolunda cihad edenler fedakârlık yapanlar var ya, işte bunlar Allah'ın merhametini umabilirler"⁴⁷⁸ ayetiyle delillendirir.⁴⁷⁹

Umut duygusunun korku duygusundan farklı yönleri var mıdır? Mâtürîdî umut ile korku arasında fark olduğunu belirtir ve bu farkı Mülk suresi 12. ayetinde geçen "haşyet"⁴⁸⁰ kelimesi üzerinden ortaya koymaya çalışır. O, konu hakkında kendi düşüncesini açıklamadan önce, kimilerince haşyet kelimesine yüklenen anlamları zikreder. Mâtürîdî kimilerince zikri geçen ayetteki kelimenin umut ve korku hislerinin ikisini de içerdiğinin dile getirildiğini ve onun, her biri tek yönlü içeriğe sahip ve güven manasına gelen "emn" ve "iyâs/ umutsuzluk" gibi olmadığının ifade edildiğini nakleder. Onlara göre haşyet kelimesinin bu manasından hareketle, müminlerin tamamının Allah'ın cezalandırmasından korkması kaçınılmaz olacaktır. Çünkü mümin, Allah'ın nimetlerinden çoğuna, bu nimetlerin gereğini yerine getirmede zaaf sahibi olarak mazhar olabilmektedir. O halde nimetlerin

476 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/485. İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luga*, 1/299-300; İsfahânî, *el-Müfredât*, 72; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1169.

477 Kehf 18/110.

478 El-Bakara 2/218.

479 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/613 (Mümtehine, 60/6).

480 Zemahşerî güvenin haşyetle elde edileceğini belirtir. Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğâ*, 1/249. Haşyet kelimesinin anlamları için bk. İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luga*, 2/184; İsfahânî, *el-Müfredât*, 198; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 343.

gereklerini yerine getirmek için ne yapmak lazımdır? En başta nimet sahibi olan Allah'a şükretmek gerekir. Gerçekte her mümin, Allah'a karşı şükrünü eda etmede kusurlu olduğunun farkındadır. Ne var ki o, Allah'ın çok lütufkâr, affedici ve bağışlayıcı olduğunu, rahmetinin genişliğini bildiği için O'nun rahmetinden umudunu kesmez. Korku ve endişe halinde ise müminlerin hepsinin aynı seviyede olmadığı söylenebilir. Allah'ın nimetlerine karşı gafletinin farkında olan mümin cezaya uğramaktan korkarken, gafletinin farkında olmayıp az düşünen ise korkuyu pek hissetmez. Bu durumun örneği bütün insanların korktuğu ölüm hadisesidir. Herkes eninde sonunda öleceğini bilir, ancak ölüme karşı tutumları birbirinden farklıdır. Ölümlü çokca hatırlayanların titizliği ve korkusu fazlalaşırken, ölümü daha az hatırlayanların korkusu ise az olacaktır. Mâtürîdî, haşyet kelimesi hakkında yapılan bu açıklamaların hatalı olduğunu kelimenin doğru yorumunun ise şöyle olması gerektiğini belirtir: "İnsanlar içinde hem umut eden ve isteyen hem de korkup kaçanlar bulunduğu halde mümin kimsenin aynı anda korkan ve umut eden kişi olduğu söylenemez. Bununla birlikte pek çok müminin, kendilerini umduklarına ulaştıracak amellerinde kusurlu davrandıkları ve korktuklarından da şiddetle kaçınmadıkları görülür".⁴⁸¹

Zahiri itibariyle mümin olma vasfını tam manasıyla elde edememiş kimseler korku ve umutla nitelendirilebilir mi? Mâtürîdî bu soruya şöyle cevap verir: Mümin, yapmış olduğu amellerin kendisini ilâhî cezadan ve azaptan bütünüyle kurtarmayacağını farkındadır. Zaten yaptığı amellerde kusurları bulunan bir müminin böyle bir düşünceye kapılması, onun umut ve korkusunun yanlışlığını ortaya koyar. Mümin kimse, cehennem azabından kurtuluşunun ancak Allah Teâlâ'nın bağışlaması, keremi ve cömertliğiyle olacağını bilir. Bundan dolayı ameldeki kusurları onun umut ve korku duygusunu ortadan kaldırmaz. Bu durum "kişi, ancak ameli ile kurtulur" diyen Mu'tezilî görüşün ve Hâricîler'in iddialarının yanlışlığını da ortaya koyar. Mâtürîdî, Mu'tezile mensuplarının, amellerinden başka şefaathî kabul etmediklerinden gerçekte Allah'tan korkmadıklarını ve O'nun rahmetini ümit etmediklerini belirtir. O, bu düşüncesini şöyle açıklar:

"Mu'tezile'nin anlayışına göre büyük günahlardan birini işleyen bir kulu Allah'ın bağışlaması veya ona azap etmemesi söz konusu değildir. Kulun, büyük günahlardan sakınması durumunda küçük günahları işlese bile affedilme hakkı bulunmaktadır. Böylesi bir düşünceye sahip insanın, Allah'ın rahmetini umması ve azabından korkması beklenmez. Dolayısıyla onun umudu ve kurtuluşu, Allah'ın lütfuna ve rahmetine

481 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/111-112.

değil yalnızca kendi ameline bağlıdır. Halbuki Kur'an'da Allah Teâlâ'nın müminleri nitelemesi bu şekilde değildir. Allah tam tersi korku ve umut içerisinde kendisine yönelenleri övmektedir.⁴⁸² Mu'tezile mensuplarının iddiası insanların umarak/arzu ederek ve çekinerek/ korkarak dua etmediği yönündedir. Onlara göre büyük günah işleyen biri, kendisini bağışlaması için Allah'a dua ettiğinde ancak kendisine haksızlık yapılması için dua etmiş olur ki bu da büyük bir suçtur. Küçük günah işleyen birinin Allah'tan bağışlanma talebinde ise kendisine haksızlık yapmamasını istemek vardır. Rabbinin haksızlık yapıp yapmayacağı konusunda tereddüt içerisinde olup haksızlık yapmasından korkan kimseler Rabblerini gerçek manasıyla tanımamış demektir."⁴⁸³

Mâtürîdî, Mu'tezile mensuplarının umarak ve çekinerek Allah'a yönelen ve dua eden kişinin, övülesi bir şey yapmadığından kendisinin de bundan dolayı övgüye lâyık görülmeceği görüşüne sahip olduklarını ifade eder. Mâtürîdî'ye göre ise zikri geçen ayetin "*onlar için hem bağışlanma hem de büyük bir ödül vardır*" kısmında belirtildiği üzere Allah'tan umut eden ve korkan kimsenin hem günahları bağışlanacak hem de o, büyük bir mükâfat olan cennete girdirilecektir.⁴⁸⁴

Mümin korku hissine kapıldığında ne yapmalıdır? Mâtürîdî, bu durumda olan müminlerin Allah'ın rahmetine sığınmaları gerektiğini ifade eder. Şöyle ki Yüce Allah, korku ve umut vermek üzere insanlara şimşegi göstermektedir.⁴⁸⁵ Kişi şimşegin kendisine isabet etmesi ve gözünü almasından dolayı O'nun hükümranlığından ve kudretinden korkar ve umut içinde olarak bu şimşekten kendisini koruması için Allah'ın rahmetini umar. Şimşegin kendisine gösterildiği kişi hem korkmaktadır hem de umut içerisinde. Korkmasının sebebi yolculuğunun kesilmesi ve bundan alıkonulmasıdır. Umud içerisinde olmasının gerekçesi ise mukim olup rızık ve geçim kaynaklarının artması için O'nun rahmetini ummasıdır.⁴⁸⁶

Mâtürîdî'ye göre müminler hayır işlerinde koşup umut içerisinde olsalar da her daim içlerinde korku ve tedirginlik duyguları beslemelidir.⁴⁸⁷ Allah'a karşı derin saygı içerisinde olan müminler, kendilerini ve ailelerini ateşten korumaya gayret etmelidirler.⁴⁸⁸ Zira onlar "*Şüphesiz ki biz bundan önce (dünyada) O'na yalvarıyorduk. Şüphesiz ki yalnızca O çok iyilik edendir; çok merhametlidir*"⁴⁸⁹ ayetinde de ifade

482 Es'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/306. Mâtürîdî burada es-Secde 32/16; el-Enbiyâ 21/90 ayetlere işaret etmektedir.

483 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/112.

484 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/112-113 (Mülk, 63/12).

485 Er-Rûm 30/24.

486 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/263 (Rûm, 30/24). Kaygı ve korkuların kontrolünde islâmi öğretinin rolü için bk. Orhan Yılmaz, "Kaygı ve Korku Duygularını Kontrol Altına Almada Nebvî Metotlar", *Journal Of The Human And Social Science Researches*, 13/5 (2024), 2195-2213.

487 Ez-Zümer 39/9. Ayrıca bk. el-Enbiyâ. 21/90; es-Secde 32/16.

488 Et-Tahrîm 66/6.

489 Bk. et-Tür 52/28.

edildiği üzere yaptıkları kötülükler ve isyanlar nedeniyle daha önceleri kendileri ve yakınları için endişe duymaktaydılar. Allah Teâlâ çeşitli ayetlerde müminleri korku, şefkat, arzu ve umut sahibi olmakla nitelemektedir.⁴⁹⁰ Müminin korkusu ahiret azabı kaygısından, umudu ise Rabbinin rahmetine nail olma beklentisindendir. Mâtürîdî'ye göre, müminin zihin dünyasında ve davranışlarında bu iki halden hiçbirini kendi sınırını aşmamalıdır.⁴⁹¹

Müminlerin Allah'ın rahmetini umup, azabından korktuklarını ifade eden ayetlerden biri de İsrâ suresi 57. ayettir. Hasan-ı Basrî'ye göre zikri geçen ayette müminlerin Allah'ın azabından korksalar da O'nun sevgisini ve rızasını ummaktan geri durmadıkları, Allah'ın ateşinden ve azabından ziyade O'nun heybet, celâl ve azametinden korktukları ifade edilmektedir.⁴⁹² Çünkü Allah melekleri, azabı ve şiddetli cezayı gerektirecek eylemleri yapmaktan korumuş ve şöyle buyurmuştur: *"Üzerinde son derece güçlü, Allah'ın kendilerine emrine isyan etmeyen ve emredildikleri şeyi yapan melekler vardır"*.⁴⁹³ Allah'ın müminler hakkında tehdit niteliğinde *"Onlardan kim bunu söylerse"*⁴⁹⁴ buyurmasından hareketle Ebû Bekir el-Esam "rahmetini umar" ifadesine, "sevabını umar"; "azabından korkar" ifadesine de "ceza vermesinden korkar" demiştir. Mâtürîdî, "rahmetini umar" ifadesini "cennetini umar" şeklinde yorumlayan müfessirlerin de bulunduğunu ancak bu yorumun onların cennet ehli ile sohbet etmek isteyerek: *"Sabretmenize karşılık size selam olsun! Dünya yurdunun sonu cennet ne güzeldir!"* diyerek her kapıdan onların yanına varacaklardır"⁴⁹⁵ ayetine benzediğini belirtir.⁴⁹⁶

Mâtürîdî'ye göre dünya ile ilgili işlerde, insanlarda olduğu gibi kimi zaman peygamberlerde de umutsuzluk kendisini göstermektedir. Bu durumun örneği *"Bu, Rabbinin Zekeriyâ'ya lütfettiği rahmetin anlatımıdır"*⁴⁹⁷ ayetidir. O, cümlede geçen "zikr" kelimesine "emir" manası verildiğinde ayetin, 'onlara Zekeriyâ'nın evlat sahibi olma umudunu kaybettiği bir anda çocuk isteğini kabul etmek suretiyle

490 Es-Secde 32/16; el-Enbiyâ 21/90. Et-Tür 52/26. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/372; 9/407.

491 El-A'raf 7/99; Yûsuf 12/87. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/665.

492 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/67. Korku, ileride yıkıma ya da üzüntüye neden olabilecek bir kötülüğün gerçekleşeceği düşüncesinden doğan üzüntü ve rahatsızlıktır. İnsanların kurku duyduğu hususlar şu şekilde sıralanabilir. Birincisi uzak bir tarihte değil daha yakın gelecekte gerçekleşmesi beklenen kötülüklerden korku duyar. İkincisi kendilerine zarar verebilecek güce sahip insanların öfke ve düşmanlığıdır. Üçüncüsü adil olmayan insanların güçlenmesidir. Dördüncüsü kötü bir şeyler yapanlar suç ortaklarının kendilerini ele vermesinden korkarlar. Beşincisi kötülük yapabilecek güce sahip olanlar kötülüklerle karşı savunmasız olanları korkutur. Altıncısı haksızlığa uğrayan ya da uğradığına inananlar korkutucudur. Yedincisi aynı amaç peşinde koşan rakipler sürekli bir yarış içerisinde olacaklarından birbirlerinde korku uyandırır. Sekizincisi zarar vermeye hazır oldukları halde bunu açık etmeyen ve ne zaman ne yapacağı belli olmayanlardan korkulur. Sonuncusu yapılan bir hatanın düzeltilmesi artık mümkün olmadığına ya da düzeltilmesi rakiplerin elinde olduğunda korkutucudur. Aristoteles, *Retorik*, 96-98.

493 Et-Tahrîm 66/6. Ayrıca bk. el-Enbiyâ 21/20, 29.

494 İsrâ 17/57.

495 Er-Ra'd 13/23-24.

496 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/67-68 (İsrâ, 17/57).

497 Meryem 19/2.

Rabb'in kendisine lütfettiği rahmetini haber ver' manasına geleceğini ve bunun da Hz. Peygamber'in elçiliğinin delili olacağını belirtir.⁴⁹⁸

İnananlar özellikle bir sıkıntıyla karşı karşıya kaldıklarında *“Rabbimiz! Bize tarafından merhamet ver ve bize (şu) durumumuzdan bir kurtuluş yolu hazırla!”*⁴⁹⁹ diyerek O'nun merhametini istemektedirler. Hasan-ı Basrî ayetteki “rahmet” kelimesini “cennet”; “raşeden” kelimesini, “yesiran” sıfatını ekleyerek “kolay bir çıkış yolu” şeklinde açıklar. Mâtürîdî'ye göre, Kehf uresi 10. ayetin son cümlesi, dua olmayıp Allah Teâlâ tarafından mağaradaki gençlere yönelik bir telkin ve ilhamdır. O, ayetteki “rahmet” kelimesine bazılarının “rıзык” anlamı verdiğini ve gerekçelerinin de şöyle olduğunu belirtir: Mağaraya sığınan inançlı gençler, kâfir olan kavimlerinden ayrılmak istiyorlardı. Gençlerin bu davranışı, bir kimsenin dinini yaşamak için insanlardan ayrılmasının mümkün olabileceğini göstermektedir. Onları ümitsizliğe sevk eden ise herkesten uzak bir mekâna çekilip orada varlıklarını sürdürmeye güçlerinin yetip yetmeyeceği ve yaratılışlarının buna müsait olup olmadığıydı. Bu endişelerinden dolayı Rabblerinden *“Bize katından rahmet gönder”* diyerek rıзык istemişlerdir. Mâtürîdî'ye göre makul olan ayette geçen “rahmet”in “nimet, genişlik ya da din”, “min emrinâ” kısmının ise “dinî durumumuzu hakikate ilet yani bize içinde bulunduğumuz durumdan bir çıkış yolu göster” şeklinde yorumlanmasıdır.⁵⁰⁰

İnananlar Allah'a olan umutlarını artırmak için ne yapmalıdırlar? Mâtürîdî inananlara umutlarını artmaları için rahmet ayetlerini okumalarını tavsiye eder. Mâtürîdî, bu konuda bazı müfessirlerin şöyle dediğini nakleder: Korkuya dair ayetler okunduğunda Rabblerinin vaidinden korkan müminlerin bu korkuyla tüyleri ürperir, rahmete dair ayetler okunduğunda Allah'ı zikretmeye yönelerek kalpleri ve bedenleri yumuşar, sükuna erer. Mâtürîdî bu iki halin, içerisinde nasihatler barındıran rahmet ve azap ayetlerinin okunmasıyla gerçekleşebileceğini de mümkün görür. Zira ona göre kalpler, rahmet ayetlerinden ziyade azap ayetlerinin okunmasıyla daha fazla yumuşar. Konu hakkında Katâde ise: Bidat ehlinde şeytandan kaynaklı olarak görülen aklı kaybetme ve bayılıp düşme gibi haller meydana gelmeden müminlerin tüyleri ürperir, gözleri yaşarır ve kalpleri huzur dolar” demiştir.⁵⁰¹ Mâtürîdî'ye göre bağışlanma talebi insanlardan geldiği takdirde Allah'ı

498 Başka bir yoruma göre ayetteki “zikr” kelimesinden maksat Rabb'in Zekerîyyâ'ya duasında lütfettiği rahmetinin anlatıldığı Kur'an'dır. Zira Allah, birçok ayette Kur'an'ı “zikr” diye isimlendirmiştir Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/219.

499 Kehf 18/10. Ayrıca bk. Kehf 18/16.

500 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/141-145.

501 Ez-Zümer 39/23. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 3/131. İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm*, 12/124. Katâde'nin konu hakkındaki görüşü için bk. Celâleddin es-Süyûtî, *ed-Dürul Mensûr*, 12/649. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/675.

bağışlayıcı ve merhametli bulacakları bir gerçekliktir. Zira insanlar Allah'a iftira atsa, O'nun ayetlerine karşı inatlaşarak elçilerini yalanlasa da yaptıkları günahlardan dolayı affedilme isteğinde bulunduklarında Allah tarafından tüm hataları bağışlanır.⁵⁰² Ayrıca Allah, insanların açığa çıkarıldığı takdirde rezil olacakları günahlarını merhameti gereği örter.⁵⁰³

Kimi insanların yüreklerinde başka insanlardan Allah'a karşı duydukları korkudan daha fazlasını taşıdıkları söylenebilir. Böylelerini Kur'an, anlayışı kıt bir topluluk olarak tarif etmektedir. Zira onlar dünyadaki belaların ve nimetlerin, ahirettekilerin habercisi olduğunu anlamaktan uzaktırlar. Ayrıca bu insanlar kendilerine yöneltilen tehdidi anlamadıkları gibi kendilerinden menfaat bekledikleri ve zararlarından korktukları kişilerden korkmaktadırlar. 'Müslümanların çoğunun insanlara karşı duyduğu korku, Allah'a karşı duydukları korkudan daha fazladır. Çünkü kişi yaptığı hatanın, başkasınca bilinmemesi için çaba sarf ederken, yalnız kendisiyle Allah'ın bildiği pek çok hatadan sakınmamaktadır' tarzında bir açıklamaya Mâtürîdî iki şekilde cevap verir. Birincisi, başka insanlardan korkan kimsenin bu korkusundan kurtulma ümidi yoktur; Allah'tan korkan kimse için ise Allah'ın rahmeti, lütfu ve ihsanı tecelli edebilir. Kişi Allah'ın rahmet ve faziletine güvenerek, günaha girme cesaretini kendinde bulmakta ve günahı işlemektedir. İkincisi, bir kimse, işlediği günahın başkaları tarafından da işlendiğine tanık olduğunda o kimselerden korkmaz. Onun korktukları, üzerlerinde iyilik ve Allah'ın dinine yardım işareti bulunan insanlardır. Hal böyle olunca, insanların bizzat yaratılanlardan değil, Allah'tan korktukları ortaya çıkmaktadır.⁵⁰⁴

Allah'ın merhameti bol ve geniş olmasına rağmen kimi insanların bu merhametten umut kestikleri, Allah'ın merhametinden umut kesenlerin ilkinin haktan sapan kâfirler olduğu Mâtürîdî tarafından dile getirilir.⁵⁰⁵ O, ümit kesmenin bazen insanı küfre götürme ihtimalinden dolayı Hz. İbrahim'in ümitsizliğe kapılmamasının Allah tarafından kendisine hatırlatıldığını ifade eder. Bu konuda çocuğu olacağı müjdesini Hz. İbrahim'e veren melekler şöyle demişlerdir: "*Sana hakikati müjdeledik. Ümitsizliğe kapılanlardan olma sakın!*"⁵⁰⁶ Burada Allah, Hz. İbrahim ümitsizliğe kapılmadığı halde onu ümitsizliğe düşmemesi konusunda uyarmakta, sonra da Hz. İbrahim'e şöyle seslenmektedir: "*Haktan sapmış olanlardan başka Rabbinin rahmetinden kim umut keser!*"⁵⁰⁷ Mâtürîdî'ye

502 El-Enfâl 8/38.

503 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/489-490. (Nahl 16/18).

504 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/594-595. (Haşr, 59/13).

505 Yûsuf 12/87.

506 El-Hicr 15/55.

507 El-Hicr 15/56.

göre bu ayet, “kâfir olmamakla birlikte büyük günah işleyen kimse, ebedi olarak cehennemde kalacaktır, zira o, Allah’ın rahmetinden umut kesmiştir” diyen Mu’tezile’nin iddialarını da reddetmektedir. Mâtürîdî, onlara karşı bu ayetle inkârcılar haricinde hiç kimsenin Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyeceğinin haber verildiğini anımsatmaktadır.⁵⁰⁸

Mâtürîdî’ye göre Allah’ın merhametinden ümit kesen bir diğer grup Hz. Peygamber’in Tevrat’ta haber verilen niteliklerini değiştiren ve Tevrat’ı tahrif eden Yahudilerdir. Allah, onların tıpkı inkârcıların kabirlerde yatanlardan ümitlerini kestikleri gibi ahiretten bir beklentilerinin olmadığını Tevrat’ta belirtmiştir.⁵⁰⁹ Kur’an’da Allah’ın ayetlerini ve ahirette O’nun huzuruna çıkılacağını inkâr edenlerin merhamet beklentisi içerisinde olmamaları gerektiği ve bunlar için ahirette acı bir azap olacağı bildirilmektedir. Bu insanlar yeniden dirilmeyi inkâr ederler ve bu inkârlarının bir karışlığının olmayacağı zannına kapılırlar. Ayrıca bu insanların yalanlamaları sebebiyle peygamberlerden ve kitaplardan da bir beklentileri yoktur. Halbuki Allah, peygamberleri ve ilâhî kitapları birçok ayette rahmet olarak niteler.⁵¹⁰ Allah’ın razı olmadığı türden davranış sergileyenlerin ve bu davranışlarını sürekli hale getirenlerin Allah’ın rahmetinden hissedar olmaları düşünülmesi gerekir.⁵¹¹

Mâtürîdî, “Dedi ki: “Rabbinin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümit keser?”⁵¹² ayetinden hareketle Allah’ın rahmetinden umudunu kesen bir diğer grubun sapıklar olduğunu zikreder. Ona göre zikri geçen ayet Allah’ın rahmetinden umut kesmenin sapıklık ve küfür işareti olduğunu bildirmektedir.⁵¹³ O, “Fakat o, sarı yolu göze alamadı”⁵¹⁴ ayetinden hareketle Allah’ın rahmetinden uzak olan bir diğer grubun “toplumsal alan” anlamına gelen sarı yokuşu⁵¹⁵ geçmeyi göze alamayanlar olduğunu ifade eder. Mâtürîdî ayetin yorumunu şu şekilde yapar: Kişi Allah yolunda “çok mal harcadım!” der ancak onun bu sözü gerçekleri yansıtmamaktadır. Zira onun harcaması köle âzat etmek ya da aşırı ihtiyaç içerisinde olan yetimler ve yoksullar için değildir. Böyle bir kimsenin Allah Teâlâ’ya iman eden, birbirlerine sabır ve merhamet tavsiyesinde bulunan, sonuçta “ashâb-ı meymene”den⁵¹⁶

508 Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 6/279-280; Hüd 11/9. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 6/103.

509 Levililer 26; Tesniye 28. Krş. El-Mümtehine 60/13. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/626.

510 Hz. Muhammed’in rahmet olarak nitelendiği ayetler: et-Tevbe 9/61; el-Enbiyâ 21/107; Tevrat’ın rahmet olarak nitelendiği ayetler için bk el-En’âm 6/154; el-A’raf 7/154; el-Kasas 28/43; Kur’an’ın rahmet olarak nitelendiği ayetler el-En’âm 6/157; el-A’raf 7/52; Yûnus 10/57; en-Nahl 16/64; el-İsrâ 17/82 vb.

511 El-Ankebût 29/23. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 8/218.

512 El-Hicr 15/56.

513 Mu’tezile’ye göre Allah’ın rahmeti dar olduğundan büyük günahlar o rahmete sığmaz. Büyük günah işleyenler hakkında olmadık şeyleri konuştukları için Allah’ın rahmetinden yana ümitleri de kalmamıştır. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 6/449.

514 El-Beled 90/11.

515 “Sarı yokuş” ile ilgili geniş bilgi için bk. Şaban Ali Düzgün, *Sarı Yokuşun Eteğinde İnsan*, (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 13-20.

516 kitabı sağ taraftan verilenler.

olup ahirette gıpta edilen bir hayatı kazanan kimselerden olması beklenemez. Onun yaptığı tüm tasadduklar oyun ve eğlence uğrunda olduğundan kendisine dünyada bir övgüde bulunulması, ahirette herhangi bir sevap takdir edilmesi düşük ihtimalken, cehennemliklerin sıfatı olan ashab-ı meşemed⁵¹⁷ olması büyük olasılıktır.⁵¹⁸ Bu ise sarp yokuşun dinamığının ihsan olduğunu göstermektedir. Sarp yokuşu geçebilmenin şartı ise merhametli olmaktır. Kişinin imanı, köle âzat etmeyi, yoksulu doyurmayı, insanlara sabır ve merhamet tavsiyesinde bulunmayı birlikte yaparsa işte o zaman sarp yokuşu aşabileceği umut edilebilir.⁵¹⁹

Ümidi diri tutan husus yeryüzünde merhametin var olmasıdır. Mâtürîdî'ye göre haddi aşarak Allah'ın rahmetinden ümit kesmek⁵²⁰ yeryüzünden merhametin silindiğine inanmak demektir. Böylesi bir inanç beraberinde büyük sorunları getirecektir. Şöyleki bu durum Allah'ın rahmetinden ümit kesildiği takdirde Allah'ın bağışlamayacağına dair bir inancın kişiyi kapladığı anlamına gelecektir. Ayrıca insanın Allah'ın rahmetiyle ilgili olan imanını kaybetmesine yol açacaktır. Büyük günah işleyen ve Allah'ın emrinden yüz çeviren kimsenin hayatta iken şarhlarına uygun olarak yapacağı tövbeyi Allah'ın rahmeti gereği kabul edeceği muhakkaktır. Tövbe etmeyen için ölüm anı, azabın gelme ve onunla yüzleşme vaktidir.⁵²¹ Zira bu zaman diliminde yapılan tövbe zorunlu bir tövbe olup, azabı kendisinden savma tövbesidir.⁵²²

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın yasasında, inkâr dışında herhangi bir günahı işleyen insanları affetme, inkârı tercih edenleri cezalandırma bulunmaktadır.⁵²³ Yine Allah yasası gereği, hata yapmayı alışkanlık haline getiren kimseleri helâk edebilir ya da esirgeyebilir. Allah küfürden uzak duranlar için bağışlama iradesini ve kendisine ortak koşanları cezalandırmak hükmünü kendi zatına nispet etmiştir. Zira küfür zatı gereği içinde akılsızlık barındırdığından onun haram edilmemesi veya serbest bırakılması ihtimali yoktur. Bundan dolayıdır ki küfür ehlinden olandan cezayı kaldırmak ve kendisini affetmek hikmetle bağdaşma gerektir.⁵²⁴ Kâfir, Allah'a düşmanlığı ve O'nun nimetlerine karşı nankörlüğü, İslâm'ı benimseyen kişi ise O'na dost olmayı tercih ettiğinden, dost ile düşmanı ayırmak hikmetin bir sonucu olsa gerektir. Mâtürîdî'ye göre bu konuda söylenmesi gereken husus şudur: Allah'ın, büyük günah işleyenleri bağışlaması ve affi onlara kadar uzatması

517 kitabı sol veya arka tarafından verilenler.

518 El-Beled 90/11. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/535.

519 Hüd, 11/11. ayetteki sabırdan maksadın iman olması da mümkündür. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/537-538 (Beled 90/17).

520 Ez-Zümer 39/53.

521 El-Mü'min 40/84-85.

522 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/695; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 3/158.

523 El-Mülk 63/28. Ayrıca bk. en-Nisâ 4/48, 116.

524 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/130-132 (Mülk, 63/28).

caiz değildir, bilâkis öylelerine sonsuza kadar cehennemde azap etmesi gerekir diyen Hâricîyye ve Mu'tezile mensuplarını affetmesi uygun değildir. Sözü edilen affedilme umudu bu iki grubun dışında kalan Müslümanlar için söz konusudur. Allah, şayet bu iki ekol mensuplarını affederse onlar, Allah'ın büyük günahları affetmesini caiz görmediklerinden işledikleri günahların küçük olduğuna hükmederler. Şu hâlde buradaki af, ait olduğu yerde kullanılmamış, iyilik de yapılması gereken yerde yapılmamış demektir.⁵²⁵

Sonuç olarak inanan ile inanmayanın Allah'ın merhametine bakışı aynı değildir. İnanan kimse, Allah'ın rahmet edeceği konusunda ümitli olduğu, yaptığı kötülüklerden dolayı da korktuğu için, iyi işlerinin kendisine fayda sağlayacağı hususunda kesin bir yargıda bulunmaz. Böylelikle bu kimse ceza konusunda kendi aleyhine şahitlik etmemiş olur. İnkâr edene gelince Allah'ın rahmetinden herhangi bir ümidi olmadığından o, yaptığı kötülükler nedeniyle kendisinin cehennemlik olduğuna tanıklık eder.⁵²⁶

3.2. MERHAMET-DUA İLİŞKİSİ

İnsandan Allah'a doğru gönderilen isteğin adı, duadır. İzutsu'ya göre "dua", kalbin Allah ile konuşmasıdır.⁵²⁷ Duayı önemli kılan hususlar onun tevhîd ilkesinin gereği bir yöneliş ve kâinata Allah'ın müdahalesi olmasıdır. Çünkü dua, tüm araçların aradan kaldırıldığı ve kişinin direkt olarak Allah ile iletişime geçebileceği bir durumdur. Duayı önemli kılan bir diğer husus ise Allah'ın insanların tamamına değer vermesinin açık alameti olmasıdır.⁵²⁸

Muhammed İkbal'e göre dua, kişisel ya da toplumsal olsun, evrenin sessizliği içinde insanlık aleminin kendisine bir yanıt bulmak için hissettiği şiddetli arzu ve derin hasretin ifadesidir. Bu cevabı ararken insan kâinat hayatında dinamik ve etkin bir unsur olarak kendi değerini keşfeder. Kişinin hem kendini bulması hem de özgür olması için Allah'a bağlanması zorunludur.⁵²⁹

Dua, kişinin var olduğunun bilincinde olarak birileri tarafından duyulma ihtiyacıdır. Dua, dua edenden, dua edilenden ve ihtimalden oluşan bir kabul çağrısıdır. Duada bulunan, öncelikle kendinin var olduğunu kabul eder. Zaten duanın kabul edilebilirliği, etkinliği ve gücü de bu kabulden kaynaklanmaktadır. Duada Allah'ı bilgilendirme söz konusu değildir. Zira işlediği günahattan tövbe edenler, Allah'a

⁵²⁵ El-Mülk 63/28. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/130-132.

⁵²⁶ El-İsrâ 17/14. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/18.

⁵²⁷ Toshihiko Izutsu, *Kuran'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ty), 246.

⁵²⁸ Hüseyin Atay, *Kuran'da İman Esasları* (Ankara: Atay Yayınları, 2015), 27.

⁵²⁹ Muhammed İkbal, *İslamda Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. N. Ahmet Asrar, (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, ty), 129.

bilmediği bir durum anlatmamakta, yapılan hata nedeniyle duyulan nedamet ve keder dile getirilmektedir. Bu ise hatanın farkına varmak, sorumluluğu üstlenmek, sonrası için daha en doğru olanı yapmak azim ve kararlılığına sahip olmak demektir.⁵³⁰

İhtiyaç duyulan bir şeyi Allah'tan istemek meşru bir davranıştır. Bununla birlikte dua eden kişinin, istekte bulunduğu ihtiyacı için gerekenleri yapmamış olması duanın etkisini tersine çevirecektir. Bunun yanında aşırı isteğin ödüllendirilmesi yahut kişinin kendi gayretiyle kolayca elde edebileceği bir şeyi Allah'tan istemesi manasız olasa gerektir.⁵³¹ Bu sebeple Allah'tan istenen "şey", 'sorumluluk, düşünme, bilim, zahmet, iş, irade, emek ve eziyetin yerini geçen bir "şey" olmamalıdır.'⁵³² Bir bakıma "Allah'a yapılacak olan gerçek dua, sözün başı değil, işin sonudur."⁵³³

Dua ile eylem iç içedir. Bu hususa Şuarâ suresi 61-65. ayetlerde "İki topluluk birbirini görünce Musa'nın halkı "Şüphesiz ki yakalandık!" demişlerdi. Musa "Asla! Şüphesiz ki Rabbim benimledir, bana yol gösterecektir!" demişti. Musa'ya "Asanla denize vur!" diye vahyetmiştik. Deniz derhal yarılmış; her bölüm koca bir dağ gibi olmuştu. Diğerlerini oraya yaklaştırmıştık. Musa ve beraberindekilerin hepsini kurtarmıştık." şeklinde temas edilmektedir. Zikri geçen ayetlerde iki husus dikkatleri çekmektedir. İlki Hz. Musâ, Firavun ve taraftarlarının baskısından kurtulmak için halkıyla birlikte yola çıkmış ve bu esnada duada bulunmuştur. İkincisi Allah, duasının kabulünden önce Hz. Musâ'dan bir eylemde bulunmasını istemiştir.⁵³⁴

Allah Teâlâ dua edenin yakarışına yani Kendisinin tek ilah olduğunu kabul edenin tevhidine karşılık vereceğini Bakara suresi 186. ayette belirtmektedir. Nitekim İbn Abbas, "Bana dua edin ki duanızı kabul edeyim"⁵³⁵ ayetine, "Tek olduğuma inanın ki günahlarınızı affedeyim" anlamı vermiştir.⁵³⁶ Bir başka yoruma göre de "dua edenin yakarışına icabet ederim" demek hakiki anlamıyla kabuldür. İnsanlar Allah'a itaat eder ve emirlerine boyun eğişle icabet ederse Allah'tan kendilerine yönelik bir icabet/kabul görmeleri muhakkaktır. Diğer bir ihtimale göre de bu ayetten, Allah'a yönelik dua içtenlikle yapıldığında onların duasına karşılık verileceği anlaşılabılır.⁵³⁷

530 Abdullah b. Mübarek, Vasiti vb. bazı tasavvuf erbabı kimseler bu görüşe katılmamakta duayı ibadet ve Allah'ın emri olarak değerlendirmektedirler. Abdülkerim Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1978), 2/527: Muhyiddin İbnü'l-Arabi, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Nuri Gençosman (Ankara: MEB Yayınları, 1964), 59- 60.

531 Ernst Cassirer, *İnsan Üstüne Bir Deneme*, çev. Nejla Arat (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980), 195. Alexis Carrel, *Dua*, çev. M. Alper Yüccetürk (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1991), 195; Ali Şeriatî, *Dua*, çev. Kerim Güven (İstanbul: Bir Yayınları, 1985), 34.

532 Şeriatî, *Dua*, 156.

533 Muhammed el-Behiy, *İnanç ve Amelde Kurani Kavramlar*, çev. Ali Turgut (İstanbul: E.de Boccard, 1988), 185.

534 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/61-62.

535 El-Mü'min 40/60.

536 Ali b. Ebû Talhâ, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs*, 500; Taberî, *Câmî'u'l-Beyân*, 20/325; Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahrü'l-Muhîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 7/452.

537 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/48-49.

Dua edilene karşı hissedilen duygular, dua edenin içinde bulunduğu psikolojik durumlar kadar duada etkindir. Duada bulunan kişi, dua etmek için pişmanlık, kaygı, korku ve çaresizlik gibi olumsuz duygulara ilaveten güven, umut ve sevgi gibi olumlu duygulara da sahip olmalıdır. Dua eden kişiyi kaygılandırıp korkututan ya da onun pişmanlık hissine kapılmasına neden olan şey, bizatihi kendinen kaynaklı fiiller olabileceği gibi, kendi dışında gelişen vakıalar ve durumlar da olabilir. Bu durumların üstesinden gelemeyen kişinin umutsuzluğa kapılması son derece doğaldır. Hiçbir umut emaresi taşımayan kişi için dünyada anlamlı bir şey kalmadığı gibi bu durumu tersine döndürmek için çaba harcamaya da gerek yoktur. Her şeyin anlamını yitirdiği tam umutsuzluk hali içindeki insan, inancını ve güvenini yitirir, hayat enerjisini kaybeder, yaşadığı olaylara karşı tepki vermeyi bırakır. Umudunu yitiren insanın imanını kaybettiği söylenebilir.⁵³⁸ Nitekim Kur'an'da tam umutsuzluk halinin inkâr ile eş değer olduğu ifade edilir.⁵³⁹ Bu anlatılanlardan duanın, pasif bir boyun eğiştten ziyade etkinliği ortaya koyan bir duygu olduğu anlaşılmaktadır. Bir bakıma dua, insanın kendisini değerli bir varlık olarak hissetmesine imkân tanır. İkbal'in ifadesiyle dua, "Hayatın olanca büyüklüğü içinde pek bir kıymeti harbiyesi olmayan naçiz varlığımızın kendi yerinin farkına varabilmesi için elzem olan geleneksel ve hayati bir ihtiyaçtır."⁵⁴⁰

Duayı gizli ya da aşikâr yapmak Allah katında eşit olmakla birlikte gizli duanın daha değerli olduğu söylenebilir. Hz. Zekeriyâ, Rabbine gizli gizli dua etmekle O'na kulluğun gereğini gözetmiştir. Çünkü gizli dua gösteriştten/riyadan uzak, ihlâsa/samimiyete daha yakındır. Bu konuda Hasan-ı Basrî'nin, Hz. Zekeriyâ'nın duasını "gösteriştten uzak bir nida" şeklinde yorumladığı nakledilmiştir. Hz. Zekeriyâ'nın gizli duayı tercih ettiğine dair bir diğer yorum, onun yaşlılık döneminde evlat talep etmesi sonrasında kınanmaktan ya da yakınlarından çekinmesidir.⁵⁴¹

Küfre düşen veya büyük günah işleyen birinin yaptığı dua makbul müdür? Bu sorunun cevabına geçmeden önce Mâtürîdî, bazı mezheplerin küfür anlayışlarını dile getirir. Ona göre Râfizî, Hâricî ve Mu'tezile mensupları inanan kimseleri işledikleri zelle türünden küçük hatalar olsa bile büyük günah işlemiş kabul etmekte ardından tekfir etmektedir. Zira Râfiziler'e göre insanlar hilafeti Ebû Bekir'e vermekle; Hâriciler'e göre Hz. Ali, Muâviye ve taraftarlarıyla savaşmakla küfre düşmüştür. Mu'tezile ise savaşta doğruluğu terkedendenlerin imandan çıkmış olacağını belirtir. Onlara göre böylesi kimselerin günahları

538 Sören Kierkegaard, *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*, çev. Mehmet Mukadder Yakupoğlu (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001), 146.

539 Bkz. Yusuf 12/87.

540 İkbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, 105.

541 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/306; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/676.

için istiğfarda bulunmalarının anlamı yoktur. Çünkü Allah kendisine şirk koşanlar için istiğfarda bulunmayı yasaklamıştır. Mâtürîdî ise hayatta olanların ölen günahkâr Müslümanlar için dua ve istiğfarda bulunmalarını uygun görür. Bunun için iki şartın sağlanması gerekir. Şartlardan biri mağfireti/affı gerektiren sebebin gelmesini istemek, diğeri mağfiredir gerçektir. Ölüm halinde, mağfireti istemekten başka bir şeyin yapılması beklenmez. Allah müminleri, ölüm sonrası için istiğfara davet ettiğine ve onlar da bu aşamada istiğfar haline yöneldiğine göre, bunun hakiki anlamda mağfiretten başka bir manasının bulunmadığı ortaya çıkar. Bu durum ise müminlerin işledikleri günahların onları imandan çıkarmadığını gösterir. Çünkü Allah, günahların büyüklerini işleyenlerin mağfiretlerinin mümkün olmadığına hükmetmiş olsaydı, onlar için bağışlanmada bulunma emrini vermesinin bir hikmeti kalmazdı.⁵⁴²

Küçük günah konusunda Mu'tezile, "Küçük günah işleyen kimse dua veya tövbeye ihtiyaç duymaksızın affa mazhar olur" görüşüne sahiptir.⁵⁴³ Mâtürîdî bu görüşün yanlışlığını Hz. Âdem'in yapmış olduğu hatadan tövbe etmesinin (Bakara 2/37) Allah'tan aldığı birtakım kelimelerle mümkün olduğuyula ortaya koyar. Zira Hz. Âdem Rabbinin öğretmiş olduğu kelimelerle duada bulunması sayesinde Allah'ın bağışlamasına mazhar olmuştur. Şayet Hz. Âdem hiçbir eylemde bulunmadan işlediği günahı affa mazhar olsaydı Allah'a yönelik duası gereksiz olurdu.⁵⁴⁴ Mâtürîdî'ye göre "Allah senin geçmiş gelecek bütün günahlarını bağışlamıştır"⁵⁴⁵ ayeti, Allah'ın küçük günahlara da azap edebileceğine işaret eder. Peygamberler helak edilecek olsalardı, küçük günahları yüzünden olurdu. Hz. Peygamber de dahil tüm peygamberler büyük günah işlemekten korunmuşlardır.⁵⁴⁶

Kişi duasında müminlerden başkasına yer verilebilir mi? Kur'an'da tüm insanlara öğretilen bir duada Hz. İbrahim "Rabbim! Burasını güvenli bir belde yap, ahalisinden Allah'a ve ahiret gününe inananları da türlü ürünlerle rızıklandır"⁵⁴⁷ diye dua etmiş ve duasında mümin kaydını koymuştur. Mâtürîdî, Hz. İbrahim'in duasında mümin kaydını koymasının birkaç şekilde yorumlanabileceğini ifade eder: Birincisi, Yüce Allah, ona ve oğlu İsmail'e Kabe'yi putlardan temizlemelerini emredince, Hz. İbrahim, bu beldede müminlerin haricindekilere yerleşme hakkı verilmeyeceği zannıyla, duasını ve rızık isteğini müminlere has

⁵⁴² Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/591-592 (Haşr, 59/10).

⁵⁴³ Mu'tezile, küçük günahların bağışlanması konusunda üç farklı görüşe sahiptir. Birincisi Allah, büyük günahlarından kaçınanların, ikram olarak küçük günahlarını bağışlar. İkincişi küçük günah sahiplerini, büyük günahlarından kaçınmalarının doğurduğu bir hak olarak bağışlar. Üçüncüsü küçük günahlar sahipleri, sadece tövbe ile bağışlanırlar. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 1/306; 2/150.

⁵⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/440-441.

⁵⁴⁵ El-Fetih 48/2.

⁵⁴⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/130-132 (Mülk, 63/28).

⁵⁴⁷ El-Bakara 2/126.

kılmıştır. İkincisi Hz. İbrahim Allah'tan, Kâbe bölgesini kâfirler İslam dinine imrensin, sakinleri tek ümmet haline gelsin diye ayetlerinden biri haline getirmesini dilemiştir.⁵⁴⁸ Diğer bir yorumda ise şöyle denilmiştir: Hz. İbrahim'e daha öncesinde Allah tarafından ahdinin zalimleri kapsamayacağı bildirildiği için Hz. İbrahim, müminle kayıtlamadığı takdirde duasının kâfir ve zalimlerin isyanına destek sağlayacağından endişe etmiştir. Zira kâfirleri ve zalimleri de içine alacak şekilde duada bulunmak yersiz bir davranıştır.⁵⁴⁹

Müminler, Allah'ın rahmeti ve lütfu olmadan mağfirete ulaşamayacaklarının farkında olarak dua ederler ve “Eğer beni bağışlamaz ve esirgemez isen, kaybedenlerden olurum!” derler. Mâtürîdî'ye göre “Eğer beni affetmez ve esirgemez isen” ifadesi, kinaye yoluyla bağışlanma talebi olup “Ey Rabbim, beni bağışla”, mealindeki ifadedden daha açık ve üstündür. Zira bu ifade, Allah dışındakilerden mağfiret talebinde bulunma umudunu kesmekte, hiç kimsenin günahları affetme yetkisinin olmadığını bildirmektedir. Hz. Âdem ile eşi de mağfiret dilediklerinde: “Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik” demişlerdi.⁵⁵⁰ “Beni bağışla!” ifadesinde ise başkasından umut kesme anlamı bulunmamaktadır.⁵⁵¹ Nitekim konu hakkında Rasulullah'ın şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “İnsanlar cennete ancak Allah'ın rahmeti sayesinde girebilirler. Kendisine sen de mi ey Allah'ın Rasülü? diye sorulunca, “Evet ben de! Ancak Allah beni rahmetiyle kuşatmıştır” karşılığını vermiştir.⁵⁵²

Mâtürîdî'ye göre “Azap emrimiz gelince Hud'u ve onunla birlikte iman edenleri tarafımızdan bir merhametle kurtarmıştık”⁵⁵³ ayeti kötülük sahibi insanların şerlerinden kurtulmuş olanların, ancak Allah'ın rahmetiyle kurtulduğunu, şahsî bilgilerinin bu konuda etkili olmadığını ortaya koymaktadır. Bu mesele; kurtuluşa eren kişi, Allah'ın rahmetiyle değil ancak kendi ameliyle kurtulmuştur, diyen Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi değildir. Zira ayetteki “Katımızdan bir rahmetle” ifadesi farklı anlaşılmaya müsait bir cümledir. Buradaki rahmet, elçi olarak gönderilen Hz. Hûd olup Allah onlara Hz. Hûd sayesinde merhamet göstermiştir. İkincisi, “katımızdan bir rahmetle” ifadesi, ‘inkarcıların başına gelen azaptan kurtulanlar, katımızdan lütfettiğimiz yardım sayesinde kurtulmuştur’ manasında olabilir. Üçüncüsü ise ‘azaptan kurtulanlar amelleriyle değil, bizim lütfumuzla kurtulmuştur’ anlamına gelir.⁵⁵⁴

⁵⁴⁸ Bu durumun benzeri için bk. ez-Zuhruf 43/33.

⁵⁴⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/563.

⁵⁵⁰ Bk. el-A'raf 7/23.

⁵⁵¹ Hûd 11/47. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/138.

⁵⁵² Hadis benzer lafızlarla rivayet edilmiştir. Bu, Ahmed b. Hanbel'in rivayetidir. bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1985), 3/52. Diğer rivayetler için bk. Buhari, Rikak, 18; Müslim, Münafikin, 71-73.

⁵⁵³ Hûd 11/58.

⁵⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/146.

Yüce Allah insanlara “*Rabbinizden bağışlanmayı dileyin*”⁵⁵⁵ yani “Rabbinizin bağışlamasını sağlayacak bir vesile isteyin” çağrısında bulunmaktadır. Mâtürîdî buradaki vesileden maksatın tevhit inancı olduğunu zikreder. Bunun ardından insanların yapması gerekeni Allah, “O’na tövbe edin”; yani “Daha önceleri içinde bulunduğunuz hale değil O’na dönün” olarak ifade etmektedir. Zikri geçen hususa riayet edenlere karşı Allah merhametinin geniş olduğunu, kendisine dönenlere merhamet buyurduğunu haber vermektedir. Mâtürîdî’ye göre Allah’ın kullarına merhamet etmesindeki gerekçelerden biri de onları sevmesidir. Kullarını gözetmesi O’nun sevgisinin bol olduğunun bir göstergesidir.⁵⁵⁶

Mâtürîdî’ye göre müminlerin bağışlanmaları için dua edenlerden bir grup peygamberlerdir. “O’na iman ederler ve müminlerin bağışlanmasını dilerler” ayeti, müminlerin bağışlanma umudunu zirveye taşıyan ayetlerden biridir. Peygamberlerin müminlerin bağışlanmaları için dua ettiklerine dair başka ayetler de vardır. Bu ayetlerden birinde Hz. Nûh: “*Rabbim! Beni, anne ve babamı, inanmış olarak evime girenleri, mümin erkekleri ve mümin kadınları bağışla*”⁵⁵⁷; diğer birinde Hz. İbrahim de: “*Rabbimiz! Hesap görüleceği gün beni, anamı, babamı ve müminleri bağışla!*”⁵⁵⁸ diye dua etmişlerdir. Allah, Hz. Peygamber’den de Muhammed suresi 19 ayetiyle kendisi, mümin erkek ve mümin kadınlar için mağfiret dilemesini emretmiştir. Mâtürîdî, Mu’tezile’den bazılarının “*Kendi günahın, mümin erkek ve kadınlar için Allah’tan bağışlanma dile*”⁵⁵⁹ ayetinin ancak Allah’ın cezalandırmayacağı küçük günahlar için olduğu kanaatini taşıdıklarını belirtir. Çünkü onlara göre Allah’ın bir insanı küçük günahlardan dolayı cezalandırması, onun büyük günahlarını ise bağışlaması söz konusu değildir. Allah Teâlâ, elçisine, ancak günahına tövbe eden müminler için af dilemesini emretmektedir. Onlar “*Tövbe edenleri ve yolundan gidenleri bağışla*” ayetini de görüşlerine delil gösterirler.⁵⁶⁰

Mâtürîdî’ye göre Mu’tezile’nin iddiası, Hz. Peygamber’in Allah’tan af dilemesi, sadece küçük günahlar için olsaydı, küçük günah işleyenlerin günahları bağışlandığından Allah Hz. Peygamber’e sanki “Onları affeyle ve onlara zulmetme!” demesini emretmiş olurdu. Böylece onların bu konudaki sözleri de doğru olmuş olurdu. Halbuki böyle bir iddia küfür olup sözün en çirkinidir. Mâtürîdî böylesi bir durumun, Mu’tezile ve

555 Hûd 11/90.

556 Ayetteki vedûd kelimesi sevilmesi haktır anlamındadır. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 6/173-174.

557 Nuh 71/28.

558 İbrahim 14/41.

559 Muhammed 47/19. Zemahşeri müminlerin Allah tarafından bağışlanmaları için duanın ardından bu yönde bir eylemin/amelin gerçekleşmesinin gerektiğini şu şekilde örneklendirir: Allah, ‘*Biliniz ki; dünya hayatı bir oyun ve eğlencedir. Rabbinizin mağfiretine koşunuz.*’ (el-Hadîd 57/20-21); ‘*Biliniz ki; mallarınız ve çocuklarınız fitnedir.*’ (el-Enfâl 18/28) dedikten sonra; ‘*Onlara karşı dikkatli olun!*’ (et-Teğâbûn 64/14) buyurmuştur. Yine, ‘*Biliniz ki elde ettiğiniz ganimetin beşte biri Allah’adır...*’ (el-Enfâl 8/41) dedikten sonra bununla amel etmeyi emretmiştir. Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 3-4/1150.

560 El-Mü’min 40/7. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/6.

Hâricîler'in Allah'a isyandan en uzak olan ve taatlere en yakın duran kimseler; kendilerinin ise Allah'a isyana en yakın ve taatlere en uzak olan kimseler olmalarını gerektireceğini belirtir. Onlar kurtuluşu sadece yaptıkları amellere bağladıklarından Allah'ın rahmetini ve herhangi birinin şefaatinin düşünmezler. Bu durumda onların her an itaat ve ibadet halinde olmaları, göz açıp kapayıncaya kadar dahi olsa Allah'a âsi olmamaları gerekir. Kendilerinin ise kurtuluşu, sadece yaptıkları amellerde görmediklerini aksine amelleriyle birlikte Allah'ın rahmetinde ve Allah'ın şefaati etmesine izin verdiği kişilerin şefaatinde gördüklerini zikreder. O, yaşantılarına bakıldığında Mu'tezile ve Hâricîler'in insanlar içerisinde Allah'a isyana kalkışmaya en yakın olanları ve O'na itaat etmeye en uzak duranları olduklarının görüleceğini belirtir. Ayrıca Mu'tezile, Allah'ın kendilerine her şeyi noksansız verdiğini, dolayısıyla O'nun katında kullarına dinî bakımdan yarar sağlayan bir lütfun da kalmadığını ifade ederler. Bu karşın Mâtürîdî, Allah'ın kendilerine vermediği bazı lütufları ve iyilikleri kendi katında tuttuğuna inandıklarını, şayet Allah onları kendilerine verseydi, kendilerinden iyilik ve itaatin dışında bir şey görülmeyeceğini ve isyanın her türünden ve bütün kötülüklerden korunmuş olacaklarını belirtir. Ayrıca Mu'tezile ve Hâricîler, herhangi bir rahmet ve merhamete gerek kalmadan cennete kendi amelleriyle gireceklerini iddia ederler. Mâtürîdî ise Allah'ın günahın her türlüünden dolayı kullarını cezalandırabileceği gibi şirk ve inkâr dışındaki bütün günahları bağışlamasının O'nun kudreti ve yetkisi dâhilinde olduğunu dile getirir.⁵⁶¹

Peygamberler, yapmış oldukları tebliği kavminden kabul etmeyenlerle ilgili Yüce Allah'a münacatta/duada bulunurlar. Bunun bir örneğine Hz. Nûh'ta rastlanılmaktadır. Görevini yapmasıyla ilgili olarak Hz. Nûh, *"Rabbim! "Doğrusu ben kavmimi gece gündüz gerçeğe çağırdım"* demiştir. Mâtürîdî'ye göre Hz. Nûh bu cümleyi Yüce Allah'ın, kendisine *"Bundan sonra kavminden daha önce iman edenlerden başkası iman etmeyecek"*⁵⁶² diye haber verdikten sonra söylemiş olabilir. Dolayısıyla bu söz, tebliğ görevinde hatalı davranmayan, kavmini her şartta Allah'ın yoluna davet etmesine rağmen özür beyan eden bir kişinin sözüdür. Hz. Nûh'un bu beyanının kavmine merhamet etme, acıma, huzurlu bir ortam sağlama ve rahmetin inmesine vesile olma tarzında söylenmiş olması da ihtimal dahilindedir.⁵⁶³

⁵⁶¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/6-7 (Mü'min, 40/7).

⁵⁶² Hüd 11/36.

⁵⁶³ Nûh suresi 5. ayetteki ifade iki şekilde yorumlanabilir. Hz. Nûh sözünü, kavminden daha önce iman edenlerden başka hiç kimsenin iman etmeyeceğinin bildirilmesinden önce söylemişse, yumuşaklık ve rahmetin inmesi için söylemiştir. Şayet haberdan sonra söylemişse, büyük bir mazeret beyan etmek için söylemiş olur. Zira Hz. Nûh, kavminin iman etmesini umut ederken Allah Teâlâ'nın onların iman etmeyeceklerini bildirmesi söz konusu değildir. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/223.

Gaybî varlıklar olan Melekler de müminler/insanlar için “*Onları kötü sonuçlardan koru*” ayetinde belirtildiği üzere dua ederler. Arşın çevresinde dolaşan meleklerin Allah’tan, o insanları hesap gününde korku, endişe ve diğer azaplara maruz kalmak gibi kötü sonuçtan korumasını talep etmiş olmaları mümkündür. Ayet, onları dünyada şirke düşmekten ve benzeri kötülükleri işlemekten korumasını istedikleri anlamında da gelebilir. O gün Allah kimi, kötü sonuçlardan uzak tutmuşsa onu rahmetine eriştirmiş demektir.⁵⁶⁴

Meleklerin müminlerin bağışlanmaları için dua etmeleri Kur’an’da salât kavramıyla ifade edilmektedir. Mâtürîdî’ye göre “salât” kavramı Allah hakkında kullanıldığında “rahmet ve mağfiret” anlamına gelir. “*O’na iman ederler ve müminlerin bağışlanmasını dilerler*”, “*Rabb’imiz onları kendilerine vâdettiğin adn cennetlerine kabul buyur*”, “*Onları kötü sonuçlardan koru*”;⁵⁶⁵ “*Yeryüzündekilerin bağışlanmasını diliyorlar*”⁵⁶⁶ ayetlerine bakıldığında “salât” kavramının melekler için kullanıldığında “istiğfarda bulunmaları, korunma ve kurtuluş talep etmeleri” anlamlarını ifade görülecektir. Zikri geçen ayetler özel olarak müminler hakkında ise de mümin-kâfir herkes hakkında olması da ihtimal dahilindedir. Bu durumda onların istiğfarı, bağışlanmalarını gerektirecek sebepleri istemeleridir ki bu da bir çeşit hidâyettir. Hz. Hûd’un: “*Ey kavim! Rahminizden bağışlanmayı dileyin, sonra Ona tevbe edin*”⁵⁶⁷ ve Hz. Nûh’un: “*Rabbimizden bağışlanmanızı dileyin; O, çok bağışlayıcıdır*”⁵⁶⁸ sözleri bu manadadır. İnkarcıların küfür ehli iken bağışlanmada bulunmaları ise olası değildir. Ancak onların, affa mazhar olmayı hak edebilmek için inkârdan tövbe etmeyi talep etmeleri gerekir.⁵⁶⁹

İnkârcı yakınların af edilmeleri ve Allah’ın merhametine mazhar olmaları için dua edilebilir mi? Kur’an’da haber verildiği üzere Hz. İbrahim Allah’ı inkâr eden babası için istiğfarda bulunmuştur. Ebû Bekir el-Esam’a göre Hz. İbrahim kendisi için istiğfarda bulunacağına dair babasına söz vermiştir. O, bir elçi olarak verdiği bu sözü yerine getirmenin gerekli olduğunu düşünmüştür. Hasan el-Basrî’ye göre Hz. İbrahim babası için, müşrikken değil tövbe ettiği sırada istiğfarda bulunmuştur. Zira onun, Allah’a ortak koşan biri için istiğfarda bulunmanın haram olduğunu bilmemesi düşünülemez. Böyle biri için istiğfarda bulunmanın helâl olduğuna inanan kimsenin ise Müslüman ve müminlik vasfını kaybedeceği muhakkaktır. Mâtürîdî ise istiğfarın bağışlanma talebi olduğu kanaatindedir. Ona göre Allah’tan mağfiret

⁵⁶⁴ El-Mü’min 40/9. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/9.

⁵⁶⁵ El-Mü’min 40/7-9.

⁵⁶⁶ Eş-Şûrâ 42/5.

⁵⁶⁷ Hûd 11/52.

⁵⁶⁸ Nûh 71/10.

⁵⁶⁹ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 8/397.

iki şekilde gerçekleşebilir: Biri rahmet, lütuf ve ihsan mağfireti iken, diğeri kulu bir sebebe muvaffak kılmasıdır. Bu bağlamda “*Rabbinizden bağışlanmanızı dileyin; O çok bağışlayıcıdır*”⁵⁷⁰ ayeti gereğince Hz. İbrahim’in, babası için istiğfarda bulunması caiz olur. Yani o Allah’tan, meydana geldiğinde bağışlayacağı sebebin gerçekleşmesine muvaffak kılmasını dilemiştir. Ancak Allah’ın söz konusu sebebi gerçekleştirmeyi nasip etmediğini anlayınca babası için istiğfarda bulunmaktan vaz geçmiştir. Hz. İbrahim “*Allah’tan sana geleceklere karşı yapabileceğim bir şey de yoktur*” diyerek Allah’ın azabından hiçbir şeyi babasından uzaklaştıramayacağını veya Allah’ın hidâyet nasip etmediği kimseye kendisinin hidâyet vermeye kudretinin yetmediğini belirtmektedir. Allah’ın, “*Şüphesiz sen sevdiğini hidâyete erdiremezsin, ama Allah dilediği kimseyi hidâyete erdirtir*”⁵⁷¹ ayeti de buna işaret etmektedir. Hz. İbrahim’in babası için yapabileceği yalnızca Allah’ın onu hidâyete muvaffak kılması için dua etmektir.⁵⁷²

3.3. MERHAMET-TÖVBE İLİŞKİSİ

İnsanlar, hatalarından ve günahlarından Allah katında arınmak için kendilerine öğretilen tövbe ile Rabblerine yönelirler. Bir bakıma günahın varlığı tövbeyi gerekli kılmaktadır. Pişmanlığın ifadesi olan tövbe, İslam dininde olduğu gibi tüm ilâhî ve beşerî din ve inanç sistemlerinde varlığına rastlanan ortak bir değerdir.

Arapça tövbe kelimesi “Allah’a dönüş ve O’na yönelme” manasına gelmektedir. Hem Allah’a hem de insana dönük yönü bulunan tövbe, insan için kullanıldığında “günahtan vazgeçip dönme”; Allah için kullanıldığında ise “tövbeyi uygun bulup kabul etme” anlamını ifade eder.⁵⁷³ Tövbe kelimesine, “günahtan dönüş” anlamı veren İbn Manzûr, Hz. Peygamber’in bir hadisinden delil getirerek tövbenin gerçekte pişmanlık olduğunu ifade eder.⁵⁷⁴ Cürcânî tövbe’yi, “kötü olduğu net olarak bilinen davranış ve fiillerden, takdir edilen ve beğenilen eylemlere yöneliş” olarak tanımlar.⁵⁷⁵ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî de *el-Lum’a* adlı eserinde tövbenin Allah yoluna girenlerin ilk makamı, ilmin yerdiklerinden övdüğü şeylere dönmek olduğunu belirtir.⁵⁷⁶ Yapılan açıklamalara dikkat edildiğinde tövbenin, Allah’ın emir ve yasaklarına karşı gelme manasına gelen günahtan O’nun emir ve yasaklarına uymayı

⁵⁷⁰ Nûh 71/10.

⁵⁷¹ El-Kasas 28/56.

⁵⁷² El-Mümtehine 60/4. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/611-612; Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 22/566-568. Krş. Zemahşerî, *el-Keşâf*, 3-4, 1239.

⁵⁷³ Ebû’l-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît* (Mısır: Hey’et’l-Misriyyetü’l-Âmmetü li’l-Kitab, 1979), 1/40. Ayrıca bk. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 1/439-441.

⁵⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/376; İbn Mâce, *Sünen*, Zühd, 30, hadis no: 4252, (2/1420); İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 455.

⁵⁷⁵ Cürcânî, *Kitâbü’t-Ta’rîfât*, 74.

⁵⁷⁶ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lum’a*, thk. Abdülhalim Mahmûd (Mısır: Dâru’l-Kütübi’l-Hadis, 1960), 68.

ifade eden itaate dönmek olduğu dile getirilebilir. Bunun yanında bir kimsenin mubah ya da taat olan bir şeyden nedamet duyması ise tövbe olarak isimlendirilmez.⁵⁷⁷

Tövbe kelimesi Mâtürîdî tarafından da tanımlanmıştır. Ona göre tövbe, “kusurundan vazgeçmek, dönmek/rucu’ etmek” anlamlarına gelir. O, insanları günah işledikten sonra tövbe yapmaya yönlendirenin Allah olduğunu beyan eder. Bir başka görüşüne göre insanda hidayeti benimseme fiilinin yaratılıp kişinin hidayete ulaşmasında olduğu gibi tövbe fiilinin de Allah tarafından yaratıldığını ve bunun neticesinde insanın tövbe etiğini zikreder.⁵⁷⁸ Mâtürîdî, insanların işlemiş oldukları hatalardan dolayı Allah’a yönelerek tövbe ettiklerini Bakara suresi 128. “*Tövbelerimizi kabul ele. Şüphesiz ki tövbeleri kabul eden ve merhamet dağıtan yalnız sensin*” ayetten hareketle zikreder. Ona göre elçiler de Allah’tan af dileyerek tövbede bulunurlar. Hz. İbrahim’in yaptığı tövbenin kabul edilmesini Allah’tan dilemesi elçilerden kasıt olmaksızın bazı yanılma ve sürçmelerin (zelle) zuhur edebileceğine işaret etmektedir. Allah, insanlara karşı şefkatli ve merhametli olduğunu onların günahları sonrasında tövbe etmelerine dayandırmaktadır.⁵⁷⁹

İsfahânî de, “günahın bütün yönleriyle terk edilmesi” şeklinde tanımlanan tövbenin, tam olarak yerine getirilebilmesi için “işlenen günahı kötü sonuçlara vesile olduğu için terk etmek, günahıktan dolayı meydana gelen akıbetlerden pişman olmak, bir daha günaha dönmeme hususunda kararlı olmak ve imkân ölçüsünde işlenen günahı iyi bir amelle telafi etmek” şartlarının yerine getirilmesinin ileri sürüldüğünü ifade eder.⁵⁸⁰

Tövbe kelimesinin Allah ve kul için kullanımlarının bulunduğu dikkat çeken Râzî kelime hakkında şu yorumları yapar: Tövbe, kul ile bağlantılı olarak kullanılması durumunda günah fiilini işleyen herkesin, bir bakıma Rabbinden kaçarak uzaklaşan kimse durumunda olmasından hareketle kulun Rabbine dönüşünü ifade eder. Kul tövbe ettiğinde ise yönünü yeniden Rabbine çevirmiş olur. Bu nedenle de Rabbine tövbe etti, döndü ibaresi kullanılır. Yüce Allah tövbe ile vasıflandığında ise bu ifade, Allah’ın, kuluna rahmeti ve lütfuyla dönmesini ifade eder. Örnek olarak bir kişi, ihsan sahibi (lider) birinin hizmetinden ayrıldığında, lider olan kişi diğerine yaptığı ihsan ve ikramlarına son verir. Belli bir süre sonra o kişi, ihsan sahibinin hizmetine yeniden döndüğünde

⁵⁷⁷ Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhati'l-Fünûn ve'l-Ullûm*, 1/524. Benzer Tövbe tanımları için bk. Adûdiddîn Abdurrahman b. Ahmed el-İcî, *el-Meâkîf fî İlmi'l-Kelâm* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ty), 380; Sâdûddîn et-Teftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Ümeyra (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998), 5/162; Ebû'l-Meâli Rüküddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Kitabü'l-İrşâd*, trc. A. Bülent Baloglu vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 324; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* (Kahire: Dâru's-Şu'ub, ty), 11/2075; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/429.

⁵⁷⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/439-440.

⁵⁷⁹ Bk. el-Bakara 2/128, 143. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/571, 587.

⁵⁸⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 98-99.

falanca kişi liderinin hizmetine tekrar döndü, lideri de ona tekraren ihsan ve ikramda bulundu denilir.⁵⁸¹

Râzî'nin dikkat çektiği hususlardan biri de insan zihninin tövbenin oluşumunun başladığı yer olduğudur. İnsanda herhangi bir fiili yapmak ya da terk etmek şeklinde bir durum ortaya çıktığında, öncelikle kalpte o fiilin faydalı veya zararlı olduğu yönünde bir tasdik meydana gelir. Şayet fiilin faydalı olduğuna kanaat getirilirse onu meydana getirme arzusu ve isteği; zararlı olduğuna kanaat edilirse onu terk etme arzusu doğar. Son aşamada bu arzu ve meyille beraber oluşan güç, fiilin terk edilmesini ya da yapılmasını gerektirir. Olgu bu şekilde belirlenince, tövbenin de böyle olduğu anlaşılır. Kişi zor bir işin büyük felaketlere neden olduğuna inanınca, sözü edilen bu inancın oluşumu üzerine o yasağa karşı gönlünde bir nefret oluşur. Neticede sözü edilen bu nefret, şu üç durumu zorunlu kılar: Birincisi geçmişte kendisinden dolayı meydana gelen kötü sonuçlar için pişman olmaktır. İkincisi oluşan kötü fiilleri terk etmektir. Üçüncüsü sözü edilen kötülükleri gelecekte de terk etme isteği ve kararlılı göstermektir.⁵⁸² Yapılan bu açıklamalardan tövbenin geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanla ilgisi olduğu anlaşılmaktadır.

Günah tövbe ilişkisi konusunda ilâhî iradeyi keyfiliğe varacak şekilde genişleten Eş'arî anlayışın aksine⁵⁸³ Mu'tezile mensupları, Allah'ın adaletine vurgu yapmışlar, bir anlamda Allah'ın fiilleri için ahlakî temel oluşturmaya çalışmışlardır. Onlar, insanın işlemiş olduğu günahlardan dolayı tövbe etmesini adalet ilkeleriyle ilişkilendirmişlerdir. Bir başka açıdan el-menzile beyne'l-menziyeteyn ilkeleri gereği büyük günah işleyenlerin imandan çıktığına, ancak kâfir olmadığına hükmetmişlerdir. Bu durumda olan birinin, şayet tövbe etmeden ölürse, ebedî cehennemlik olduğunu iddia etmişlerdir. Böylesi bir akıbete uğramaktan kurtulmanın tek yolunun tövbe etmek olduğunu zikretmişlerdir. Bir diğer açıdan bakıldığında tövbe, Mu'tezile'nin adalet prensibinin bir yansıması olan aslah ilkesiyle de ilişkilidir. Bu ilkeye göre insanın lehine olanı yaratmak Allah üzerine vaciptir. Tövbe etmenin insanın lehine olduğu ise aşıkardır. Bu bakımdan insanın pişman olarak günahından tövbe etmesi kendisine zorunlu olduğu gibi Allah'a da yapılan bu tövbeleri kabul etmesi vaciptir. Benzer şekilde Allah kötülüğün her türlüşünden münezzehtir olduğundan O'na kötü fiiller isnad etmemek için iyi olan tövbeyi kabul etmesi vaciptir.⁵⁸⁴

⁵⁸¹ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâitihu'l-Cayb*, 3/23.

⁵⁸² Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Din*, çev. Nadim Macit (Erzurum: İhtar Yayıncılık, 1996), 25-126.

⁵⁸³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/208.

⁵⁸⁴ Muhtar el-Hillî, Allâme Ebû Mansûr el-Hasan b. Yûsuf; *Menâhicü'l-Yakîn fî Usûli'd-Dîn*, Nşr, Ya'kûb el-Ca'ferî el-Merâğî (Kum; Dârü'l-Üsve li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1415 h), 523.

Kâdî Abdülcebbâr'ın da tövbeye bu ilke ve esaslar çerçevesinde yaklaştığı söylenebilir. Şöyleki ona göre tövbe, işlenen bir günah sebebiyle hak edilen cezanın, kötülenmenin ve kınanmanın ortadan kaldırılmasına yarayan bir isimdir.⁵⁸⁵ Burada yapılan tövbe tanımına dikkat edildiğinde tövbenin günah-ceza bağlamına oturtulduğu görülmektedir. Hak edilen kınanmayı ortadan kaldırma noktasında tövbenin itizarla/özür dilemeyle benzeştiği ve ayrıldığı noktaları ele alan Kâdî Abdülcebbâr konuyu bu iki kavram çerçevesinde incelemektedir. O, tövbenin istisnasız bütün inananlara tavsiye edildiğini ifade eder. Ona göre zayıf karakterli bireyler, nefsî arzularına hâkim olmada büyük çaba sarf etseler de Allah'ın tüm alanlardaki emir ve yasaklarını tam anlamıyla yerine getirmeleri olası değildir. Bu nedenle de böylesi kimseler kendilerinin yol açtıkları kusur ve noksanlıklardan uzak kalamazlar. Yüce Allah bu sebeplerle tövbe ve istiğfarda bulunmayı inananların tamamına tavsiye etmekte, onlara tövbe yoluyla günahlarının bağışlanmasını istediklerinde kurtuluşa erip, mutluluğa ulaşacaklarının müjdesini vermektedir.⁵⁸⁶

Tövbe merhamet ilişkisine Mâtürîdî farklı bir açıdan yaklaşır. Ona göre kişinin yaşamı boyunca iyiliklerinden faydalanması bilinen ve beklenen bir husustur. Şöyle ki, yıllarca iyilik yapmış biri inkâr yolunu tercih ettiğinde övgüye değer davranışlarını boşa çıkarmış demektir. Zira Allah'ın her konudaki emir ve yasaklarını, zayıf kulun tam olarak yerine getirmesi beklenmediği gibi kendisinden sadır olacak kusurlardan da kurtulması umulmaz. Bu nedenle Allah, müminlere hep beraber tövbe etmelerini ve günahlarının bağışlanmasını istemelerini; merhameti de tövbe ve istiğfar ettikleri takdirde beklemlerini emretmiştir.⁵⁸⁷

İslâm fikir hayatında tövbe ile ilgili önemli tartışma konulardan biri yapılan tövbenin merhameti gereği Allah tarafından kabulünün zorunlu olup olmadığıdır. Mu'tezilî alim Cübbâî, Zümer suresi 53 ve 54. ayetlerden hareketle Allah'ın kendisine isyan eden kimseyi merhamet göstererek bağışlayacağını ancak bu bağışlamanın tövbe etmek, Allah'a yönelmek, pişmanlık duymak ve af dilemekten sonra olacağını belirtir. Zira Allah, kullarının tövbesini ve O'an yönelişlerini kabul eder ve kötülüklerini affeder.⁵⁸⁸ Bir bakıma Allah'ın tövbeyi kabul etmesi aklen zorunludur. Cübbâî ve diğer Mu'tezilî alimlerin bu düşüncede olmaları, aslah ilkelerinin zorunlu bir sonucudur. Pezdevî'nin ifadesine göre Mu'tezile, tövbeyi kabul etmenin aklen Allah'a vacip oluşunu

⁵⁸⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî Eboâbi't-Teohîd ve'l-Adl*, 14/335.

⁵⁸⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/748.

⁵⁸⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/115. (Bakara, 2/217-218).

⁵⁸⁸ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 57.

Şûrâ suresinin 25. ve Nisâ suresinin 17. ayetlerine dayandırmaktadır.⁵⁸⁹ Ehl-i sünnet alimlerine göre ise Allah'ın kulların yaptığı tövbeyi kabul etmesi zorunlu değildir. Onların düşüncesinde tövbenin kabulü Allah'ın iradesine bağlıdır. Yüce Allah istediklerini herşeyden bağımsız olarak kudreti, iradesi ve hikmetiyle yerine getirir. Bununla birlikte Ehl-i sünnet alimleri, Yüce Allah'ın tövbe edenin tövbesini vaadi gereği kabul edeceğine inanmaktadırlar. Zira onlara göre Allah'ın, verdiği sözün aksine bir iş yapması muhaldir.⁵⁹⁰

Tövbe konusunda İbn Abbas'ın Nûr suresinin 31. ayetinin tefsirini yaparken: "Cahiliye döneminde her ne yaptıysanız yaptıklarınızdan tövbe ediniz; bu sayede dünya ve ahiret mutluluğuna erişmeniz umulur" açıklamasında bulunduğunu nakleden Zemahşerî, Müslüman olmakla tövbe gerçekleşir mi; İslâm'ı kabul eden birinin İslâm'a girmeden önce işlemiş olduğu günahları yok olur mu? Buradaki tövbenin anlamı nedir? gibi soruları zikri geçen ayeti yorumlarken âlimlerin görüşlerinden de faydalanarak şöyle cevaplandırır: Birey işlediği günahın ardından tövbe ederse, günahı aklına her geldiğinde tövbesini yenilemesi gerekir. Çünkü kişinin Allah'ın huzuruna varıncaya yani ölünceye dek işlediği günahı pişmanlık duyması ve o günahı bir daha işlememe kararlılığında olması gerekir.⁵⁹¹ Mâtürîdî'ye göre ise birey İslâm'a girince geçmişte yaptığı davranışından dolayı tövbe eder ve pişmanlık duyarsa İslâm'a girmeden önceki çirkin fiilleri iyiliğe çevrilir.⁵⁹²

Âl-i İmrân suresi 86. ayette Allah, insanlara yönelik olarak "iman ettikten sonra inkarcılığı tercih eden bir kavme Allah niçin hidayet nasip etsin?" şeklinde bir soru yöneltmektedir. Mâtürîdî'ye göre ayette Allah Teâlâ iman etmenin ardından küfre yönelen insanları zikretmekte, sonrasında ise tövbe edip kendilerini düzeltenlerin bu kimselerden olmadıklarını belirtmektedir. Hemen akabinde de "Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir" buyurarak onları, inkarın ardından tövbe etmek suretiyle affedilmeye ve Allah'ın rahmetini kazanmaya teşvik etmektedir.⁵⁹³

Mâtürîdî'ye göre tövbe ile bağlantılı olarak Allah'tan gelen şefkat ve merhametin iki yönü bulunmaktadır. Birincisine işin başında rastlanılır.

589 Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, 235. Ayrıca bk. Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 326-327; Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, 126; İci, *el-Mevâkıf fî İlmî'l-Kelâm*, 381.

590 Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, 235; Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, 126.

591 En-Nûr 24/31. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/792. İlgili ayetin yorumunda İbn Abbas, büyük olsun küçük olsun bütün günahlardan tevbe edilmesi gerektiği görüşündedir. İbn Abbâs, *Tenviru'l-Mikbâs min Tefsiri İbn Abbas*, 371.

592 Bk. el-Furkân 25/70. Ayrıca Allah, kulların cihad yapma ve hicret etme sırasında yapabilecekleri hatalardan meydana gelen günahlarını bağışlayan ve onlara merhamet edendir. El-Bakara 2/217-218. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/115-116. Mutezile, bir günahı tövbe edip sonra o günaha dönen kimsenin, bu günahı sorumlu tutulup tutulmayacağı konusunda iki fırkaya ayrıldılar. Bazılarına göre tövbe edip dönmüş olduğu günahı sorumlu tutulmaz. Diğerlerine göre ise tövbe etmiş olduğu için, geçmiş olan günahı sorumlu tutulmaz. Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/310.

593 Rivayete göre, bir grup insan İslâm'dan dönmüş, bu insanların bazıları tövbe ederken, bazıları tövbe etmektan kaçınmıştır. "Tövbe edip kendilerini ıslah edenler hariç" mealindeki ayet bunun üzerine nazil olmuştur. Âl-i İmrân 3/89. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/421.

Şöyle ki Allah, varlıkları yaratmış, onların fıtratına farklılaşan ve uzlaşan hususları temyiz edecek bir kabiliyet yerleştirmiştir. Sonra ayırım yapmaksızın onların her birine hak ettikleri cezayı ertelemek suretiyle merhamette bulunmuş, tövbe etmeleri ve Rablerine dönmeleri için onlara fırsat tanımıştır. İkincisi ceza verme hususundaki merhamettir ki bu, kişiyi bağışlamak ve yaptığı güzel işlerin mükafatını ona vermektir. Merhametin bu türüne Allah'a düşman olanlar erişemez. Çünkü onlara merhamet etmek zihinlerde Allah'ın, ayırt edilmesi gerekenleri nasıl ayırt edeceğini bilmediği düşüncesinin doğmasına neden olur ve dolayısıyla cahil sayılmalarını gerektirir. Ayrıca bu, iyiliğin hak edilmeyen bir yere konulması, ikramda bulunanı tanımayanlara ikramda bulunulması demektir. Müminler, biraz cehaletleri sebebiyle biraz da af ve merhamet umuduyla arzularına yenilerek hatalı davranışlarda bulunsalar da onların kalplerinde Allah her şeyden daha yücedir. Bu ise tercihleri gereği kendilerini kulluğa adayanlara özel bir merhamettir.⁵⁹⁴

Yapılan tövbe günahın her çeşidini ortadan kaldırabilir mi? Mâtürîdî'ye göre Yüce Allah Mü'min suresi 3. ayette "*O, günahı başıslayan, tövbeyi kabul eden, azabı şiddetli olandır, lütuf sahibidir. O'ndan başka ilah yoktur; dönüş de yalnızca O'nadır*" buyurarak günahlar büyük ve çok olsa da yapılan tövbeyi kabul edeceğini haber vermektedir. Ebû Avsece'ye göre ayetteki "cezalandırması çetin" sözü tövbe etmeyenler içindir. Lütüf bol anlamındaki "zî't-tavl" kelimesine Ebû Avsece, güç ve kudret sahibi, İbn Kuteybe ise lütuf sahibi anlamı vermiştir. "Lütfeyle" anlamına gelmek üzere "tul aleyye bi-rahmetike" denilir.⁵⁹⁵ Bu kelimeye varlıklı ve muhtaç olmayan, nimetler sahibi de denilmiştir. Mâtürîdî'ye göre kavram hakkında yapılan açıklamaların hepsi birbirine yakındır. Allah zikri geçen ayette zatının tek ilâh olduğunu bildirmekte ve mahlukatın âhirette kendisine döneceklerini, yaptıklarının karşılığını onlara eksiksiz vereceğini haber vermektedir.⁵⁹⁶

Mâtürîdî'ye göre tövbe aslında Allah'a karşı O'nun dışında sığınılacak varlık olmadığının bilincinde olmaktır. İnsanlar kat'î olarak inanırlar ki Allah'ın azabından kaçacak yerleri ve sığınacak kimseleri yoktur. Bu bağlamda Allah, tövbe kapısını alabildiğine açık tutmakta ve rahmetiyle kuşatmaktadır. Bir nevi Allah'ın azabına karşı O'nun rahmetinden umut beklemek en geçerli yol olsa gerektir. İnsanlar, Hz. Peygamber'den kendilerini affetmelerini ve kendilerine merhamet göstermeleri taleptiklerinde o, yetkisi olmayan bir konuda kendisinden

⁵⁹⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/353. (Âl-i İmrân, 3/30). Bozuk bir toplumdan kurtuluş ümid olunmaz. Toplumun bozumasının başlıca sorumluları erkekler daha sonra ise kadınlardır. Başta erkekler olmak üzere bütün müminler imana yaramayan ve cahiliyyet adeti olan kusurlarından tövbe ile Allah'a dönüp Allah'ın yardımına sığınmaları ve emirlerine i'tinâ göstermeleri durumunda onlar için huzura kavuşmak mümkün olacaktır. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3509.

⁵⁹⁵ İbn Kuteybe, *Tefsiru Ğaribi'l-Kur'ân*, 385.

⁵⁹⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/3-4. (Mü'min 40/3).

istekte bulunulmasına olumlu cevap vermemiştir.⁵⁹⁷ Mâtürîdî, Kehf suresi 58. “*Senin Rabbin daima bağışlayıcı ve merhamet sahibidir*” ayette bağışlayanın ve merhamet edenin Allah olduğunun vurgulandığını şu şekilde açıklar: Allah Teâlâ, insanların kusurlarını örttüğü, üzerinde durmadığı ve isyana kalkıştıklarında cezalandırmadığı için bağışlayıcı; tövbe ettiklerinde tövbelerini kabul ettiğinde de merhamet sahibidir.⁵⁹⁸

Mâtürîdî, “*Töve edenleri ve yolundan gidenleri bağışla*” ayetinin içeriğine kimlerin gireceği konusunda farklı yorumlar yapılabileceğini belirtir. Bu yorumların birincisine göre ayet “şirkten tövbe edip Sen’in dinin olan İslâm’a girenleri bağışla” anlamına sahiptir. İkincisine göre ayet “büyük günahlardan ve ahlâksızlıklardan tövbe edip Sen’in yoluna girenleri”, yani “Sana itaat edenleri affeyle” anlamındadır. Üçüncüsüne göre de “küçük büyük her tür günahtan tövbe edip Sana boyun eğenleri affeyle” manasındadır.⁵⁹⁹ Allah günahkarı günahı ve haddini aşması nedeniyle cezalandırır, ceza sonunda ise onu akla uygun olmayan işlerden arındırır. Bu durum da göstermektedir ki cennet, Allah’ın af ve merhametle muamele etmesi sonucu elde edilmektedir.⁶⁰⁰ Sonuç olarak Mâtürîdî’ye göre Allah “Tevvab” ismi gereğince tövbeleri kabul eden ve esirgeyip bağışlayan; kullarını tövbeye muvaffak kılan ve ona iletendir. Zira Allah’ın kullarına karşı merhameti ve sevgisi boldur. Allah, rahmet ve bağışlanmanın sebebi olan affedilmeyi dileme ve tövbe hususunda kullarını başarılı kılmazsa, insanların zarara uğrayanlardan olması kaçınılmazdır.⁶⁰¹

3.4. MERHAMET-HİDÂYET İLİŞKİSİ

Hidâyet olgusu, kader problemi etrafında şekillenen kulların fiilleri bağlamında kelim ilminin önemli konularından biridir. İslâm düşüncesinde hidâyetle amaçlanan, kişinin kendi rızasıyla mutluluğa ulaşmasıdır. İslâm dininin hidâyet algısında, bireyin aklî ve vicdânî prensiplere göre hayat sürmesini, dinî öğretinin amaç edindiği dünya ve ahiret saadetine erişmekle aynı değerde görmek mümkündür. Hidayet kavramının merhamet ile ilişkisine değinmeden önce hidâyet kavramının ne anlam ifade ettiğine değinmek yararlı olacaktır.

Hidâyet, Arapça “hedâ” kök fiilinden türemiş masdar bir kelime olup; sözlükte “rehberlik etmek, yol göstermek, istenilene ulaşmak, irşâd etmek”⁶⁰² gibi manalara sahiptir. Terim olarak hidâyet, çoğu kez “insanın

⁵⁹⁷ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 5/505. (Tevbe 9/118).

⁵⁹⁸ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 7/189.

⁵⁹⁹ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/6. (Mü’min 40/7).

⁶⁰⁰ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 2/481-482. (Âl-i İmrân 3/133).

⁶⁰¹ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 1/440-442 (Bakara 2/37); *Te’vîlât*, 6/183-184 (Hud 11/90), *Te’vîlât*, 5/43 (A’râf 7/149).

⁶⁰² İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Luga*, 6/42; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, 2/368; İsfahânî, *el-Müfredât*, 538; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4638; Cürçânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 277.

doğru yolu ilâhî bir lütufla bulması" şeklinde tanımlanır.⁶⁰³ Mâtürîdî ise hidâyet kavramını "İnsanda doğru yolu bulma fiilinin Allah tarafından yaratılması, bunun sonucunda insanın doğru yolu bulması" olarak tarif eder.⁶⁰⁴ Doğru yolda gitmek ve o yolu göstermek, bir hedefe ulaşacak yolu işaret etmek, bir amaç için rehberlik etmek anlamlarına sahip olan hidâyet kelimesi, çeşitli isim ve fiil sığılarıyla Kur'an'da üçyüzden fazla yer almaktadır. Allah kaynaklı olarak kabul edilen hidâyet terimi, başta Kur'an olmak üzere ilâhî kitaplar⁶⁰⁵ ve melekler gibi başka unsurlara da izafe edilmiştir.⁶⁰⁶ Peygamberler⁶⁰⁷ ile insanların da hidayet aracı olduğu islam kaynaklarında yer almaktadır.⁶⁰⁸

"Hedâ" fiilinin "Allah'ın tek olduğuna işaret etmek" ve "Allah'a bağlanmayı sağlamak" şeklinde manalara sahip olduğunu söyleyen Mâtürîdî, hidâyet ve irşad kavramlarını eş anlamlı kabul etmektedir.⁶⁰⁹ Ancak o, hakikate erişmeyi daha güzel ifade ettiği ve kullanımı daha bilindik olduğundan hidâyet kavramın irşad kelimesine göre daha meşhur olduğunu dile getirir. Mâtürîdî'nin hidâyet konusundaki görüşlerinin esaslarına, Fâtihâ suresinin 6. "*Bizi doğru yola ulaştır!*" ayetinin yorumunda rastlanır. Ona göre hidâyet üç şekilde yani beyân, tevfiğ ve dua olarak anlaşılabilir. Ayette inananların hidâyete erişmek için Allah'a dua etmesinin iki manası bulunmaktadır. Birincisi, hidâyet nimetinden uzak kalmama arzusu; diğeri ise hidâyet fiilini aralıksız tekrar etmeyi istemektir. Bu şekilde davranan mümin, imanına aykırı hareket etmekten uzak olduğunu ifade etmek ister. Mâtürîdî'ye göre ayetteki "doğru yol" ifadesi, iman anlamında olup bilgi ve aklî temeller üzerine inşa edilmiştir.⁶¹⁰ Mâtürîdî başka bir açıdan hidâyetin yine üç çeşit olduğunu zikreder. Birincisi "*Her topluluğun bir kılavuzu vardır*"⁶¹¹ ayetinde olduğu gibi davettir. İkincisi Kur'an'ı nitelediği "*hidâyet ve rahmet olan bir kitap*"⁶¹² ayette beyân anlamındadır. Üçüncüsü ise hedefe ulaşmak ve kurtuluşa ermektir.⁶¹³

Hidâyetin ilâhî kaynaklı olduğu hususunda Kelam ekolleri ittifak halinde olmakla birlikte, mahiyeti ve hidayete ulaşmada kulların etkinliği hususunda farklı görüşlere sahiptirler. Hidâyetin oluşmasında

603 İsfahânî, *el-Müfredât*, 538. Hidayet konusunda geniş açıklama için bk. Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 59-73.

604 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/353.

605 Mâtürîdî'ye göre ilâhî kitapların hidâyet aracı olması, açıklama ve hidâyeti isteyen bireylere delil olması yönüyle olsa gerektir.

606 Bk. M. Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes*, 731-736.

607 Er-R'âd 13/7; el-Enbiyâ 21/73.

608 İslam inanç sisteminde Allah'ın dışındaki, O'nun tarafından yaratılan tüm insan ve eşyanın hidâyet konusundaki etkinliği mecazî ve sebebidir. Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, 110.

609 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/95.

610 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/366, 367; 6/32, 309, 358.

611 Er-Ra'd 13/7.

612 Bu konudaki ayetlerden biri şöyledir: "*Hakikaten onlara, inanaçlı bir toplum için rehber ve rahmet olarak, içerisinde tam bilgiye dayalı izahlar yaptığımız bir kitap getirdik*" el-A'râf 7/52. Ayrıca bk. el-En'âm 6/157; el-A'râf 7/203; Yûnus 10/57.

613 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/31.

ilâhî ve beşerî etkenler, kelim alimlerini meşgul ederken, hidâyete engel olan beşerî zaafırlar da konu bağlamında tartışılmıştır.⁶¹⁴ O halde hidayete ulaşmada bireysel irade ve gayretin rolü nedir? Bu soruya cevap verebilmek için hidâyete bağlantılı terimlerin Kur'an'da hangi bağlamda geçtiğine bakmak gerekir. Kur'an'daki hidâdyetle bağlantılı kavramlara göz atıldığında, hidâyet eyleminin bizzat kişinin iradesi ve gayretiyle gerçekleştiği görülecektir. Bu bağlamda İsfahânî'nin hidâyet terimiyle ilgili olarak yaptığı tanımında yer alan, "ilk bakışta fark edilmeyen yollarla tüm yaratılmışlara ve özellikle ilâhî emirlere muhatap olan insana yol gösterme" tarzındaki ifadeler de hidâyete bireysel irade ve gayretin rolünü vurgulaması açısından önemlidir.⁶¹⁵

Mâtürîdî'nin "irşâd" adını verdiği hidâyet çeşidi ise hem kulun istek ve gücü hem de Allah'ın istek ve yaratmasıyla ilişkilidir. Bir bakıma hidâyet, ilâhî ve insânî etkenlere açık müşterek bir gayretin neticesidir.⁶¹⁶ Mâtürîdî her iki gücün hidâyet üzerinde etkisi olduğunu karanlıklardan aydınlığa çıkaran hidâyeti⁶¹⁷ izah ederken ortaya koymaktadır. Hidâyetin bu türü dört şekilde gerçekleşir. Bunlar sırasıyla doğrunun beyânı, doğruya teşvîk, doğruya davet ve doğruya akıl yürüterek ulaşmaktır. İlk üç hidâyet türü peygamberler aracılığıyla, sonuncusu ise ilâhî yardım/tevfîk ile gerçekleşir.⁶¹⁸ Yapılan bu açıklamalardan hareketle Mâtürîdî'nin hidâyet anlayışının, zorunlu olmadığı halde ilâhî lütfun bir gereği olarak kullara hakikat yolunun gösterilmesi, bahşedilen nimetlerin ve Allah'a sığınmak gerektiğinin hatırlatılması olduğu ifade edilebilir.⁶¹⁹ Mâtürîdî, A'râf suresi 72. "Hûd'u kurtardık. Onunla beraber olanları da rahmetimizle kurtardık" ayette Allah Teâlâ'nın kendisine inananlara yardım ettiğini belirtmektedir. O, ayette geçen "rahmetimizle" kelimesini de 'Allah'ın müminleri hidâyete sevk eden rahmeti' olarak yorumlar. O, cezayı gerektiren günahlar işledikleyen kimi müminlerin Allah'ın rahmeti olmaksızın hidâyete ulaşamayacağını ifade eder. Ona göre ayet, peygamberlerin dahi kurtarılmayı hak ettiklerinden dolayı değil Allah'ın rahmeti ve lütfu sayesinde kurtulduklarına delildir.⁶²⁰

Kur'an'ın bütünlüğü dikkate alındığında hidâyetin dört ana unsur üzerinde gerçekleştiği söylenebilir: Birincisi, mükelleflerin her birine bahşedilen akletme ve kavrama yetenekleriyle yaşamı idame

614 Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, 147-178.

615 İsfahânî, *el-Müfredât*, 700.

616 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 358, 359; *Te'vilât*, 1/366.

617 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/40.

618 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/359.

619 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/369.

620 Hz. Peygamber'den de Allah'ın rahmeti olmadan hiç kimsenin cennete giremeyeceğine dair hadis nakledilmiştir. Bk. Buhârî, "Rikak", 18; Müslim, "Sıfatü'l-Kıyâmen", 72. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 4/477.

ettirmeye imkân sağlayan zorunlu bilgilerdir.⁶²¹ İkincisi vahiy ve peygamber aracılığıyla yapılan davet ve bu ikisi tarafından gerçeklerin açıklanmasıdır.⁶²² Üçüncüsü hidâyete erişmeyi arzulayan kimselere Allah'ın lütfettiği tevfiiktir.⁶²³ Dördüncüsü hidâyete layık olanların ahirette cennetle ödüllendirilmesidir.⁶²⁴ Böyle bir sıralamada her aşama birbirinin neticesidir. Hidâyet aşamaları içerisinde İlâhî iradenin insanla doğrudan ilişkili olanı, ikinci aşamadaki "davet etmek ve gerçekleri tanıtmak"tır.⁶²⁵

Kulların fiilleri (ef'âlu'l-ibâd) bağlamında ele alınan hidâyet konusu Kelam ilminde, sünnî, cebrî ve itizâlî tarzlarda ele alınır.⁶²⁶

Cebriye'ye göre hidâyet bütünüyle Allah'ın isteğine bağlıdır. Zira insanın fiillerinde hiçbir etkinliği yoktur ve insan kendisi ile ilgili olarak Allah'ın takdir ettiğini yaşamak zorundadır.⁶²⁷ Bir bakıma tüm fikir, söz ve eylemleri Allah tarafından belirlenen kişinin, kaderindeki iman veya küfre razı olmasından başka herhangi bir tercihi bulunmamaktadır.⁶²⁸

Mu'tezile'ye göre kişi, özgür olarak yaratıldığından irade ve fiillerinin meydana getiricisidir. Bu bağlamda kişinin hidâyeti tercih etmesi veya kötülüğe yönelmesi kendi gayreti sonucudur.⁶²⁹ Hidâyetin Allah'tan olduğunun belirtildiği ayetlerden⁶³⁰ maksat, vahyin önderliğiyle hakikat yolunun beyan edilmesidir. Allah, kulları arasında ayırım yapmaksızın tümü için hidâyeti dilemiş; ancak kulların hepsi hidâyete ulaşmayı başaramamıştır. Hidâyete ulaşmayı başaranlar salih amelleri sonucunda hidâyetlerini kat be kat artırmışlardır.⁶³¹ Mu'tezile'ye göre hidâyet, Allah tarafından kalplere yerleştirilen ve orada hazır bulunan bir olgu değil, hakikati görüp uymaları için insanların tümüne yapılmış bir çağrı veya beyandır.⁶³²

Sünnî düşünceye göre birey irade ve eylemlerinden sorumlu olmakla birlikte fiillerinin yaratıcısı olarak kabul edilmez. Onlara göre bireyin yaratıcısı olmadığı eylemlerinden mesul olmasının sebebi, kişinin kesb veya cüzî iradesiyle bir eylemi yapmaya niyetlenmesidir. Zira Allah'ın

621 Tâhâ 20/50

622 el-A'raf 7/4; el-Enbiyâ 21/73; es-Secde 32/24.

623 Meryem 19/76; el-Ankebût 29/69; Muhammed 47/17.

624 el-A'raf 7/43; Muhammed 47/4-6. İsfahânî, *Müfredât*, 538-541; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 3/134; 6/483.

625 Şerafetin Gölçük-Süleyman Toprak, *Kelam: Tarih Ekoller Problemler* (Konya: Tekin Kitabevi, 2012), 281.

626 Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, 176-177.

627 Ebû'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Bahru'l-Kelâm fî İlmi't-Tevhîd*, thk. Veliyyüddin Muhammed Sâlih el-Farfûr (Dimeşk: Mektebetu Daru'l-Farfûr, 2000), 145.

628 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 1/132. Cebrî hidâyet anlayışı, ilâhî egemenlik adına insan özgürlüğünün yok sayılması şeklinde okunabilir. Harun Çağlayan, *Etik Açısından Mâtürîdî'nin Hidâyet Anlayışı* (Ankara: Grafikler Yayınları, 2016), 20.

629 Eş'arî, *Makâlât*, 1/273; Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, 147; Metin Özdemir, *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014), 231-311. İsrak ve kurtuluş bağlamında hidâyet-psikoloji ilişkisi için bk. Ramazan Altıntaş, *Kür'an'da Hidâyet ve Delâlet*, 27-32.

630 Bk. el-A'raf 7/178; en-Nahl 16/36; el-Kasas 28/56.

631 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/583; 4/155; 7/255, 398. Krs. Eş'arî, *Makâlât*, 1/298-299.

632 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/368. Krs. Eş'arî, *Makâlât*, 1/298; Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, 175-176. Mu'tezile'nin hidâyet yaklaşımı, iradenin kurtarılmasına yönelik bir girişim olarak değerlendirilebilir. Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2/190. (Al-i İmrân 3/138).

insana ait fiili yaratması insanın iradesinin ortaya çıkmasının hemen ardından gerçekleşmektedir. Buna göre kişinin eylemleri üzerinde biri Allah'a diğeri insana ait olan iki unsur etkili olmaktadır.⁶³³ Sonuç olarak Kelamcıların hidâyet kavramına yaklaşımlarında hedâ fiiline yüklenen, yol göstermek ve hibe etmek anlamlarının etkili olduğu görülmektedir. Sünnî ve cembrî yaklaşımlar, fiilin hibe etmek anlamını ön plana çıkararak hidâyetin "hediye"; Mu'tezile ise yol göstermek anlamına ağırlık vermelerinden hareketle hidâyetin "beyan" olduğunu iddia ettikleri söylenebilir.⁶³⁴

Hidâyetin Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiğini iddia eden Mâtürîdî'ye göre kişi, iradesinin tayin ettiği hükme göre hidâyete ulaşır veya ondan vazgeçer. Bu yoruma göre küfrü tercih eden kişiyi Allah'ın hidâyete ulaştırması beklenmez. Elçinin de böyle bir kimsenin hidâyete ulaşmasında etkinliğinin olması ihtimal dışıdır. Bu görüşüyle hür irade prensibine büyük önem veren Mâtürîdî, cebir anlayışına karşı bir tavır geliştirmiştir. Şöyle ki insanın fiillerine Allah'ın müdahale etmemesi, bireysel özgürlüğün bir sonucudur. İnanç konularına vahiy-akıl olgu bütünlüğü çerçevesinde yaklaşan Mâtürîdî'nin, hidâyet konusundaki tespitleri kader anlayışıyla paralellik arz etmektedir. Nitekim konuyla ilgili olarak Mâtürîdî'nin "Allah onların kendi iradeleriyle zulmü ve küfrü tercih ettiklerini ve sonuçta tövbe etmeyeceklerini bilince, onları hidâyete ulaştırmamıştır" ifadesi, konuya açıklık getirmektedir. Zira Mâtürîdî'nin fikir dünyasında karanlık anlamına gelen zulüm, nurun zıddı olup şirk ve küfrün bir meyvesidir.⁶³⁵

Mâtürîdî, müminlerin yaptıkları dualarda Allah'ın kendilerini nimet verdiği kimselerin yoluna iletmesini⁶³⁶ istemelerinin Mu'tezile'nin aslah ilkesini geçersiz kılan bir delil olduğunu dile getirir.⁶³⁷ Ona göre, aslah ilkesinin bir gereği olarak kulları için en uygun olanı yapmak Allah üzerine zorunlu olsaydı; ayırım yapmaksızın herkes için hidâyeti yaratması gerekirdi. Oysa ayette hidâyetin yalnızca nimet verilenler için has kılındığı bildirilmektedir.⁶³⁸

Mâtürîdî, Mu'tezile mezhebine mensup olanlardan kimilerinin kendilerine: "Allah tezkiye ve hidâyet kavramlarını Rasul'üne izafe etmiştir. Oysaki bu iki hususun tatbik edilmesi Rasul'den olmadığı gibi yaratılıp ortaya çıkarılması da onun tarafından gerçekleşmemektedir.

633 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 365, 366.

634 Çağlayan, *Etik Açısından Mâtürîdî'nin Hidayet Anlayışı*, 22.

635 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/376-377; 1/572, 583; 2/430-431; 3/134; 4/153, 155; 6/502-503. Ayrıca bk. Talip Özdeş, "Mâtürîdî'nin Te'vîl Anlayışında Aklın Yeri", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 272-273.

636 Fâtihâ, 1/7.

637 Ebü'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *et-Temhîd fî Usûli'd-Dîn*, ed. Abdulhay Kâbil (Kahire: Dâr'ul-Sagâfa, 1987), 84.

638 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/368.

Öyleyse, Allah'ın tezkiye ve hidâyeti kendi zatına nispet ettiğinde, bu iki durumu yaratmadığını niçin kabul etmiyorsunuz? şeklinde soru yöneltebileceklerini ifade eder. Mâtürîdî bu soruya şöyle cevap verilebileceğini ifade eder:

“Evet, ifade ettiğiniz gibi Yüce Allah zikri geçen kavramları “*Senin doğru yola hidâyet etmen kesindir*”,⁶³⁹ “*Her toplumun bir hidâyet edeni mutlaka bulunmaktadır*”⁶⁴⁰ ayetlerinde elçisine nispet etmiştir. Dikkat edilirse şu ayetlerde Allah: “*Ey Resulüm, senin dilediğini hidâyete erdirmeye yetkin yoktur. Ancak Allah dilediğine hidâyet verir*”,⁶⁴¹ “*Allah'ın size yönelik lütuf ve merhameti olmasaydı içinizden hiç kimse asla temize çıkamazdı. Ne var ki Allah dilediğinin mane'î hayatını kirlerinden arındırır*”⁶⁴² elçisine vermediği hidâyette bulunma yetkisini ve ileri derecede tezkiyede bulunmayı kendisine ayırmış ve yüce zatına izafe etmiştir. Bu ayetler Yüce Allah'ın elçisinde olmayan etkin fiilde bulunma kudretine sahip olduğuna işaret etmektedir.”⁶⁴³

Mâtürîdî, Mû'tezile mensuplarının “*Ey Rabbimiz! Sen, ilmin ve rahmetile her şeyi çepeçevre kuşattın*”⁶⁴⁴ ayetiyle amel edilmeyeceğini savunduğunu; gerekçelerinin ise ‘Rahmeti, yalnızca tek bir günahla ilişkili olmadığından Allah'ın insanın günahların tamamını affetmesi söz konusu değildir’ fikrine dayandırdıklarını ifade eder. Mû'tezile'ye göre büyük günah işleyen kimseye Allah'ın rahmetinin ulaşması olası değildir. Böyle kimselerin amellerinin karşılığı ise edebî azapla cezalandırılmaktır. Mâtürîdî, onların bu görüşlerinin Allah'ın rahmetinin geniş değil dar olduğu sonucunu doğuracağı için hatalı olduğunu belirtir. O, Mu'tezile'nin bir diğer iddiasının ise: ‘Allah Teâlâ her bir kâfire hidâyet yolunu göstermiş ve hidâyete erenlere verdiği lütfunu onlardan esirgememiştir. Ancak onlar özgür iradeleriyle hidâyete ulaşmayı başaramamışlardır. Sonuçta Allah'ın katında hidâyete erenlere verdiği lütuftan onlar için bir şey kalmamıştır’⁶⁴⁵ olduğunu nakleder. Mâtürîdî'ye göre bu görüş Allah'ın rahmetinin, kâfirin hidâyete ermesini kapsamadığı anlamına geleceğinden tehlikelidir. Zira onların iddiası sonucu ortaya çıkan ilâhî rahmet, Allah Teâlâ'nın belirttiği ve geniş olmakla nitelediği durumun tersinedir. Mu'tezile'nin aksine Mâtürîdî, Allah'ın rahmetinin her şeyi kapsadığını, bu rahmetten maksadın dünyadaki rahmet olduğu, hidâyetin ise dini benimseyenlere verileceğini ifade eder.⁶⁴⁶

639 Eş-Sûrâ 42/52.

640 Er-Ra'd 13/7.

641 El-Kasas 28/56.

642 En-Nûr 24/21.

643 El-Bakara 2/129. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/572.

644 El-Mü'min 40/7.

645 Kâdî Abdülcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/190, 192.

646 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/8.

Mâtürîdî Yâsin suresi 43. “İsteseek onları suda boğarız, onların yardımına koşacak kimse de bulunmaz” ayetin de Mu'tezile'nin hidâyet konusunda aslah olanı yapmanın Allah'a zorunlu olduğuna ilişkin iddialarını reddettiğini belirtir. Zira zikri geçen ayette inkârcılar için suda boğulmanın ya da sağ bırakılmanın din açısından kendilere daha uygun olduğu noktasında herhangi bir açıklama yer almamaktadır. Din açısından inkârcıların suda boğulmaları daha uygunsa ve Yüce Allah da onları boğmamışsa, o takdirde Allah onlar için dinde uygun/aslah olmayan bir iş yapmış sonucu doğacaktır. Sağ bırakılmaları inkârcılar için daha uygun olduğu halde Allah onları sağ bırakmamışsa bu durum onlar için rahmet olmaktan çıkacaktır. Zira Allah'ın aslah olandan başkasını yapmaması gerekirdi. Ancak Allah Teâlâ, inkârcıları sağ bırakmanın kendisinin rahmeti sonucu olduğunu belirtmektedir.

Hidâyet konusunda Mâtürîdî'nin Mu'tezile'nin aleyhine getirmiş olduğu delillerden biri de Sâffât suresinin 57. “Rabbimin nimeti olmasaydı, mutlaka ben de cehenneme atılanlardan olmuştum” ayetidir. Ayette ismi zikredilmeyen bir kişinin Allah'ın rahmeti sayesinde cehenneme sürüklenenlerden olmadığı haber verilmektedir. Mâtürîdî Mu'tezile'nin: “Hidâyet yolunu tüm insanlara göstermek Allah'ın üzerine bir borçtur. Allah yalnızca bir kişiye dahi bu yolu kapatacak olsa, bu yola girmekten alıkoyması sebebiyle o kişiye zulmetmiş olur” görüşüne sahip olduğunu zikreder. Mâtürîdî'ye göre ayette söz konusu edilen kişinin ise Allah'ın lütuf ve rahmetinin bir sonucu olarak doğru yolu bulduğu haber verilmektedir. Dolayısıyla o kişi Rabbinin Mu'tezile'den daha iyi tanımaktadır. Ayrıca “Zayıflar, büyüklük taslamış olanlara diyecekler ki: ‘Biz size tabi olmuştuk, şimdi siz Allah'ın azabından küçücük bir şeyi bizden giderebilir misiniz?’ ötekiler şöyle cevap verecekler: Allah bizi doğru yola iletmış olsaydı biz de sizi letirdik”⁶⁴⁷, “Doğrusu Rabbimizin elçileri gerçeği getirmiştir”⁶⁴⁸ itirafında bulunan şeytan ve kâfirler de Rablerinin lütfunun genişliğini Mu'tezile'den daha iyi bilmektedirler. Bir başka açıdan Mâtürîdî “Allah kâfirlere ve müşriklere de hidâyeti verdi, fakat onlar kabul etmediler” diyen Mu'tezile'nin görüşünde hatalı olduğunu doğrusunun ise Allah'ın lütfu ve rahmeti gereği insanların hepsine hidâyeti gösterdiği, fakat kâfirlere onu vermediğidir. Mâtürîdî cennet ehlinin de: “Bu nimetle bizi buluşturan Allah'a hamdolsun! Allah bize bahşetmeseydi biz kendi çabamızla bunu elde edemezdik”⁶⁴⁹ dediklerini ve hidâyeti Allah ile ilişkilendirdiklerini nakleder.⁶⁵⁰

647 İbrâhim 14/21.

648 El-A'raf 7/53.

649 El-A'raf 7/43.

650 Mâtürîdî, Te'vîlât, 8/565. (Saffât, 37/57).

Yûnus suresi 25. ayetteki “*dilediğini doğru yola iletir*” ifadesinin kimleri kapsadığı Mâtürîdî ile Mu'tezile arasında tartışma konusu olmuştur. Mâtürîdî'ye göre zikri geçen ifadeyle Allah hidâyet konusunda bir istisna getirmekte iken davet konusunda bu istisnayı zikretmemektedir. İlgili ayetten Allah'ın barış yurduna davet edilen herkese hidâyeti nasip etmediği anlaşılmaktadır. Bunun yanında Allah doğru yolu ancak hidâyeti seçeceğini bildiği kişilere nasip etmektedir. Mâtürîdî'ye göre ayet Allah'ın dilediğini rahmetine dahil edeceğini beyan etmekte olup “Allah herkesin iman etmesini umduğundan onları rahmetine dahil etmeyi dilemiştir” diyen Kaderiyye ile Mu'tezile ekollerinin aleyhine bir delildir.⁶⁵¹ Doğru bilginin kaynağı olarak nakli ve aklı⁶⁵² gören Mâtürîdî, Allah'ın herkese genel hidâyeti bahşettiğini; çoğu kimsenin ise bundan haberdar olmadığı için hidâyetten mahrum kaldığı düşüncesindedir.⁶⁵³ O, hidâyetin insanın kendisine bırakılan bir eylem olması dolayısıyla kimsenin başkalarının hidâyetiyle sorumlu olmayacağı kanaatindedir.⁶⁵⁴

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın insanları doğru yola iletmesindeki kriteri onların bu yola yönelmesidir. R'âd suresinin 27. “*Kendisine yöneleni doğruya iletir*” ayeti bu konuda güzel bir örnektir. Ayrıca zikri geçen ayetteki hidâyet ‘açıklama ve beyan etme’ anlamında değildir. Çünkü beyan etme hidâyeti, Allah'a yönelsin yönelmesin herkes için umumi bir hükümdür. Zikri geçen ayetteki hidâyetten maksat ise rahmet, nimet veya lütuf hidâyetidir. Allah tevhide ve imana “*O kimi dilerse onu rahmetine kavuşturur*”⁶⁵⁵ ayetinde “rahmet”; “*Bizi nimete erdirdiklerinin yoluna ilet*”⁶⁵⁶ ayetinde “nimet” adını vermektedir. Yüce Allah imana “*Boyun eğmelerini sana bir iyilik yapmış gibi gösteriyorlar. Onlara şöyle de Allah sizin için iman yolunu açarak size lütufta bulunmuştur*”⁶⁵⁷ ayetinde olduğu gibi kimi zaman “lütuf”; bazen de “*Allah kimin gönlünü İslâm'a açmışsa o, Rabb'inden gelen bir aydınlık/nur içinde olmaz mı?*”⁶⁵⁸ ayetinde geçtiği gibi “nur” adını uygun görmüştür.⁶⁵⁹ Tüm bu açıklamalar Mâtürîdî'nin hidâyet kelimesini, beyan etme hidâyetinden ziyade lütuf hidâyeti manasında ele aldığına işaret etmektedir.

Hidâyet hakkında tartışılan konulardan biri de inkârcıların hidâyete ermesinin istenip istenmeyeceğidir. Mâtürîdî'ye göre müfessirlerin “*Peygamber de müminler de onların başışlanmalarını dileyemezler*”⁶⁶⁰ ayetinin İsrâ suresinin 24. ayetiyle nesh edildiğinden inkârcılar için

651 Bk. el-İnsân 76/31. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/373.

652 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 5, 620, 621.

653 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 184, 185.

654 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/10, 166; 9/92.

655 Eş-Şûrâ 42/8.

656 Fâtiha 1/7.

657 El-Hucurât 49/17.

658 Ez-Zümer 39/22.

659 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/337-338.

660 Et-Tevbe 9/113.

hidâyet/bağışlanma dilenemeyeceği görüşü⁶⁶¹ isabetli değildir. Ayrıca zikri geçen ayetin inananları ve kâfirleri kapsamı muhtemeldir. Ayette bahsi geçen rahmet kâfirler için hidâyet istemek, onları rahmet ve bağışlanmayı hak edecek bir hale getirmek şeklindedir. Hz. Nûh'un, kavmi için "Rabbinizden bağışlanma talebinde bulunun, çünkü o çok bağışlayandır"⁶⁶² dediği gibi inkârcılar için de bağışlanma dilenmesi caizdir. Zira Hz. İbrahim'in, inkârcı babasının bağışlanması için duada bulunmayı vâdetmesinde olduğu gibi Allah'ın kullarına bağışlanma dilemeyi emretmesi doğaldır. Ancak Allah'ın, bağışlanma dilemeyenlere bulundukları halde iken bağışlama sözü vermesi muhaldir. Yahut küçüklere ve zayıflara merhamet edildiği gibi, bazılarının bazılarına karşı merhamet etmeleri tarzında bir rahmet olması da muhtemeldir.⁶⁶³

Sonuç olarak Mâtürîdî'ye göre iman ve hidâyete ulaşmak özgür iradesiyle Allah'ı nazar bağlamında zikrederek istemde bulunan kişiye nail olur. Zira ona göre derin düşünme ve tefekkürü yerine getirmeyen kimseler, peygamberi ve getirdiklerini yalanlayarak, hidâyetten uzak kalırlar.

3.5. MERHAMET-ADALET İLİŞKİSİ

Merhametle yakın ilişkisi olan kavramlardan bir diğeri adalettir. Adalet ile merhamet arasındaki en temel fark adaletin olgular alanını; merhametin ise değerler alanını tanımlamasıdır. Adaletin, insanın herhangi bir durum karşısında o olayın yanlışlığı ya da doğruluğuyla ilgili olarak sergilediği felsefi tavır olduğu söylenebilir. Adalet denildiği zaman akla gelen ilk şey yanlış yaparı cezalandırmaktır. Bu, adaletin eğitici yönünü teşkil etmektedir. Adaletin, tekâmül edip ulaşacağı, içinde eriyip kendi özünü yitireceği yaşam ilkesi ise merhamettir.

"Adalet", İslamiyet'in gözler önüne serdiği değerler sistemde önemli bir yer tutar. Kelime a-de-le fiilinden türemiş soyut bir isim olup "düz oturma, düzeltme; eğri yolu terk edip doğru yola girme; denk, eş, eşit olma; artma ve dengede tutma"⁶⁶⁴ anlamlarına gelmektedir. Ayrıca "adalet" tarafsız olmak, ayırım yapmamak, eşit şekilde davranmak, hak ve hakikati gözetmek, denk kabul etmek, mantığa dayalı isabetli ve tutarlı hükümde bulunmak anlamlarına da gelmektedir.⁶⁶⁵ Kelime bu anlam çerçevesinde Kur'an'da yirmisekiz yerde geçmektedir.⁶⁶⁶

Adalet kelimesinin farklı anlamlarını Said b. Cübeyr Halife Abdülmelik'e yazdığı cevabî mektupta şu şekilde ifade etmiştir: Adl dört

661 Bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/255.

662 Nûh 71/10.

663 El-İsrâ 17/24. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/440-441; 7/31.

664 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2838; İsfahânî, *el-Müfredât*, 422,423; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 4/13; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, 29/442-445.

665 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2838; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/147.

666 M. Fuad Abdülbâkî, *Mu'cemü'l-Müfreh*, 448-449.

kısımdır: İlk iki anlamı Allah'ın emrine uygun olarak karar vermede⁶⁶⁷ ve kelimada adalettir.⁶⁶⁸ Üçüncüsü, sebeplere sarılmada adalettir.⁶⁶⁹ Sonuncu mana ise Allah'a eş koşmaktan kaçınmakta adalettir.⁶⁷⁰ Mâtürîdî ise "adl" kelimesini Bakara suresi 282. ayette geçtiği üzere 'iki tarafın anlaştığı ölçüye ekleme ve eksiltme yapmamak' olarak tarif eder. Adl'in esas manasının ise 'her şeyi yerli yerine koymak' olduğunu belirtir.⁶⁷¹

Adaletin iki çeşidi bulunmaktadır. Birincisi mutlak anlamda adalettir. Kendisine ihsanda bulunana ihsanda bulunan kimsenin durumunda olduğu gibi akıl bu tür adaletin güzelliğine hükmeder, hiçbir zaman neshe tabi değildir ve hiçbir şekilde hakka tecavüz ve zulüm olarak nitelenmez. İkincisi kısas ve yaralamalar karşısında verilen diyetler ve mürtedin malının alınması örneklerinde olduğu gibi yasa yoluyla bilinen ve bazı durumlarda neshedilebilen adalettir.⁶⁷² Ayrıca adalet; 'borç', 'öde-me' ve 'karşılık' fikrine dayanmakta olup mağduriyet oluşturan veya oluşturduğu düşünülen bir eylemin sahibine ödettirilen bedeldir.⁶⁷³

Merhametin ise biri duygu diğeri değer boyutu olmak üzere iki durumu bulunmaktadır. Duygu olarak merhamet, başkasının acısına yahut başkasının eksikliği hissettiği şeye duygu yüklü bir kalple ortak olmak ve güçlü bir empati kurmaktır. Değer olarak merhamet ise, yaşanan bir trajediyi ya da eksikliği hissedilen şeyi ortadan kaldırmaya dönük eylemde bulunmaktır. Dolayısıyla merhamet doğruluğuna emin olunduktan sonra yapılması zorunlu hale gelen bir fiil olarak kaynağını kalpte bulan bir değer olup, kalpte hissedilen acıma duygusu değildir.

Allah tarafından emredilen adalet, ilâhî bir şart olup bu şarta önce kendisi uymaktadır. Allah, yarattıklarına karşı adil olduğunu, onlara asla zalimlikte bulunmayacağını Kur'an'da zikretmektedir.⁶⁷⁴ Allah'ın adaleti yerine getirmeye ve iyiyi yapmaya dair emri ırk ve din ayrımı yapmaksızın tüm insanlara yöneliktir. Allah'ın adaletinin kapsam alanına, O'nun, yarattığı her şeye eksiksiz ve en iyi niteliğini vermesi girmektedir. Yüce Allah adaletini, bilgisi ve hikmetine göre baştan sona, yukarıdan aşağıya bütün kâinatta göstermektedir.⁶⁷⁵

667 En-Nisâ 4/58; el-Mâide 5/42; es-Sâd 38/22.

668 El-En'âm 6/152. Krş: el-Bakara 2/220; el-A râf 7/42.

669 El-Bakara 2/123. Ayrıca bkz. el-Bakara 2/48; İnfitâr 82/19.

670 El-En'âm 6/1. Ayrıca bkz. el-En'âm 6/150. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2839.

671 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/277. Bir birbirine zıt anlamları içermekle birlikte adalet anlamı da içeren kelimelerden birisi de "k-s-k" kök fiilinden türeyen kelimedir. Bu kelimelerden ilki "kâst" kavramıdır. "El-kâst" kişinin arkadaşlarından kendi verdiği eşit faydalar elde etmesine benzer biçimde adil olan pay demektir. İkincisi ise "kast" kelimesidir. "El-kast", başkasının hakkını kimseye yedirmemektir. İsfahânî, *el-Müfredât*, 422-423. "Adl" ve "kâst" dışında adaletin her bir yönünü ifade eden pek çok anlamdaş kelime vardır. Bunların en önemlileri: istikâme, vasat, nasib, hisse, mizândır. Mâcid Haddûrî, *İslâm'da Adalet Kavramı*, trc. Selahattin Ayaz (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991), 22.

672 İsfahânî, *el-Müfredât*, 422-23.

673 Düzgün, *Dini Anlama Klavuzu*, 177. İslam hukukçuları şahitte bulunması gereken adâlet vasfını, zâhir ve bâtın olmak üzere ikili bir tasnife tabi tutmuşlardır. Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâiü's-Sanâî*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 2/270; Sezai Bekdemir, "İslâm Hukukunda Fâsığın Haber Ve Şahitliğinin Geçerliliği Meselesi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (2021), 209.

674 Âl-i İmrân 3/182; el-Enfâl 8/51; el-Hâc 22/10.

675 Bkz. el-Hicr 16-25.

Allah'ın adaletinin neliğine değindikten sonra şimdi bu kavramın Kur'an'da hangi bağlamda kullanıldığına temas edilecektir. Adaletten Kur'an'da yükümlülük-yaptırım ilişkisi bağlamında söz edilmektedir. Fussilet suresi 46. ayette, “*Kim yararlı iş işlerse kendi yararınadır, kim de kötülük işlerse kendi zararınadır. Rabbin kullara karşı haksızlık yapmaz*”⁶⁷⁶ ayetinde bahsedildiği üzere Allah, adaleti gereği kullarının fiillerine etki etmemekte, ancak merhametiyle kulların yaptıkları iyi eylemlere daha iyisiyle, kötü eylemlere ise misliyle ceza vermektedir. Neml suresi 89 ve 90. ayetlerde Allah'ın adil olmakla beraber kulun iyi fiillerine karşılık kuluna yardımda bulunduğuna, kulun Allah'tan yüz çevirmesi durumunda Allah'ın yardımını kaybedeceğine ve kendi haline bırakılacağına temas edilmektedir⁶⁷⁷

Allah adil olduğu gibi kullarından da muhataplarına karşı adil davranmalarını istemektedir.⁶⁷⁸ Kur'an'da özellikle müminlerin arasındaki etkileşimin adaletle dayanması gerektiği açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Öncesinde ise onlardan mahkemeye veya yasal işlemlere başvurmadan önce merhametli davranmaları beklenmektedir. Bundan dolayı müminlerden hasımlarına karşılık vermeleri değil, onları bağışlamaları istenmektedir. Zira bir kimse başkasının akrabasını katlederse öldürene kısas uygulanır. Sonrasında kısas uygulanarak öldürülenin (katil) yakınları maktulün yakınlarına saldırıp onları öldürürse Allah saldırıya uğramalarına karşılık onlara yardım eder.⁶⁷⁹ Allah'tan bir hafifletme ve rahmet olarak bir kimseye mümin kardeşi tarafından bir şey bağışlandığında kendisine bağışta bulunulan kimse bağışlanan hususa hakkaniyetle riayet etmeli ve diyeti diğer kişiye iyilikle ödemelidir.⁶⁸⁰ Bu hususta Allah'ın belirlediği sınırları (diyeti almak ve bağışlamak) aşan kimsenin ahirette can yakıcı bir azapla karşılaşacağı umulabilir.⁶⁸¹

Kur'an'da cezai adalet olan ‘göze göz, dişe diş’, yani ‘kısasa kısas’⁶⁸² tan söz edilmektedir. Peki Kur'an'da yer alan bu ceza türü nasıl anlaşılmalıdır? Kur'an bu tür cezalandırmayla adaletin vuku bulacağı zamanların geride kaldığını, merhametli davranıp affetmenin de bir adalet göstergesi olabileceğini insanlara düşündürmek istemektedir. O halde hayata adalet mi merhamet mi hâkim olmalıdır? Bu sorunun cevabı bir Arap atasözü olan “Adalet, merhametin vekilidir; onun

676 Aynı anlam için bkz. es-Saffât 37/39, el-Câsiye, 45/22.

677 Bkz. Muhammed 47/11; en-Nisâ 4/ 40; el-En'âm 6/160.

678 Bir kişi, kendisini sınırlayan dış güç yokken, fırsatını bulduğunda yanlış yapmaya daha çok meyilli ise bu kişi Schopenhauer'a göre kötü insandır. Doğru ile yanlış arasında duran, bu çizgiyi devlet ya da başka yetkin merciler yokken de koruyan ve saygı duyan kişi âdildir. Böylesi bir kimse, sırf kendini düşünerek başkalarına acı çekirtmekten kaçınacaktır. Arthur Schopenhauer, *İsteme ve Tasarım Olarak Dünya*, çev. Levent Özşar (İstanbul: Biblos Kitabevi, 2009), 273.

679 Bk. el-Hac 22/60

680 el-Bakara 2/178.

681 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/435.

682 “Kısas” kelimesinin fiil ve isim anlamı için bk. İsfehâni, *el-Müfredât*, 523.

olmadığı yerde devreye girer" ifadesinde net bir şekilde yer almaktadır. Şûrâ suresi 40. ayette "*Kötü bir davranışın cezası ona denk bir kötülüktür; ama kim affeder, arayı düzeltirse onun Allah'tan mükâfatı vardır. Doğrusu O zalimleri sevmez*" de ifade edildiği üzere hiyerarşide merhamet adaletin üzerindedir. Ayette ayrıca merhamet şiddetle tavsiye edilirken öznenin gönüllü eylemi esas alınmaktadır.

Kur'an'ın adalet konusundaki ana hedefi kisasın ya da bir suçun sonucu uygulanacak olan cezai adaletin ötesine geçerek merhamet gösterip affetmeyi gerçekleştirmektir. Merhametin, bağışlamanın öncelendiği bir ilişkinin ilk semeresi, kişide öfke ve nefret gibi duyguların ortadan kaldırılmış olmasıdır. Bunun yanında merhamette adalet olmalıdır. Kur'an, suçluyu cezasız bırakmama konusunda merhametin insanlara engel olmamasını talep eder. Kur'an, insanın iki hissini yani nefret ve sevginin kendisini yanlış yollara sevk etmesine karşı uyarıda bulunur.⁶⁸³ Merhamet gösteren kişinin, hiyerarşik olarak daha üst bir konumda olduğu muhakkaktır. Ayrıca Allah'ın rahmet sıfatının merhametinin bütün süreçlerini yöneten temel ilke olduğu ve hiyerarşik olarak zirvede bulunduğu söylenebilir.⁶⁸⁴

Adalet ve merhamet, biri diğerinin tamamlayıcısı ya da gerektiricisi olarak değil de birbirinin karşıtı olarak konumlandırıldığında insanın hatalı sonuçlara ulaşması kaçınılmaz olacaktır. Adaletin uygulanma sürecinde merhamet devre dışı bırakıldığında adalet yerine zulüm tecelli edecektir. Bu durumun tersi olarak adaletten yoksun bir merhamet ise birey ve toplumun çürümesine yol açabilir. Zira merhamet, varoluş esnasında ve yaşamın her evresinde varlığın özünde yer alan bir ilkedir. Adalet ise bu ilkenin insan marifetiyle ortaya çıkarılması yine insana bırakılan bir formdur. Bu form, kimi zaman bir davranışın karşılığını verme, bazen de bağışlama/affetme şeklinde tezahür eder. Affetme sonucu çözüme kavuşturulacak bir konuda adalet isteği, bir olgunluk/kemal eksikliğidir.⁶⁸⁵

Mâtürîdî, Allah'ın insanlara yönelik merhametinin göstergesinin adaletli davranmak olduğunu belirtir. O, Allah'ın bu tür davranış sergilediğini Mümtahine suresi 8. ayetin yorumunda dile getirir. Şöyle ki ona göre ilgili ayette yasaklanmayan husus doğruluk, doğruluk ise adaletten başka bir şey değildir. Adalet ise insanlar arasında dost ve düşman ayrımı yapılmaksızın uygulanmalıdır.⁶⁸⁶ Mâtürîdî, merhametin adaletle ilişkisi bağlamında Mâide suresi 8. ayetini ise "ayet, konumu düşmanlık yapmaya elverişli olan birine dahi adaletin göz ardı

683 el-Mâide 5/8.

684 Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu*, 179-180.

685 "Göklerdeki ve yerdekiler kimindir?" Merhamet etmeyi kendine gerekli/zorunlu kılanındır." El-En'âm 6/12.

686 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/614-615.

edilmesini helal görmemektedir”⁶⁸⁷ şeklinde açıklar. Allah herşeye gücü yetmesine ve kendisini zorunlu kılacak hiçbir otorite ya da prensip bulunmamasına karşın hikmet ve adaletten uzak olarak kullarına asla zulmetmez.

Dünyada birtakım sorumlulukları bulunan insanları, bu sorumlulukları konusunda işlevsiz hale getiren ekol Cebriyye'dir. Mâtürîdî de dünyadaki sorumluluğu hususunda, insanı değersizleştiren Cebriyye'yi şiddetle eleştirir. Onun bu husustaki eleştirisinin gündelik hayattaki gözlemlerine dayandığını söylemek mümkündür. Ona göre imtihan dünyasında insana özgürlük ve sorumluluk bahşeden bizzat Allah'tır. O, insan tarafından gerçekleştirilen hasen/iyi veya kabih/kötü tüm fiillerin yaratıcısının Allah olmasının, insanı yaptığı eylemlerin neticesinden kurtaramayacağı kanaatindedir. Mâtürîdî'ye göre bu husus aklen ve naklen sabittir. Aksini iddia edenlerin durumunun inatçılık ve sorumluluk yüklenmekten kaçınmak olduğunu zikreder.⁶⁸⁸

Olayları anlamlandırmaya başladığında insan, adalet ve dürüstlüğüne ne anlam ifade ettiğini daha iyi kavrayacaktır. Aksi takdirde kimi zaman silahtan daha tehlikeli olabilen kelime ve kavramları yerli yerince kullanamayacaktır. Bir kimseyi ya da sözlerini anlamaya çalışmak yerine mahkûm etmek, bir anlamda o kişiyi ölüme mahkûm etmek demektir. Meselenin iç yüzünü bilmeyen kimseden o meselede adalete yaraşır bir çıkarımda bulunması veya davranması beklenemez. Böylesi bir durumda olan kişinin yapması gereken konuşmak değil susmak olmalıdır. Bu tür bir tavır En'âm suresi 159. ayetin yorumunda Mâtürîdî'de görülmektedir. O, şöyle der: “Kimilerince dinlerini paramparça edenlerin inkarcılar, dalâlet ehli, Harûriyye, Yahudiler veya Hristiyanlar olabileceğine dair çıkarımda bulunulmaktadır. Biz ise dinlerini paramparça edenlerin kimler olduğunu bilmemekteyiz. Bu hususta delil olabilecek kesin bir bilgimiz de yoktur.”⁶⁸⁹ Bu sözleriyle onun, hakkında kesin bilgi sahibi olmadığı ve mevcut rivayetlerle de belli bir kanaate ulaşamadığı konularda fikir belirtmektense suskun kalmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁹⁰

Adaletin caydırıcı, merhametin ise tamir edici olduğu göz önünde bulundurularak adaletin uygulanması sırasında kusurlu fiil ile o fiilin karşılığı arasında orantılılık ilkesine bağlı kalırsa gerektir. Zira caydırıcılığın elzem görüldüğü durumlarda orantısız ceza uygulamasının veya güç kullanımının, adaleti işlevsiz hale sokan bir zulme dönüştüğü

687 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 3/476.

688 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 344-360.

689 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 4/332.

690 Mâtürîdî'nin benzer tavır Sabiilerle ilgili Bakara suresi 62. ayetin yorumunda da sergilediği görülmektedir. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/485.

tartışmasızdır. Bu anlamda birey, duyguların olumsuz yönleri hususunda uyarılmaktadır. Hatta Kur'an düşmanlar hakkında hüküm verilirken dahi duyguların negatif etkileri altında kalınmadan adaletle hükmedilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.⁶⁹¹ Mâtürîdî'ye göre düşmanlık duygusunun inananları adaleti terk etmeye sevk etmediğini bilmek düşmanları, inananlara karşı uzlaşmaya ve merhamete sevk edebilir. Yüce Allah'ın bir sebep haline getirdiği bu adalet, düşmanları İslâm'a teşvik etmekte ve anlaşmaya davet etmektedir.⁶⁹² Adalette tatmin edilecek olan öfke ve nefret duyguları iken; af ile hayat verilecek olan ise değerlidir. Bir diğer açıdan cezaların uygulanması sırasındaki acıma, merhamet değildir. Zira Kur'an'ın, suçluyu cezalandırma konusunda merhametin insanlara engel olmamasını talep eder. Bu bağlamda adalet ve merhametin sınırlarının belirgin hale getirilmesi ihtiyacı kendini hissettirir. Kur'an, insanın iki hissini yani nefret ve sevgisinin kendisini yanıltmasına karşı *"Sevdiğiniz kişilere adalet uygulamaktan kaçınmayın; nefret ettiklerinize de adaletin en acımasızını reva görmede ısrar etmeyin."*⁶⁹³ ayetiyle uyarıda bulunur.

Toplumda adaletin uygulanırken orantılılık ilkesinin feda edilmemesi gerektiğine dikkat çeken Mâtürîdî, dinin uygulanması konusunda ise merhamet gösterilmesinin uygun olmadığı kanaatindedir. O, bu düşüncesini Nûr suresi 2. ayete dayandırır. Ona göre ayetin *"Allah'ın dinini uygulama hususunda o ikisine karşı merhamet duygusuna kapılmayın"* kısmı bahse konu olan cezanın ağırlaştırılmasının kanıtıdır. Zira Hz. Peygamber *"Senin şu oğluna gelince ona yüz celde/sopa ve bir yıl sürgün gerekir"*⁶⁹⁴ buyururken sürgün edilmenin *"şiddet"*inden değil sadece dayaktan söz eder. Ayrıca sopa cezasının hafif olduğu dönemde bu cezaya ek olarak sürgün cezası da mevcuttu. Sopa cezasının ağırlaştırılmasıyla sürgün cezası da yürürlükten kaldırılmış oldu.⁶⁹⁵

Mâtürîdî'nin naklettiğine göre, Müslümanlardan kimileri zina eden kimselere karşı merhamet duygusuna kapılmanın, Allah'ın hadlerini iptale götürecek bir tavır içinde bulunmanın yanlış olduğunu dile getirirler. Kimileri ise zinanın günahlar içerisinde en büyüğü ve en utanç verici olmasından hareketle zina fiilini işleyenlere acıma hissine kapılıp da zina cezasını hafifletme gibi bir tavır içinde olunmaması

691 El-Mümtehhine 60/10. Ayrıca bk. el-Mâide 5/2, 8. Schopenhauer'a göre ceza hukukunda kişi değil, bir daha tekrarlanmaması için eylem cezalandırılmalıdır. Kant'ın ifadesine göre de cezalandırılan eylemden ziyade insandır. Hapishane sistemi de insanı cezalandırarak bir nevi eylemi ıslah etmek üzere kurgulanmıştır. Eyleme dönük caydırıcılık ise sorunlu olan ıslah hedefine ulaşmak için bir tarafa bırakılır. Schopenhauer, *Hukuk, Ahlak ve Siyaset Üzerine*, 89.

692 El-Mümtehhine, 60/11. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/623-625.

693 El-Mâide 5/8.

694 Buhârî, "Sulh", 5, "Şurât" 9.

695 Nakle göre Hz. Ömer bir adamı sürgüne göndermişti. Sürgün edilen kişi gittiği yerde İslâm dininden çıkarak Bizanslılar'a sığınmıştı. Bu olay üzerine Hz. Ömer *"Fitne olarak sürgün yeterlidir!"* dedikten sonra *"Bundan sonra asla kimseyi sürmeyeceğim!"* taahhüdünde bulunmuştur. Hz. Ali'den de benzer sözler nakledilmiştir. Bk. Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, (Beyrut: Dâru lhyâ-i Tûrâsî'l-Arabî, ty), 18/81.

gerektiğini dile getirirler. Mu'tezile ise ilgili ayetin zâhirine sarılarak Allah'ın kendi zatını "Raûf Rahîm"⁶⁹⁶ isimlerinin gereği olarak rahmet ile nitelediğini iddia ederler. Diğer taraftan onlar, müminlerin birbirlerine karşı merhametli, kâfirlere karşı ise şiddetli olduklarını⁶⁹⁷ belirtirler. Bu durumda onlara göre Allah, müminleri zina edenlere cezanın uygulanması sırasında merhamet göstermekten men etmiştir. Bu ise zina edenlerin işledikleri fiil nedeniyle iman dairesinden çıktıklarına işaret etmektedir. Mâtürîdî'ye göre ilgili ayet Mu'tezile'nin lehinden ziyade aleyhine bir delildir. Şöyle ki zina eden kişi şayet işlediği fiil sebebiyle imandan çıkmış olsaydı bu durumda "o ikisine karşı merhamet duygusuna kapılmayın!" uyarısında bulunulmasına ihtiyaç duyulmazdı. Ayrıca müminlerin inkarcılara karşı şiddetli olmakla nitelenmeleri, zina fiilinin kişiyi imandan çıkarmadığının delilidir. Bir diğer açıdan zina eden kişi iman sahibi olduğundan cezanın hafifletilmesi veya bütünüyle kaldırılması konusunda müminlerin zina edenlere karşı merhamet duygusuna yenik düşmemeleri emredilmiştir. Ayetteki "Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız" ifadesi, had cezasının uygulanması hususunda merhamet duygusuna galip gelinmesi, böylece ahirette onlardan azabın uzaklaştırılması anlamındadır. Zira kişi ahirette kavuşacağı nimet sebebiyle dünyada şiddetli ve maliyetli durumlara sabır gösterebilir.⁶⁹⁸

Sonuç olarak merhamet gerekçe gösterilerek adaletin gerektirdiği karşılıktan vaz geçilmesi büyük felaketlere yol açabilir. Adaletin ihlal edildiği toplumlarda, varlığın ilâhî düzeni bozulacaktır. Buna karşın adalet anlayışının hâkim olduğu toplumlarda düzen yeniden inşa edilecektir. Zira hesap sormayan bir adalet, merhametin de haklarını kaybetmesine yol açacaktır. Allah'ın işlenen günaha karşı bir sıfat olarak gösterilmesini istediği af ve merhametin, toplum düzeninin makuliyetini ve mantıksal tutarlılığını bozmadan, akıl ve vicdan ilkelerine ters düşmeden gerçekleşmesi esastır. Hakkını almaktan vaz geçerek merhamet gösterenin, hiyerarşik olarak daha üst bir konumda olduğu bir gerçekliktir.⁶⁹⁹

3.6. MERHAMET-AHİRET İLİŞKİSİ

Dünya kimi insanların zorluklara ve haksızlıklara maruz kaldığı, bu tür olumsuzluklarla mücadele ettiği ancak çoğunu ortadan kaldıramadığı, neticede acı çektiği bir alandır. Bu tür insanlar için mutlak adaletin tecelli edeceği, iyilerin yaptıklarının karşılığını almalarında herhangi bir

⁶⁹⁶ En-Nûr 24/20.

⁶⁹⁷ El-Fetih 48/29.

⁶⁹⁸ En-Nûr 24/2. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/507-508.

⁶⁹⁹ Çocuğun aksine ana-baba, evladına yaptıkları iyilik ve ihsanı fitratları gereği yaparlar. Bu nedenle Kur'an iyilik yapmayı ebeveyne değil evlatlara emretmiştir. Zira merhamet gösteren, hiyerarşik olarak daha üst bir konumdadır. Çünkü babanın kalbinde, çocuğunu öldürmeye engel teşkil eden şefkat ve rahmet bulunmaktadır. Çocukta ise anne-babasına karşı bu şefkat ve merhamet yeteri kadar bulunmamaktadır. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/29-30. (İsrâ 17/23).

engelin kalmayacağı sonsuzluk âleminin varlığına inanmak, dünyada büyük bir teselli kaynağı ve yaşamını sürdürme sevinci olmaktadır. Niçin var olduğunun bilincinde olan ve insanlık şuurunu kaybetmeyen kişinin ruhu, bunun dışında herhangi bir şeyle tatmin olmayacaktır. O halde insana huzur veren ve onun yaşama ümidini canlı tutan “ahiret” ne demektir?

Ahiret, ulûhiyet ve nübüvvetle birlikte İslâm akaidinin üç temel esasından birini teşkil etmektedir.⁷⁰⁰ Her şeyden önce ahiret inancı, insandaki sorumluluk duygusunu canlı tutmakta buna ek olarak hem hukukî hem de ahlâkî kural olmaktadır. Ahiret, dünya hayatından sonraki aşamayı oluşturan, kimi yönlerden ona benzemekle birlikte ölümsüz bir hayattan, sonsuzluk âlemine ait çeşitli aşamalar ve hallerden ibarettir. Beş duyunun idraki dışında bulunduğu ahiret hayatı hakkında ilim adına kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Bunun yanında ilim sahipleri kesin olmamakla birlikte şahsî gayretleri ve ilmi birikimleri neticesinde ahiret konusunda olumlu ya da olumsuz bir kanaate ulaşabilirler. Bu hususta Râzî: “Ahiret, aklî ve naklî yönü bulunan bir konudur. İnsan bedeninin ve içinde yaşanan âlemin fânî, ölümün ardından tekrar diriltilmenin imkân dâhilinde olduğunu kabul etmek konunun aklî yönünü; kıyametin ne zaman ve ne şekilde kopacağı, ahiret hayatının nasıl başlayıp devam edeceği hususu ise konunun naklî yönünü oluşturur” demektedir.⁷⁰¹

Mâtürîdî'ye göre Allah Teâlâ dünya hayatını insanları denemek için yaratmış, insanlara ortaya koydukları eylemlerinin karşılığını vermek üzere de ahiret hayatını var etmiştir. Ahiret hayatının var olması içindekilerle beraber dünyayı daha anlamlı hale getirdiği bir gerçektir.⁷⁰² Aksi takdirde herhangi bir sonuç olmaksızın varlıkların yaratılması sadece yok olmaları gayesiyle yaratıldıkları anlamına gelirdi ki bu Allah tarafından insanlara verilen akılların abes göreceği bir durum olacaktır. Sonucun önemli olmadığı bir meselede çaba sarfeden herkes boş işle iştigal etmiş, ciddiyetten uzak bir tutum sergilemiş olur. Halbuki içinde yaşanan dünya hayatı diğer âlemin bir kılavuzu konumundadır. Bu nedendir ki ahiret hayatı hakkında yapılacak anlatımlar dünyada bilinen şeylere kıyaslanarak şekillendirilir. Allah Teâlâ görme, işitme ve yaşama yeteneklerini menfi yönde kullanan, ahiret hayatını göz ardı eden kimsenin ahiretteki durumunu kör, sağır, ölü vb. kavramlarla ifade eder. Ahiret, mükafat ve ceza yurdu olmasaydı görme, işitme ve yaşama gibi yeteneklerin akledilebilir hiçbir hikmeti olmazdı.⁷⁰³

700 Kur'an'da 110 yerde geçen “ahiret”, kelimesi “evvel”in zıddı ve “son” manasındaki “âhir”in müennesidir.

Ahiret kelimesinin kullanımları için bk. M. Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfreh*, 21-23.

701 Râzî, *Mefâtilu'l-Gayb*, 1/16.

702 Bk. *el-Mû'minûn* 23/115.

703 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/394.

Yüce Allah şefkati ve merhameti gereği Kendisine iftira atanları, elçilerini yalanlayanları, mucizelerine ve delillerine karşı kibirlenenleri ve inatlaşanları azabı ertelemek ve mühlet vermek suretiyle hemen cezalandırma yoluna gitmemiştir.⁷⁰⁴ Allah, haksızlık yapanları yaptıkları bu haksızlığın peşi sıra cezalandırsaydı dünyada herhangi bir canlı bırakmazdı. Ancak Allah lütfuyla onlara sadece kendisinin bildiği bir süreye kadar yaşama imkânı tanımıştır. Eğer Allah'ın lütfuyla onları belirlediği bir süreye kadar geri bırakma hakkı ve kudreti bulunmasaydı dile getirdiği tehdidin bir manası olmazdı. Ebû Zeyd el-Belhî'nin (ö. 322/934)⁷⁰⁵ Allah'ın kendisine ulaşan zarar veya fayda sebebiyle insanları tehdit etmediği, bilakis O'nun tehdidinin hikmet içerdiği şeklindeki sözünü nakleden Mâtürîdî, Allah'ın insanları hikmetinin gereğine göre tehdit ettiğini, tehditten sonra ise rahmet ve lütfunun gereği olarak insanlara mühlet verdiğini belirtmiştir.⁷⁰⁶

Mâtürîdî dünya hayatında kulluğun gereğini yerine getirmeyenlerin ahirette karşılaşacağı akıbetin zillet azabı olduğunu dile getirir. O, "zillet azabı"nın acıma ve merhamet duygularının devre dışı kaldığı çok çetin azap türü olduğu şeklinde yorumların da yapıldığını belirtir. Ona göre bu azabın hak edilme sebebi Allah'ın ortağı olduğu ve Allah ile birlikte pek çok ilah bulunduğu şeklindeki gerçek dışı söylemelerdir. Bu tür azabı hak etmenin bir diğer sebebi ise Allah'ın ayetlerine karşı büyüklük taslamak ve kimseye ilâhî vahiy indirmeği iftirafinda bulunmaktır.⁷⁰⁷ Mâtürîdî'ye göre Allah dünya imtihanında başarılı olamayanlar hakkında Hz. Peygamber'e hitaben: "Ya Muhammed! inkarcıları ateşin karşısında durduruldukları sırada görseydin, sana karşı dile getirdikleri *"Bu apaçık bir büyüden ve eskilerin masallarından başka bir şey değildir"*⁷⁰⁸ sözlerine karşın onlara merhamet etmekten geri durmazdın" demektedir. Mâtürîdî bu açıklamadan yola çıkarak dünyadayken haksız yere zulme uğrayanların, düşmanlarının yaptıkları eylemlerin karşılığı olarak ateşe atıldıklarını ve orada ebedi kalacaklarını gördüğünde onlara merhamet etmesi ve bulunduğu yeri terk etmeyerek onlardan öğ almayı istememesini, yapılması gereken bir davranış olarak niteler. O, ayet hakkında yapılan bir başka yorumun ise: "Onların ateşin karşısına geçirildikleri sırada zillet ve boynu bükük hallerine tanıklık etseydin,

704 En-Nahl 16/47. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/511.

705 Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist* (Tahran: Yy. 1971), 153, 357. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 2/158.

706 En-Nahl 16/61. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/520-521.

707 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 4/176. (En'am, 6/93).

708 El-En'am 6/7. Ayrıca bk. el-En'am 6/25. Yahudilerle müminler arasında Kur'an ve Hz. Muhammed hakkında bir düşmanlık ortaya çıkmış ve onların kitaplarında yer alan vahiylerdeki ittifaklarından dolayı aralarında Kitab'ın hükmetmesine karar vermişlerdir. Durum müminlerin sözüne uygun, ötekilerin sözüne aykırı bir şekilde Kitapta yer alınca bu kez "Biz ne bu Kur'an'a inanırız ne de bundan öncekilere! (Bk. es-Sebe 34/31) demişlerdir. Diğer rivayetler için bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiri Mukâtil b. Süleyman*, 3/66; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/448; Zemahşeri, *el-Keşâf*, 3-4/971.

dünyadayken onların kibirlenmelerine ve büyükenmelerine rağmen kendilerine merhamet ederdin” şeklinde olduğunu zikreder.⁷⁰⁹

Mâtürîdî'ye göre ahirette azaba uğramanın temel gerekçesi gönderilen elçinin Allah'tan getirdiklerini yalanlamaktır. “Biz bir resul göndermedikçe azap da etmeyiz”⁷¹⁰ ayeti her ne kadar bazı insanlar için azap gerekli olsa da Allah'ın lütfu ve rahmeti gereği “azap etmeyiz” demektir. Allah'ın inkarcılara dünyada verdiği azap küfrün karşılığı değildir, zira küfrün karşılığı olan azap ahirette olup ebedidir ve kesintiye uğramayacaktır. Oysa dünyadaki azap hayatın sona ermesiyle kesintiye uğramaktadır. Bunun yanında bu tür insanlar inatçılık edip mucizeleri kabul etmemelerinden dolayı dünyada bazı azap türlerine uğratılırlar. Mâtürîdî'ye göre üç tür azap vardır: Birincisi herhangi bir suçun karşılığı olmaksızın sınamak ve imtihan etmek için olanıdır.⁷¹¹ İkincisi inat ve kibirden dolayı olanıdır ki bu azap türü bir tehdidin ardından dünyada köklerini kazıma tarzında gerçekleşir. Üçüncüsü ahirette verileceği vâdedilen azaptır. Mâtürîdî zikri geçen ayet için en uygun mananın, anılan azap etmenin kök kazıma tarzındaki azap olduğudur.⁷¹²

Ahret hayatında inkarcıların Allah'ın merhametinden nasiplenmek için kendi aralarında sızlanacakları ancak bir müddet sızlanmalarının ve yakarmalarının kendilerine merhamet edilmesi konusunda işe yaramayacağı Mâtürîdî tarafından İbrahim suresinin 21. ayeti delil getirilerek dile getirilmiştir. Ayrıca Mâtürîdî, onların azaba sabrettikleri takdirde Allah'ın kendilerine acıyacağı ümidinin boş olup merhamete nail olamayacaklarını Tûr suresinin 16. “Girin oraya! Artık sabretseniz de sabretmeseniz de sizin için fark etmez. Çünkü sadece yaptıklarınızın karşılığını görmektesiniz” ayetiyle delillendirmektedir.⁷¹³ Allah, şuurlu ve açık bir şekilde münafıklık edenlere ve inkarcılara cehennem ateşini vadetmiştir. Allah'ın lanetine uğrayanlar için bitmeyen bir azap olup, bu azap onlardan kesinlikle ayrılmayacaktır.⁷¹⁴

Son nefeslerini inkâr hali üzere verenler ahirette “keşke Müslüman olsaydık”⁷¹⁵ diye umutsuzluklarını dile getireceklerdir. Mâtürîdî, tevhîd ehlinde bir grubun işledikleri günahları sebebiyle azaba maruz kaldıktan sonra şefaitle ya da Allah'ın rahmetiyle cehennemden çıkarılınca, kâfirler ile müşriklerin de şefaatten yararlanmak ve cehennemden kurtulmak için tevhîd ehli olmayı isteyecekleri şeklindeki

709 Bk. es-Secde 32/12. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 4/52-53. (En'âm, 6/27).

710 El-İsrâ 17/15.

711 Bk. el-A'raf 7/168; el-Enbiyâ 21/35.

712 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/20.

713 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/382-383. (İbrahim, 14/21).

714 Cehennem inkarcıların azap görecekleri mekân, ateş ise cehennemde görülecek azabın aracıdır. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 4/52-53 (Tevbe, 9/68); *Te'vîlât*, 6/179 (Hûd, 11/99).

715 El-Hicr, 15/2.

yorumu doğru bulmaz. Ona göre kâfirler zikri geçen sözü, müminler cehennemden çıkarıldıktan sonra, ateşte iken söylemiş olacaklardır. Halbuki onlara cehennem ateşine girmeden önce de sıkıntılar isabet etmiştir.⁷¹⁶ İnkârcılar, dünyaya dönmeyi arzulayacakları gibi son nefeslerini verdikleri sırada inananlardan olmayı da dileyenlerdir. Ayrıca hesaba çekildikleri ya da kendileri cehennemi gördükleri zaman Müslüman olmayı isteyeceklerdir. Gerçekler bütün açıklığıyla ahiret hayatında ortaya çıkacaktır.⁷¹⁷ İnkarcıların iman etmelerindeki en önemli engel elde edemedikleri dünya nimetlerinden başka bir şey olmasa gerektir.

Günahkâr kimselerin kendilerine yapmış oldukları kötülük, isyan fiilleri işlemeleridir. Mâtürîdî'ye göre tevhîd ehlinde olmakla birlikte günahkâr olan kula ahirette rahmet erişecektir. Mâtürîdî günahkâr kulun ahirette eninde sonunda merhamete kavuşacağını Hz. Peygamber'den nakledilen şu rivayetlerle destekler: Ebü'd-Derdâ'nın Resûlullah'dan naklettiğine göre Hz. Peygamber: "İsyan fiilleriyle kendine kötülük eden, kurtulamayacağı zannına kapılıncaya dek cehennemde tutulur, sonra Allah'ın rahmeti ona yetişir ve o da cennete dahil olur" demiştir. Hz. Peygamber sonra: "Kendilerine kötülük edenler, 'Bizden gamı kederi gideren Allah'a hamdolsun'⁷¹⁸ diyenlerdir" şeklinde eklemeye bulunmuştur.⁷¹⁹

Mâtürîdî, nimetten hesaba çekilme noktasında mümin ile kâfirin aynı muameleye tabi tutulmayacağını belirtir. O, bu konuda şöyle bir açıklamada bulunur: "*Nimetlerden o gün elbette sorguya çekileceksiniz!*"⁷²⁰ ayeti zahiren inkarcıların sorgularının cehenneme girdikten sonra olmasını gerektir. Çünkü ayette "*sümme letüs'elünne*" denilmekte ve onların cehenneme giriyor oldukları zikredildikten sonra hesaba çekilecekleri ifade edilmektedir. Mâtürîdî, Allah'ın "yevmeizin" yani "o günde" ifadesini kullanmasından hareketle bunun hesaba çekilme sırasında gerçekleşmesini de mümkün görür. O, ayetteki hitabın müminlere yönelik olduğunun dikkate alınması durumunda Allah'ın onları sorguya çekmesini, müminlerin amellerinin kendilerine verilen nimetlerin şükürünü karşılamada yeterli olmaması, onlara lütufta bulunularak günahlarının bağışlandığının hatırlatılması olarak açıklar. Bir bakıma müminlerin karşılaştıkları bu muamele bütünüyle Allah'ın lütuf ve ihsanının bir neticesi olmaktadır. Muhatabın kâfirler olduğu

716 "Rabbim! Beni geri gönder de geride bıraktığım dünyada iyi işler yapayım" der. Hayır! Onun söylediği bu söz boş laftan ibarettir. Onlerinde, yeniden diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır". Mü'minün, 23/99-100.

717 El-Hicr 15/2. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/419-420.

718 El-Fâtır 35/34. Benzer ayetler için bk. el-Hicr 15/48; Yâsîn 36/55; el-Ğâşîye 88/9.

719 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 19/375; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 14/350-351; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 11/334.

720 Et-Tekâsür 102/8.

kabul edildiğinde ise ayetle, nimete karşı şükürü terk etmelerinden dolayı hak ettikleri azabın dilleriyle onaylanması kastedilmiş olur.⁷²¹ Mâtürîdî Allah'ın dünyada Hz. Mûsâ ile konuşmasından yola çıkarak,⁷²² cennette müminlerle konuşacağını ifade eder. İnkârcılarla ise müminlerle konuştuğu gibi konuşmayacağı ve “onlara bakmayacak” ayetinde olduğu gibi kendilerine merhametten uzak “Alçaldıkça alçalın orada! Bana karşı konuşmayın artık”⁷²³ ifadesinden başka bir şey demeyecektir.⁷²⁴

İlâhî merhamete erişmesi engellenenler bu tür bir engellemeye nerede karşılaşacaklardır? Ebû Bekir el-Esam'a göre merhametten engellenme bu dünyada olacaktır. Şöyle ki onların Allah dışında başka bir varlığa tapınmaları, Rablerine kulluk etmelerine engel teşkil eder. Mâtürîdî, müfessirlerden bazılarının Rableri ile buluşmada perde çekilerek engellenmenin âhiret gününde gerçekleşeceği görüşünde olduğunu nakleder. Onlar bu yorumlarıyla müminlerin ahirette Allah'ı göreceklerini kabul etmiş olmaktadır. Bazılarına göre ise inkârcılar, yaptıklarının karşılığı olmak üzere Allah'ın iyi kulları için hazırlanan lütuf ve rahmete ulaşmaları perde çekilmek suretiyle engellenir. Bu perdelenmenin dünyada gerçekleşeceğini iddia edenler, inkârcıların dünyada Allah'tan başkasına tapmalarını gerekçe gösterirler. Perdelenmenin ahirette gerçekleşeceğini iddia edenler ise bu perdelenmenin bir neticesi olarak yüzlerin kararması, amel defterlerinin sol taraflarından ya da arkalarından verilmesi gibi olayları gerekçe gösterirler.⁷²⁵

Mâtürîdî, merhametten uzak kalmayı gerektiren hususlardan birinin de Allah'ı unutmak olduğunu dile getirir. Ona göre “Onlar Allah'ı unuttular. Allah da onları unuttu!”⁷²⁶ ibaresinde ifade edildiği gibi inkârcılar bir açıdan Yüce Allah'ı unutulmuş bir varlık konumuna getirmişlerdir. İnkârcıların Allah'ı unutmalarının göstergesi ise kendilerine sunulan nimetlerin yaratıcısının Allah olduğunu göz ardı etmeleridir. İnsanların Allah'ı unutma gerekçelerinden bir diğeri ise yardım, destek ve başarı istemeleri hususunda Allah'ı unutmalarıdır. Bu eylemlerinin bir sonucu olarak her ne kadar gerçek bir unutma olmasa da Allah da onları ahirette unutulmuş kimseler kılacaktır. Bu, kötülüğün karşılığının kötülük olarak isimlendirilmesi gibi olsa da Allah'ın unutması mutlak anlamda kötülük değildir.⁷²⁷

721 İnkârcılara sorulacak sorular: Allah'a iman etmeyi niçin terk ettikleri, elçinin davetini neden reddettikleri, çeşitli nimetlere şükretmeye neden yanaşmadıklarıdır. Müminlere yönelik sorular ise yenilen, içilen, giyilen vb. gibi nimetlerden olacaktır. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/610.

722 Burâda Mâtürîdî şu ayet-i kerimeye işaret etmektedir: “Bir kısım peygamberleri sana daha önce anlattık, bir kısmını ise sana anlatmadık. Ve Allah, Musa ile gerçekten konuştu” (Nisâ, 4/164).

723 el-Mü'minûn 23/108. Ayrıca bk. el-Bakara 2/167; el-Mâide 5/37; el-Hac 22/22; es-Secde 32/20; Fâtır 35/37; el-Mü'min 40/11; el-Câsiye 45/35.

724 Âl-i İmrân 3/77. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/412-413.

725 “Günahlarını itiraf etmiş olacaktı. O alevli ateş halkı merhametten uzak olsun!” el-Mülk 67/11. Ayrıca bk. el-Mutaffifîn 83/15-17. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/460-461.

726 Et-Tevbe 9/67. Kır. Tâhâ 20/125.

727 Et-Tevbe 9/67. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 5/432-433.

Ahirette kitabı sağ taraftan verilenlerin Allah'ın merhametine layık oldukları ortaya çıkacaktır. Kur'an'da yer alan ifadelerin zahirine bakıldığında, müminlerden hiçbirinin ahirette merhametten yoksun kalmayacağı sonucuna ulaşılabilir. Mâtürîdî'ye göre "Alın, işte kitabımı okuyun der"⁷²⁸ ayetin zahirine göre amel defteri kendisine verilecek kimse, bu çağrışı insanları davet etmek için kullanacak veya müjdelemek ve sevincini paylaşmak için amel defterini onlara verecek, Allah'ın kendisini merhamet edip affettiğini müjdeleyecektir. Mâtürîdî, tefsir âlimlerinin amel defterini alana değil verene odaklanarak ve zikri geçen cümleyi defteri ona veren söyleyecektir yorumunda bulunduklarını belirtmiştir. Müfessirlere göre bu defteri dünyada iken melek yazmış ve ahirette bu defteri ilgili kişiye vererek, eksiksiz şekilde lehinize veya aleyhinize yazdıklarını alıp okuyun demiş olacaktır.⁷²⁹

Kitabı sağ taraftan verilenler "Kendilerine 'Güven ve selamette oraya girin!' denecektir"⁷³⁰ ayeti gereği ahirette merhamet sahibi Allah'ın selamını işiteceklerdir. Mâtürîdî'ye göre bu ayet üç şekilde yorumlanabilir. Birincisi, insanlar birbirlerine, üçüncü kişinin gönderdiği selâmı tebliğ ettikleri gibi, melekler merhamete nail olanlara Allah'ın selâmını ulaştırırlar. İkincisi, melekler cennetin her kapısından gelerek 'sabretmenize karşılık esenlik sizin olsun' diyerek müminleri Rablerinin emriyle selâmlarlar.⁷³¹ Üçüncüsü, Allah bu sözü müminlere dünyada görülen her türlü belâ ve âfetten cennette selâmette olacakları vâdi olarak söylemiş olabilir.⁷³²

Mâtürîdî'ye göre, meleklerin de ahirette müminlere ve inkârcılara karşı tavrı aynı olmayacaktır. "Onun başında acımasız, güçlü melekler vardır"⁷³³ ayeti gereğince melekler kâfirlere karşı şiddetli, Allah'ı dost edinenlere karşı ise merhametli olacaklardır. Burada meleklerin inkârcılara şiddet göstermeleri, kendilerine verilen emir gereğidir. Mâtürîdî ayetteki ifadenin, meleklerin ahirette de emir ve nehiyle mükellef tutulduklarının delili olduğu kanaatindedir. Ona göre rahmet melekleri, cennet ehlini hediyeler ve ikramlarla karşılamak; azap melekleri ise cehennem ehline azap etmek, onlara sert davranmakla görevlendirilmiştir. İki grup melek zikredilen şeylerle emredildiğinden onlardan her birine, kendilerine verilen görevleri terk etmeleri yasaklanmıştır.⁷³⁴

⁷²⁸ El-Hâkka 69/19.

⁷²⁹ Ayette geçen "hâümü" kelimesi "gelin!" demektir. Bazı âlimler, bu kelimenin "hâküm" "alın" anlamına geldiğini söylemişlerdir, bunların kanaatine "kâf" harfinin yerine "hemze" getirilmiştir. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/478-479.

⁷³⁰ El-Hicr 15/46.

⁷³¹ Er-Râ'd 13/23-24

⁷³² Bkz. El-Hicr 15/46; Yâsin 58 12/117. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/530-531.

⁷³³ Et-Tahrîm 66/6.

⁷³⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/89-90.

Cennetin, iman edenlere Allah'ın merhametinin bir sonucu olarak hazırlandığını dile getiren Mâtürîdî, Allah'ın birliğine ve ulûhiyetine tanıklık eden her delili, peygamberlerin Allah'tan getirdikleri haberleri tasdik etmeleri gereğince, büyük günah işleseler de mümin olarak değerlendirir. Bu düşünceye Mu'tezile 'cennet, Allah'ın lütfu olup, onu dilediği kimseye verir' diyerek karşı çıkmaktadır. Mâtürîdî ise, 'Allah'ın insanlara sunduğu lütfu ve verdiği nimetlere karşı, insan kulluk fiillerini çokça yapsa da bu, Allah'ın onlara verdiği en küçük bir nimetin şükrüne dahi karşılık olamaz' demektedir. Mâtürîdî, 'uzun süre yaşayan insan, yalnızca amelleriyle mükâfata ve sevaba nasıl hak kazanır?' sorusuna ise 'Allah, lütfu ve merhameti gereği o amellere uygun sevap ve mükâfat takdir eder' diye cevap vermektedir.⁷³⁵ Mâtürîdî cennete girmenin yapılan amelle değil ancak Allah'ın rahmetiyle olacağına dair Hz. Yûsuf'un Rabbinden Müslüman olarak ölmeyi ve salihlere katılmayı istemesini,⁷³⁶ Hz. Süleyman'ın da Rabbinden, razı olacağı güzel ameller işlemeye kendisini muvaffak kılmasını istemesini⁷³⁷ delil olarak sunar.⁷³⁸

Mâtürîdî, "İşte yaptıklarınıza karşılık size miras olarak verilen cennet budur"⁷³⁹ ayetinin kişinin cenneti ameliyle elde etmiş gibi bir anlama sahip olduğunu belirtir. Ona göre Allah, müminlere tahsis ettiği cenneti, her ne kadar onu hak etmeye amelleri yetmese de onların amellerine nispet etmektedir. Bu durumun bir başka delili Allah'ın müminlerin, karşılığında cennet vermek üzere, canlarını ve mallarını satın aldığını bildiren ayettir.⁷⁴⁰ Halbuki insanların canları ve malları zaten Allah'a mülküdür. Bir kimsenin kendine ait mülkü ve malı yine kendisinin olan mal ve mülk karşılığında satın alması düşünülemez. Sanki müminler kendi mülkü değilmiş gibi bir lütuf ve ikram olarak Allah, onların canları ve mallarını bir bedel karşılığında satın aldığını söylemektedir.⁷⁴¹

İnsanların Allah'ın mülkü olduğunu vurgulayan bir diğer ayet Mâide suresi 118. ayettir. Ayette insanlara, ahirette azap etme ya da bağışlasa yetkisinin sadece hüküm ve hikmet sahibi olan Allah'a ait olduğu bildirilmektedir. Mâtürîdî, Hasan-ı Basri'den ilgili ayette geçen sözün Hz. Îsâ'ya ait olduğu bunu da ahirette söyleyeceği hususunda nakilde bulunur. Diğer alimler'in ise ayette geçen sözü Hz. Îsâ'nın dünyada iken söylediğini aktarır. Konuyla ilgili olarak Mâtürîdî, Hz. Peygamber'in bir

⁷³⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/530-531. (Hadîd, 57/21).

⁷³⁶ Yûsuf 12/101.

⁷³⁷ En-Neml 27/19. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/106-107.

⁷³⁸ Müminlerin mükafatı "Rab'lerinin izniyle cennetin içinde ebedi kalacaklar" (İbrahim 14/23) ayetinde de belirtildiği cennette ebedi kalmaktır. Mâtürîdî'ye göre ayette geçen "izin" kelimesi rahmet anlamına gelmektedir. Bu durumda ayetin anlamı "onlar Rablerinin rahmeti sayesinde cennette ebedi kalacaklar" şeklinde olacaktır. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/386. Krş. Taberî, Taberî, *Câmi'ul-Beyân*, 13/634.

⁷³⁹ Ez-Zuhruf 43/72.

⁷⁴⁰ Et-Tevbe 9/111.

⁷⁴¹ Et-Tevbe 9/21. Ayrıca bk. et-Tevbe 9/14; el-Ahkâf 46/14. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 5/320; 9/244. Allah'a ödünç vermekle ilgili ayetlerde de benzer durum söz konusudur. Bk. ez-Zuhruf 43/72; el-Hadîd 57/1. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/185.

geceyi bu ayeti okuyarak ihya ettiği yönündeki rivayete değinir. Rivayete göre Hz. Peygamber namazın her rûknünde (kıyamda, secde ve ka'dede) bu ayeti okumuştur. Mâtürîdî, Hz. Peygamber'in ayeti okuma gerekçesinin şefaât dileme ve Allah'a yalvarma olduğunu belirtir. Ona göre Hz. Peygamber şöyle demek istemektedir: Onlar senin acınası kullarıdır. Sen onları perişan edersen senden başka onlara hiç kimse yardım edemez ve bu durumdan kurtaramaz. Şayet ikram edersen de senin ikramına kimse engel olamaz. Ayrıca sen onların sultanısın onlar senin kullarıdır. Eğer onlar azap görürlerse azabı hak etmişlerdir zira sen haksız yere azap etmezsin. Çünkü haksızlık yapmakta, onun için çizilen sınırın ötesine geçmek vardır.⁷⁴²

Ahirette müminlerin rahmete ulaşmalarını sağlayacak olan bir kapı bulunacaktır. *“Onların arasına içinde merhamet, dışında azap bulunan kapılı bir sur çekilmiş olacaktır”*⁷⁴³ ayeti bu kapının varlığının delilidir. Mâtürîdî'ye göre ayette zikri geçen kapı kelimesi hakiki anlamda bir kapı değil, yol ve geçitten kinayedir. Kapı gidiş yolu olup o yola girenlerin rahmete ulaşacağını, dışında kalanların ise azaba uğrayacağını temsil etmektedir. Mâtürîdî kapının cehennemden cennete açılan bir kapı olmasını da mümkün görür. Bu kapı sayesinde hem cennettekiler hem de cehennemdekiler birbirlerinin neyle karşılaştıklarını görürler. Her iki grup birbirlerinin durumuna kapıdan değil de *“Ardından bakıp arkadaşını cehennemin ortasında görecektir”*⁷⁴⁴ ayetinde de ifade edildiği üzere perdelerden ve duvardan vâkıf/muttali olabilirler.⁷⁴⁵

⁷⁴² Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 3/654-655.

⁷⁴³ El-Hadid 57/13.

⁷⁴⁴ Es-Saffat 37/55.

⁷⁴⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/521-522.

SONUÇ

İnsanın en önemli değerlerinden biri hiç kuşkusuz merhamettir. Bu bağlamda merhamet kavramının pekçok disiplin ve kişi tarafından tarifi yapıldığı görülmektedir. Yapılan tanımlarda merhametin kimilerince insanda ortaya çıkan zayıflık duygusu olduğu vurgulansa da içinde bencilce duyguları barındırmayan, Tanrı'nın varlığının insanın içinde almış olduğu niteleyici bir isim ve sağduyu ya da deneyim sahibi insanlarda daha belirgin olduğu ön plana çıkmaktadır.

Merhamet, değerler alanını tanımlayan bir anlama sahiptir. Bu bağlamda merhamet kavramının iki boyutunun olduğundan söz edilebilir. Birincisi “duygu” boyutudur. Bu boyutta merhametin anlamı, başkasının eksikliğini duyumsadığı şeye güçlü bir empati kurarak kalbî bir duyguyla ortak olmaktır. İkincisi ise “değerler” boyutudur. Bu boyutta merhametin manası, bir acıya son verecek ya da noksanlığı duyulan şeyi ortadan kaldıracak eylemde bulunma güdüsüdür. Bu iki boyuttan merhametin kalbin hissettiği “acıma duygusu” olmayıp, doğruluğu zihin tarafından onaylandıktan sonra yerine getirilmesi “zorunluluk arz eden bir eylem” olarak kaynağını kalpte hazır bulan bir değerdir.

“İlâhî rahmet” ifadesiyle merhametin ilâhî yönü hakkında İslamî ilimler fikir yürütmüşlerdir. Nitekim ilâhî rahmet kavramı çerçevesinde genel olarak Yaratıcı'nın âlem ve insanla ilişkisi, kötülük problemi gibi hususlar tartışılmıştır. Kur'an, “Rahmetim her şeyi kuşatmıştır” (A'râf, 7/156) ayetinde olduğu gibi pek çok yerde Allah'ın varlıklara dönük engin rahmetinden bahsetmiştir. Sûfiler de bu benzeri ayetlerden hareketle ilâhî rahmetin bu yönü üzerinde daha fazla durmuştur. Söz gelimi İbnü'l-Arabî, “Bil ki, Allah'ın rahmeti hem zahirinde hem de batınında her şeyi istila etmiştir” sözüyle bu hususa işaret etmiştir. Yüce Allah'ın yaratılmışlara olan merhametinin iki şekilde ortaya çıktığını dile getirilebilir. Birincisi alemi, maâni-i esmâiyye/isim alemi ve sıfâtiyye sûretleri kılmasından ibarettir. İkincisi “O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini, kendi katından bir lütuf olarak size boyun eğdirmiştir” ayetinde ifade edildiği üzere âlem'i nefsinden icat etmesidir. Rahmân, mahlûkta ortaya çıkması ve mahlûkatı nefsinden izhârıyla mahlûka rahmet etmiştir; bu iki emir, bizzat gerçekleşmiştir.

Kur'an üzerinde çalışmalar yapan alimler gibi Kur'an'da bulunan rahmet/merhamet kavramına açıklık getirmeye, kavramın ne anlam ifade ettiğini izah etmeye çalışan alimlerden birisi de Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî'dir. O rahmet/merhamet ile ilgili görüşlerini Kur'an'ın tefsirini yaptığı *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*

ile kelami konuları ele aldığı *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserlerinde ortaya koymuştur. Mâtürîdî düşüncesinde merhamet kelimesi, rahmân ve rahîm kelimelerinin de türediği r-h-m kökünden türemekte, bu iki kelime arasında her ne kadar aynı anlamı ifade etmese de fazla bir fark bulunmamaktadır. Ona göre, bu iki sıfata Allah'tan başkası ortak olamaz. O, Haşr suresi 10. ayetteki "rahmet" kelimesinden hareketle lütuf ile merhamet/rahmet kelimeleri arasında da yakın bir anlam ilişkisi olduğunu beyan eder. Zira zikri geçen kelime Yüce Allah'ın kullarına olan lütuf ve ihsanına delalet etmektedir.

Allah'ın insanlara yönelik merhametini gösteren pekçok husus söz konusudur. Mâtürîdî bu hususları, İlâhî kitaplar (Kur'an, Tevrat vb), nübüvvet, iman, cennet, yağmur, rüzgâr, rızık/ zenginlik, ruh ve savaş/ sıkıntı olarak sıralar. Mâtürîdî'nin nübüvvetin insanlara yönelik Allah'ın bir merhameti olduğu hususundaki görüşü dikkat çekicidir. Ona göre peygamberlerin şahsından ziyade getirdikleri din rahmettir. Ayrıca o, Hz. Peygamber'in müminlere karşı merhametli ve şefkatli olmasını fitrî bir merhamet duygusundan ziyade, İslam dininin merhameti olduğu kanaatini taşır. Bununla birlikte o, Hz. Peygamber'in de güzel fiilleri, şefkati ve merhameti nedeniyle Yüce Allah tarafından övgüye değer bir insan olarak nitelendirildiğini ifade eder. Savaşın rahmet olduğu sonucuna ise Mâtürîdî, "bir musibet bin nasihatten evladır" kuralı gereği ulaşır. Savaş her ne kadar musibet olsa da ona göre insanları İslâm'a sevk etmesi yönüyle bir rahmettir.

Allah'ın merhametinin insanlarınkinden farklı olduğunu dile getiren Mâtürîdî, bu düşüncesini Hz. Yâkub'un; diğer oğullarının Bünyamin'i beraberlerinde götürme ve koruma garantisine dair isteklerini reddederken dile getirdiği, "Koruyucuların en iyisi Allah'tır. O, acıyanların en merhametlisidir" söylemiyle temellendirir. Bu örnek Allah Teâlâ'nın her tür üzüntüye ve her yardım isteyene, bütün merhametlilerden daha merhametli olduğuna; acıyan herkesin ise ancak Allah tarafından kendilerine lütfedilen merhamet sayesinde acıdıklarına işaret etmektedir. Allah'ın varlıklardan özellikle insanlara merhamette bulunduğu zikreden Mâtürîdî, bu insanların Hz. Âdem ve eşi, Hz. Mûsâ, Hz. Eyyûb, Hz. Muhammed ve tüm müminler olduğunu örneklerle açıklar. Bunun yanında Mâtürîdî, kullarını dilediği araçlarla, istediği tarzda, arzu ettiği kişilerin vasıtasıyla sıkıntılarla ve belâlarla imtihan etmenin, hatta insanları gerektirici sebepler olmaksızın sınamanın Allah'ın hakkı olduğunu ifade eder. Ayrıca hak ettiklerine işaret eden hiçbir neden olmadan dilediği kişilere hayırlar/nimetler bahşederek onlara iyilikler lütfetmesini de O'nun hakkı olarak değerlendirir.

Mâtürîdî'ye göre Yüce Allah, diğer peygamberlerden istediği gibi Hz. Peygamber'den de ona göstermiş olduğu merhametin bir benzerini müminlere göstermesini Eş-Şuarâ suresi 215. "*Sana tabi olan müminlere kol kanat ger/onlara karşı tavrını yumuşat!*" ayetiyle istemiştir. Hz. Peygamber de fitratında mevcut olan merhamet duygusunu yaşamının her anında insanlara sergilemiştir. Hz. Peygamber'in bu geniş merhameti, tebliğ etmekte olduğu dine insanların yönelmesindeki en önemli etkenlerden biridir. Müminlerin Hz. Peygamber'e olan sevgileri ise tercihe dayalı olup tabii bir durum olan kalbin meyletmesinden kaynaklanan bir sevgi değildir. Mâtürîdî'ye göre Hz. Peygamber'i tebliğ görevi sırasında büyük külfetleri ve sıkıntıları göğüslemeye sevk eden, ahlâkının güzelliği, şefkat ve merhametinin fazlalığıdır. Onun ahlâkının üstünlüğü ise kendisini, nefsânî arzularına baskın gelmesinde gösterir. Onun dışındaki insanların ahlâklarının, çoğu zaman nefsânî arzularına karşı direnç göstermede başarısız olduğu söylenebilir.

Allah'ın rahmeti kendisiyle birlikte olanlara ahirette azabın dokunmayacağı Mâtürîdî tarafından dile getirilir. O, azabın Müslümanlardan uzak olmasının diğer nedenlerini peygamberlerin ve takva sahiplerinin şefaatleri, Müslümanların önceden yapıp gönderdikleri ve günahlarının bağışlanmasını gerekli kılacak iyi amelleri yapmaları olarak sıralar. Mâtürîdî, kâfirlerin günahlarına keffaret olacak iyi amellerinin olmadığını, kendilerine şefaatçi olur ve kendilerini Allah'a yakınlaştırır umuduyla putlara tapmalarının ve meleklerle ibadet etmelerinin, Allah'ın rahmetinin onlara ulaşmasını sağlamayacağını, hiçbir yaratılmışın şefaatini/yardımlarını da kendilerine çekmeyeceğini belirtir. Mâtürîdî, Allah'ın yapılan hatalara karşı insanlara olan merhamet etme süresinin ne kadar olacağının tayin edilmesinde insanın rolünün de unutulmaması gerektiğini savunur. Ona göre insanlar Allah'tan bağışlanma diledikleri müddetçe şirk dönemlerinde dahi işledikleri günahlar El-Enfâl suresi 70. "*sizi bağışlar. Allah engin mağfiret sahibidir*" ve Bakara suresi 192. "*şayet onlar vazgeçerlerse, artık Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir*" ayetleri gereğince Allah tarafından silinmektedir.

Mâtürîdî'ye göre inkârcıların Allah'ın merhametine layık olabilmeleri için bazı şartlara uymaları gerekir. Bunlar Allah'ın emir ve yasaklarına riayet etmek, günahlardan kaçınmak; Allah'tan bağışlanma talebinde bulunmaktır. Müşriklerin rahmete erişmeleri için yapması gerekenleri ise Mâtürîdî, Allah'ın bir olduğunu tasdik etmek, O'na ibadette ve ulûhiyette başkasını ortak koşmamak olduğunu ifade eder. Mâtürîdî'ye göre Kur'an ayetlerinde (Neml, 27/46 vb.) Allah'ın birliğini

tasdik etmeleri ve tövbeyle O'na yönelmeleri durumunda kendilerine rahmetle muamele edileceğine dair bir umutlandırma söz konusudur. İblis ise dünya hayatı devam ettiği müddetçe Allah'ın rahmetinden uzak kalacaktır. Çünkü Allah, onun kendi iradesiyle tevhide ve Allah'a boyun eğmeye ebediyen karşı çıkacağını ezeli ilmiyle bilmektedir.

Mâtürîdî'ye göre inkârcıların aksine müminler hayır işlerinde koşup umut içerisinde olsalar da her daim içlerinde korku ve tedirginlik duyguları beslemektedirler. Allah'a karşı derin saygı içerisinde olan müminler, kendilerini ve ailelerini ateşten korumaya gayret etmektedirler. Allah Teâlâ çeşitli ayetlerde müminleri korku, şefkat, arzu ve umut sahibi olmakla nitelemektedir. Müminin korkusu ahiret azabı kaygısından, umudu ise Rabbinin rahmetine nail olma beklentisindendir. Mâtürîdî'ye göre, müminin zihin dünyasında ve davranışlarında bu iki halden hiçbirini kendi sınırını aşmamalıdır.

Mâtürîdî'ye göre hayatta olanların ölen günahkâr Müslümanlar için dua ve istiğfarda bulunmaları uygundur. Bunun için iki şartın sağlanması gerekir. Şartlardan biri mağfireti/affı gerektiren sebebin gelmesini istemek, diğeri mağfiret gerçeğidir. Ölüm halinde, mağfireti istemekten başka bir şeyin yapılması beklenmez. Allah müminleri, ölüm sonrası için istiğfara davet ettiğine ve onlar da bu aşamada istiğfar haline yöneldiğine göre, bunun hakiki anlamda mağfiretten başka bir manasının bulunmadığı ortaya çıkar.

Mâtürîdî'ye göre, küçük günah işleyen kimse dua veya tövbeyle ihtiyaç duymaksızın affa mazhar olamaz. Zira Hz. Âdem'in yapmış olduğu hatadan tövbe etmesinin (Bakara 2/37) Allah'tan aldığı birtakım kelimelerle mümkün olmuştur. Mâtürîdî, Hz. İbrahim'in duasında (Bakara 2/126) mümin kaydını koymasından hareketle bir kişinin duasında müminlerden başkasına yer vermesini uygun görmez. Mâtürîdî'ye göre müminlerin bağışlanmaları için dua edenlerden bir grup peygamberlerdir. *“O'na iman ederler ve müminlerin bağışlanmasını dilerler”* (Mümin 40/7) ayeti, müminlerin bağışlanma umudunu zirveye taşıyan ayetlerden biridir. Gaybî varlıklar olan Melekler de müminler/insanlar için *“Onları kötü sonuçlardan koru”* (Mümin 40/9) ayetinde belirtildiği üzere dua ederler. İnkârcı yakınların af edilmeleri ve Allah'ın merhametine mazhar olmaları için dua edilmesini Mâtürîdî, bağışlanma talebinde bulunmak olarak açıklar.

Mâtürîdî'ye göre tövbe, *“kusurundan vazgeçmek, dönmek/rucu' etmek”* tir. O, insanları günah işledikten sonra tövbe yapmaya yönlendirenin Allah olduğunu beyan eder. Bir başka görüşüne göre insanda hidayeti benimseme fiilinin yaratılıp kişinin hidayete

ulaşmasında olduğu gibi tövbe fiilinin de Allah tarafından yaratıldığını ve bunun neticesinde insanın tövbe etiğini zikreder. Mâtürîdî, tövbenin merhameti gereği Allah tarafından kabulünü zorunlu görmez. Ona göre tövbenin kabulü Allah'ın iradesine bağlıdır. Bununla birlikte o, Yüce Allah'ın tövbe edenin tövbesini vaadi gereği kabul edeceğine inanır. Zira Allah'ın, verdiği sözün aksine bir iş yapması muhaldir. Mâtürîdî'ye göre tövbe aslında Allah'a karşı O'nun dışında sığınılacak varlık olmadığının bilincinde olmaktır. Bu bağlamda Allah, tövbe kapısını alabildiğine açık tutmakta ve rahmetiyle kuşatmaktadır. Bir nevi Allah'ın azabına karşı O'nun rahmetinden umut beklemek en geçerli yoldur İnsanlar, Hz. Peygamber'den kendilerini affetmelerini ve kendilerine merhamet göstermeleri talep ettiklerinde o, yetkisi olmayan bir konuda kendisinden istekte bulunulmasına olumlu cevap vermemiştir.

Mâtürîdî'ye göre hidâyet konusunda hem kulun istek ve gücü hem de Allah'ın istek ve yaratması söz konusudur. Bir bakıma hidâyet, ilâhî ve insânî etkenlere açık müşterek bir gayretin neticesidir. Mâtürîdî her iki gücün hidâyet üzerinde etkisi olduğunu karanlıklardan aydınlığa çıkaran hidâyeti izah ederken ortaya koymaktadır. Hidâyet dört şekilde gerçekleşir. Bunlar sırasıyla doğrunun beyânı, doğruya teşvîk, doğruya davet ve doğruya akıl yürüterek ulaşmaktır. İlk üç hidâyet türü peygamberler aracılığıyla, sonuncusu ise ilâhî yardım/tevfîk ile gerçekleşir. Hidâyetin Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiğini dile getiren Mâtürîdî'ye göre kişi, iradesinin tayin ettiği hükme göre hidâyete ulaşır veya ondan vazgeçer. Küfrü tercih eden kişiyi Allah'ın hidâyete ulaştırması beklenmez. Elçinin de böyle bir kimsenin hidâyete ulaşmasında etkinliğinin olması ihtimal dışıdır. Bu görüşüyle hür irade prensibine büyük önem veren Mâtürîdî, cebir anlayışına karşı bir tavır geliştirmiştir.

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın insanlara yönelik merhametinin göstergesi adaletli davranmaktır. O, Allah'ın bu tür davranış sergilediğini Mümtahine suresi 8. ayetin yorumunda dile getirir. Ona göre ilgili ayette yasaklanmayan husus doğruluk, doğruluk ise adaletten başka bir şey değildir. Adalet ise insanlar arasında dost ve düşman ayrımı yapılmaksızın uygulanmalıdır. Mâtürîdî, merhametin adaletle ilişkisi bağlamında Mâide suresi 8. ayetini ise "ayet, konumu düşmanlık yapmaya elverişli olan birine dahi adaletin göz ardı edilmesini helal görmemektedir" şeklinde açıklar. Allah her şeye gücü yetmesine ve kendisini zorunlu kılacak hiçbir otorite ya da prensip bulunmamasına

karşın hikmet ve adaletten uzak olarak kullarına asla zulmetmez.

Mâtürîdî'ye göre Allah Teâlâ dünya hayatını insanları denemek için yaratmış, insanlara ortaya koydukları eylemlerinin karşılığını vermek üzere de ahiret hayatını var etmiştir. Ahiret hayatının var olması içindekilerle beraber dünyayı daha anlamlı hale getirdiği bir gerçektir. Aksi takdirde herhangi bir sonuç olmaksızın varlıkların yaratılması sadece yok olmaları gayesiyle yaratıldıkları anlamına gelirdi ki bu Allah tarafından insanlara verilen akılların abes göreceği bir durum olacaktır.

Günahkâr kimselerin kendilerine yapmış oldukları kötülük, isyan fiilleri işlemeleridir. Mâtürîdî tevhîd ehlinden olmakla birlikte günahkâr olan kimsenin ahirette merhamete kavuşacağı Hz. Peygamber'den nakledilen: "İsyan fiilleriyle kendine kötülük eden, kurtulamayacağı zannına kapılınca dek cehennemde tutulur, sonra Allah'ın rahmeti ona yetişir ve o da cennete dahil olur" demiştir. Hz. Peygamber sonra: "Kendilerine kötülük edenler, 'Bizden gamı kederi gideren Allah'a hamdolsun'diyenlerdir" rivayetiyle delillendirir

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuat. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990.
- Adorno, Theodor W. "Aşkınsallık Kavramı Üzerine". *Cogito Dergisi, Sonsuzluğun Sınırında: Immanuel Kant*. Sayı: 41-42. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Beyrut: Mektebetü'l-İslamî, 1405/1985.
- Akbulut, Ahmet. *Nübüvvet Meselesi Üzerine*. Ankara: Birleşik Yayıncılık, 1992.
- Ali b. Ebî Talhâ. *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- Altıntaş, Mehmet. "Dünyanın Değerine Dair Ayetler Üzerine Bir Değerlendirme". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 13/13 (2018), 103-128.
- Altıntaş, Ramazan. *Kur'an'da Hidayet ve Dalalet*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-Meânî*. Beyrut: Dâru İhyâ-i Tûrâsî'l-Arabî, ty.
- Aristoteles. *Retorik*. Çev. Ari Çonoka. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*. çev. Saffet Babür. Ankara: BilgeSu Yayınları, 2012.
- Askerî, Ebû Hilâl. *Arap Dilinde ve Kur'an'da Farklar Sözlüğü/el-Furûq fi'l-Luğa*. Çev. Veysel Akdoğan. İstanbul: İşaret Yayınları, 2013.
- Atalay, Hakan. "Merhamet". *PsikeArt Dergisi* 8 (Mart-Nisan, 2015). Erişim tarihi: 8 Mart 2020. Erişim adresi: <https://hakanatalay.wordpress.com>.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu*. Ankara: Atay Yayınları, 2015.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1996.
- Bauman, Zygmunt – Obirek, Stanislaw. *Tanrı'ya ve İnsana Dair*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.
- Behiy, Muhammed. *İnanç ve Amelde Kurani Kavramlar*. Çev. Ali Turgut. İstanbul: E.de Boccard, 1988.
- Bekdemir, Sezai. "İslâm Hukukunda Fâsığın Haber Ve Şâhitliğinin Geçerliliği Meselesi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (2021), 195-224.

- Birişik, Abdülhamit. "Rahmet". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 34/419. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Camiu's-Sahîh*. Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1400 h.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Kelimeler Arasındaki Farklar/Kitâbu'l-Furûk*. Çev: Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 2011.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbü Hüccet'in Nübüvve*. Trc. Abdülhamit Sinaoğlu-Yasin Ulutaş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Carrel, Alexis. *Dua*. Çev. M. Alper Yüçetürk. İstanbul: Yağmur Yayınları, 1991.
- Cassier, Ernst. *İnsan Üstüne Bir Deneme*. Çev. Nejla Arat. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980.
- Cîlî, Abdülkerim b. İbrahîm. *el-Kemâlâtü'l-İlâhiyye fî Ma'rifeti'l-Evâhiri ve'l-Evâil*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- Comte, André -Sponville. *Büyük Erdemler Risalesi*. çev. Işık Ergüden. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Cübbâî, Ebû Ali. *Kitâbü'l-Makâlât*. trc: Özkan Şimşek, A. İskender Sarıca, Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitâbu't-Târifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985.
- Cüveynî, Ebû'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Kitabü'l-İrşâd*. Trc. A. Bülent Baloğlu vd. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Çağlayan, Harun. *Etik Açısından Mâtürîdî'nin Hidâyet Anlayışı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Çağrı, Mustafa. "Merhamet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 29/184. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Dâmegânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *el-Vücûh ve'n-Nezâir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010.
- Danacı, Gizem. "Martha C. Nussbaum'un Merhamet Anlayışı ve Eleştirisi", *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2016.
- Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Ahlâk-ı Celâlî*. çev. Ejder Okumuş. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Düzgün, Şaban Ali. *Dini Anlama Kılavuzu*. 3. Baskı. Ankara: Otto Yayınları, 2018.

- Düzgün, Şaban Ali. *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Ebû Hanife. *Fıkhu'l-Ekber (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri)*. Trc. Mustafa Öz. İstanbul: MÜİFV. Yayınları, 2011.
- Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Eckhart, Meister. *The Essential Sermons, Commentaries and Defense, Translation and Introduction By Edmund Colledge O.S.A And Bernard McGinn*. New York: Poulist Press, 1981.
- Erdem, Talha. *Mesajları Bağlamında Kur'ân'da Cennet ve Cehennem Sahneleri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâ'îl. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-Musallîn*. Thk. M. Muhiddîn Abdülhamîd. Kahire: Mektebetü Nehdati'l-Mısri, 1950.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmusu'l-Muhît*. Kahire: Heyetü'l-Mısriyye, 1979.
- Fox, Matthew. *Breakthrough: Meister Eckhart's Creation Spirituality In New Translation*. New York: O. P. Image Books A Division of Doubleday ve Company Inc. Garden City, 1980.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Faysal et-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka*. Nşr. Hukke Mustafa. Paris: Ma'hedi'l-Ulûmi's-Siyâsiyye, 1983.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Maksadü'l-Esnâ Şerhu Esmâ'illahi'l-Hüsna*. Nşr. Mahmûd Bîcû. Dimeşk: Matbaatü's-Sabâh, 1999.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. Kahire: Dâru's-Şu'ub, ty.
- Gökhan, Yasin. "Dinin Dijitalleşmesi ve Medya Dindarlığı". *Dijital Dönüşüm ve Din*. ed. Rıdvan Demir-Hasan Sarı. İstanbul: Kitap Dünyası, 2024.
- Gölcük, Şerafettin -Toprak, Süleyman. *Kelam: Tarih Ekoller Problemler*. Konya: Tekin Kitabevi, 2012.
- Haddûrî, Mâcid. *İslam'da Adalet Kavramı*. Trc. Selahattin Ayaz. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991.
- Hamevî, Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.

Hillî, Allâme Ebû Mansûr el-Hasan b. Yûsuf b. Muhtar. *Menâhicü'l-Yakîn fî Usûli'd-Dîn*. Nşr, Ya'kûb el-Ca'ferî el-Merâgî. Kum: Dârü'l-Üsve li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1415 h.

Izutsu, Toshikiko. *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar*. Trc. Ahmet Yüksel Özemre. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1998.

Izutsu, Toshihiko. *Kuran'da Allah ve İnsan*. Çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ty.

İbn Abbas, Abdullah. *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbas*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.

İbn Ali, Zeyd. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ânî'l-Mecîd*. Thk. Muhammed Yusufuddîn. Haydarabat: Yy., 2001.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. Thk. Esad Muhammed Tayyib. Riyad: Mektebetü Nezâri'l-Baz, 1997.

İbn Fâris, Ebü'l-Huseyn Ahmed b. Zekerîyyâ. *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luga*. Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtul-Ayân ve'bnâü ebnâi'z-Zaman*. Thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dârü Sâdr, 1968.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav'. *Tefsîru'l-Kur'ân'il-'Azîm*. Thk. Mustafa Seyyid Muhammed. Kahire: Mektebetü Kurtuba, 2000.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*. Thk. Seyyid Ahmed. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1978.

İbn Mâce, Ebî Abdullah b. Yezid el-Kazvanî, *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/199.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Yy., ty.

İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb. *Ahlâk Eğitimi (Tehzibu'l-Ahlâk)*. Çev. Abdulkadir Şener vd. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.

İbn Müsennâ, Ebû Ubeyde Ma'mer. *Mecâzü'l-Kur'ân*. Nşr. Fuat Sezgin. Kahire: Byy., 1373-82/1954-62.

İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Faslü'l-Makâl (Felsefe-Din İlişkileri)*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn. *Fusûsu'l-Hikem*. Çev. Nuri Gençosman. Ankara: MEB Yayınları, 1964.

- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn. *Fusûsu'l-Hikem*. Thk. Afîfî. Beyrut: Byy., 1980.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Nüzhetü'l-Ayüni'n-Nevâzir Fî İlmi'l-Vücûhi Ve'n-Nezâir*. Thk. Kâzım er-Râdî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- İbnü'l-Esir, Mecdüddîn. *en-Nihâye fî Garîbî'l-Hadîs ve'l-Eser*. Thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ty.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. Nşr. S. Diwald Wilzer. Beyrut: Byy., 1961.
- İcî, Adûdiddîn Abdurrahman b. Ahmed. *el-Meâkîf fî İlmi'l-Kelâm*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ty.
- İkbal, Muhammed. *İslamda Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*. Çev. N. Ahmet Asrar. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, ty.
- İsfehânî, Râgıb. *el-Müfredât fî Garîbü'l-Kur'ân*. Thk.: Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.
- Janaway, Christopher. *Beyond Selflessness: Reading Nietzsche's Genealogy*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Kâ'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî. *Uyûnü'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*. Amman: Dâru'l-Hamid, 2014.
- Kâdî Abdülcabbâr, Ebü'l-Hasan Abdülcabbâr b. Ahmed. *Müteşâbihu'l-Kur'ân*. Thk. Adnan Muhammed Zerzûr. Kahire: Mektebetü Dâru't-Türâs, 1969.
- Kâdî Abdülcabbâr, Ebü'l-Hasan Abdülcabbâr b. Ahmed. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. Thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbiyye, 1996.
- Kâdî Abdülcabbâr, Ebü'l-Hasan Abdülcabbâr b. Ahmed. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. Çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kâdî Abdülcabbâr, Ebü'l-Hasan Abdülcabbâr b. Ahmed. *el-Muğnî*. Thk. Muhammed Ali Neccâr. Kahire: byy, 1965.
- Kâdî Abdülcabbâr, Ebü'l-Hasan Abdülcabbâr b. Ahmed. *el-Muğnî*. Thk. Ebulleylâ Afîfî. Kahire: Dâru Kütübî'l-Musriyye, 1962.
- Kâdî Abdülcabbâr, Ebü'l-Hasan Abdülcabbâr b. Ahmed. *el-Muğnî*. Thk. Mustafa es-Sikâ. Kahire: Dâru Kütübî'l-Musriyye, 1965.
- Kâdî Abdülcabbâr, Ebü'l-Hasan Abdülcabbâr b. Ahmed. *el-Muhît bi't-Teklîf*. thk. Ömer es-Seyyid. Kahire: Yy, 1965.
- Kâdî Abdülcabbâr, Ebü'l-Hasan Abdülcabbâr b. Ahmed. *el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn*. (Dinin Temel İlkeleri). Çev. Hulusi Arslan. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.

- Kâdî Abdülcabbâr, Ebü'l-Hasan Abdülcabbâr b. Ahmed. *Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Metâin*. Beyrut: Yy., ty.
- Kahveci, Kutsi. *Bir Mistik Düşünür Meister Eckhart*. Erzurum: Eser Matbaacılık, 2014.
- Kant, Immanuel. *Groundwork of the Metaphysical of Morals*. Çev. Mary Gregor. New York: Cambridge University Press, 1998.
- Kâsânî, Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâiü's-Sanâî'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.
- Kayserî, Dâvûd. *Şerhu Te'vîli'l-Besmele*. Resâil içinde, ed. Mehmet Bayraktar. Kayseri: Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 1997.
- Kierkegaard, Sören. *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*. Çev. Mehmet Mukadder Yakupoğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.
- Kierkegaard, Sören. *Kayı*. Çev. Türker Armaner. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Konevî, Sadreddîn. *İcâzü'l-Beyân fî Te'vîli Ümmi'l-Kur'ân*, Byy: Dâiretü'l-Meârif, 1310.
- Konevî, Sadreddin. *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*. Trc. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006.
- Kuşeyrî, Abdulkerim. *Kuşeyrî Risalesi*. Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1978.
- Kutsal Kitap. "Luka İncili". İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2006.
- Kutsal Kitap. "Matta İncili". İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2006.
- Kutsal Kitap. "Yeşaya". İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2006.
- Kuttianimattathil, Jose. "The Mercy of God in the Life and Apostolate of Don Bosco", *Bosco Udayam*, 2016 (1), 1-10.
- Mardinî, Yusuf Sıdkî. *Mesîru Umûmi'l-Muvahhidîn Şerhu Terceme-i Kitâb-ı İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Mâtüridî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. Thk. Mücdî Bâsellûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mâtüridî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. Thk. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam Yayınları, 2003.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed b. Habîb Ebü'l-Hasen. *en-Nüketü ve'l-Uyûn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.

- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. Thk. Ahmed Ferîd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed. *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, Trc. Veysel Akdoğan. İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. *Sahîhu Müslim*. Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devle, 1998.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'in Meymun b. Muhammed. *Tabsîratü'l-Edille fî Usûli'd-Din*. Nşr. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed. *Bahru'l-kelâm fî İlmi't-Tevhîd*. Thk. Veliyyüddîn Muhammed Sâlih el-Farfûr. Dimeşk: Mektebetu Daru'l-Farfûr, 2000.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'in Meymun b. Muhammed. *Kitâbü't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*. Nşr. Habibullah Hasan Ahmed. Kahire: Dâru't-Tabaâtî'l-Muhammediyye, 1986.
- Nietzsche, Friedrich. *Deccal*. Çev. Oruç Aruoba. İstanbul: İthaki Yayınları, 2003.
- Nietzsche, Friedrich. *İnsanca, Pek İnsanca*. Çev. Cemal Atilla. İstanbul: Say Yayınları, 2003.
- Nietzsche, Friedrich. *Zerdüşt Böyle Diyordu*. Çev. Osman Derinsu. İstanbul: Varlık Yayınları, 1996.
- Oğuz, Yasemin N., Tepe, Harun, Büken, N. Örnek, Kucur, Deniz K. *Biyotik Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2005.
- Önal, Recep. "Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri Ve Kelam İlmi'ndeki Yeri". *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*. 8/3 (2013), 325-360.
- Özdemir, Metin. *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014.
- Özdeş, Talip. "Mâtürîdî'nin Te'vil Anlayışında Aklın Yeri", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. Haz. Sönmez Kutlu. Ankara: Otto Yayınları, 2018.
- Öztürk, Halil. *Şehristânî'nin Kelâmî Görüşleri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Usûlü'd-Dîn*. Thk. Hanz. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye Li't-Türâs, 2005.

- Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Usûlu'd-Dîn*, Trc: Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayhan Yayınları, 2015.
- Pırlanta, İsmail. "Müşriklerin Hz. Peygamber'e Karşı Takınmış Oldukları Tavırlar-Ebû Süfyân Örneği". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 13/13 (2018), 75-102.
- Pırlanta, İsmail. "Hz. Peygamber Döneminde Eğlence Hayatı". *Turkish Studies. International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/1 (Winter 2015), 635-658.
- Polat, Fatma Nur- Erdem, Ramazan. "Merhamet Yorgunluğu Düzeyinin Çalışma Yaşam Kalitesi ile İlişkisi: Sağlık Profesyonelleri Örneği". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/26 (2017), 291-312.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-Ğayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Meâlimu Usûli'd-Din*. Çev. Nadim Macit. Erzurum: İhtar Yayıncılık, 1996.
- Rizvi, Sajjad H. "The Existential Breath of al-Rahmân and the Munificent Grace of al-Rahîm: The Tafsîr Sûrat al-Fâtîha of Jâmî and the School of Ibn 'Arabî". *Journal of Qur'anic Studies*, 8/1 (2006), 58-87.
- Schopenhauer, Arthur. *Merhamet*. Çev. Zekai Kocatürk. 3. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Schopenhauer, Arthur. *Hukuk, Ahlak ve Siyaset Üzerine*. Çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: Say Yayınları, 2009.
- Schopenhauer, Arthur. *İsteme ve Tasarım Olarak Dünya*. Çev. Levent Özşar. İstanbul: Biblos Kitabevi, 2009.
- Suyûtî, Celâleddîn. *ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Mensûr*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Merkezü Hicr, 2003.
- Sühreverdî, Ebû'l-Fütûh Şihâbüddîn Yahyâ b. Habeş b. Emîrek. *Avârifü'l-Maârif, (Gerçek Tasavvuf)*. Trc: Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2010.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-Nihal*. Nşr. Emir Ali el-Mühennâ. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm. *Kitâbü Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*. Thk. Alfred Guillaume. Londra: Yy. 1934.
- Şeriati, Ali. *Dua*. Çev. Kerim Güven. İstanbul: Bir Yayınları, 1985.

- Şerîf el-Murtazâ, Ali b. Hüseyin b. Musâ. *ez-Zahîra fî İlmi'l-Kelam*. Thk. Seyyid Ahmed el-Hüseyinî. Kum: Byy. 1411.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'ul-Beyân an Te'vîli Ây'il-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdulmühsin et-Türkî. Kahire: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-'Arabî, 2001.
- Teftâzânî, Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah Sa'duddîn. *Şerhu'-Mekâsîd*. Thk. İbrâhîm Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali. *Keşşâfu Istîlâhati'l-Fünûn ve'l-Ulûm*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Câmi'l-Kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Topçu, Nurettin. *İslam ve İnsan*. İstanbul: Hareket Yayınları, 1974.
- Topçu, Nureddin. *Ahlak Nizamı*. İstanbul: Yy., 1961.
- Topçu, Nurettin. *Ahlak*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen ö. 672/1274). *Ahlâk-ı Nâsırî*. Çev. Anar Gafarov vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Yakut, Selahattin. "Şiddete Eğilimin Psikososyal Dinamikleri". *Journal of Current Researches on Social Sciences (JoCReSS)*. 10/3 (2020), 569-590.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1971.
- Yılmaz, Orhan. "Kaygıyı ve Korku Duygularını Kontrol Altına Almada Nebvî Metotlar". *Journal Of The Human And Social Science Researches*. 13/5 (2024), 2195-2213.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Thk. Mustafa Hicâzî. Beyrut: Et-Türâsü'l-'Arabî, 1989.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2003.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *Esâsü'l-Belâğâ*. Thk. Muhammed Bâsil 'Uyûni's-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Ziriklî, Hayreddin. *el-'Alâm Kâmûsu Terâcîm*. Beyrut: Dâru'l-İlm Lilmelâyîn, 2002.